

Н. В. ГОГОЛЬ

МИРГОРОД

**«Диканька кишлоғи
оқшомлари»нинг
давоми бўлгучи
повестлар**

Миргород, Хорол дарёси бўйига жойлашган мўъжазгина шаҳар, 1 арқон фабрикаси, 1 ғишт заводи, 4 сув ва 45 шамош тегирмони бор.

Зябловский жўғрофияси

Миргородда тешиккулчалар гарчи жайдари буғдой ундан ёпилса-да, мазаликкина бўлади.

Бир саёҳатчининг ён дафтаридан

Русчадан

Наби Алимўхамедов таржималари

Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи

Мамлакат Бекжонова

ҚАДИМГИ ЗАМОН ПОМЕШЧИКЛАРИ

Малороссияда қадимги замон помешчиклари деб номи кетган ва ҳозир ҳам олис кишлокларда яшайдиган баъзи мулкдорларнинг хилватда кечирган умрини, соддагина ҳаётини мен ниҳоятда яхши кўраман; чунки бундай одамлар хилма-хил бўлгани учун ажойиб-хушманзара кўхна уйлар сингари гўзал бўлади ва янгича солинган, ҳали девори ёмғир, томи кўкат кўрмаган, сувоксиз зинапоя ғишлари нурамаган сип-силлик бинодан эски уй тамоман фарқ қилганидек, булар ҳам бошқаларга сира ўхшамайди. Баъзан мен шу хилватгоҳ оғушига кириб, бирпас ором олгим келади, чунки бунда ҳеч қандай орзу-ҳавас, қафтдай ҳовлини ўраб олган ёғоч девордан, олхўрию олмага тўлган боғ четанидан ошиб ўтмайди, толу қорақат ва ноклар соясидаги бир томонга қийшайиб кетган кишлокча уйлардан нари чикмайди. Бу уйларида яшовчиларнинг турмуши шу қадар тинч ва ҳаловатда ўтадики, бу ерга келган одам барча хирс ва ҳавасларини, ер юзида шайтон васвасаси билан пайдо бўлган ола-ғовурларни бирпас унутади ва бу хирс-ғавғоларни ҳақиқатда йўқ нарса, улар фақат ажойиб, ғалати бир туш деб ўйлай бошлайди. Менга бу ердан: чакмок чакиб, дўл ёғиб турганда деразаларнинг дарпардасини ёпгани ташқарига чикқанда ёмғирда ивимаслик учун уйнинг гир атрофига қурилган айвончанинг қорайиб кетган устунлари ва пастаккина уйча кўриниб турибди. Уйнинг орқасидаги хушбўй шумурт дарахти, қатор-қатор пастак мева дарахтлари, кизариб турган олчалар, қахрабодек олхўрилар, устини кумушдай гард босган, ҳар тарафга шох отган клён дарахти ва истироҳат учун унинг соясига солинган гилам, уй олдидаги барра ўт ўсган кенг ҳовли, омборхонадан ошхонага, ошхонадан бойнинг оромгоҳига борадиган юравериб топталиб кетган йўлка, момикдек жўжалари билан сув ичаётган бўйни узун ғоз, шода-шода нашвати ҳамда олма коки осилган ва шамоллатиладиган гиламлар ёйиб қўйилган ёғоч девор, омбор олдида турган бир арава қовун, аравадан чиқазилган, бемалол чўзилиб ётган дангаса хўкиз ҳозир ҳам кўзимга кўриниб турибди, балки, кўпдан бери бу манзарани кўрмаганим учунми ёки йироқдаги нарсани соғиниб ўрганганимизданми, ишқилиб булар ҳаммаси мен учун жуда ажойиб ва қандайдир гўзал эди. Нима бўлса

хам, аравам бу уйнинг остонасига яқинлашди дегунча, кўнглим шундай ором олар эдики, асло кўя беринг; отлар ўйноқлаб зина ёнида — арава ёнида тўхтар, кучер ҳам худди ўз уйига келгандек, аста эгаридан тушиб, трубкасига бемалол тамаки тикар эди; эринчоқ барбосларнинг, олапар лайчаларнинг вовуллагани ҳам кулоғимга ёқар эди. Аммо, бажонидил кутиб менинг олдимга чиққан хилватгоҳнинг бу камсукум эгалари — чолу кампир менга ҳаммадан ортиқ ёқар эди. Баъзан модага эргашиб фрак кийган гала-гала одамлар орасида бўлган чоғларимда бу чолу кампирнинг чеҳраси кўзимга кўриниб, бирданига эсим оғиб хаёл суриб кетаман, шунда ўтмиш замонлар кўз ўнгимдан бирма-бир ўта беради. Уларнинг чеҳраси хамиша шундай очик, кўнгиллари шундай тозаки, бу чеҳрани кўрганда, гарчи бирпас бўлса ҳам, бенихтиёр ҳамма шўх ва қалтис хаёллардан қайтиб, бутун хиссиёт билан шу беғалва, осойишта ҳаёт оғушига кириб кетганини киши ўзи ҳам билмай қолади.

Ўтмиш аср одами бўлган ва афсуски, энди ҳеч топилмайдиган чолу кампирни ҳалигача сира унутмайман! Лекин, кўнглим ҳали ҳам уларга ачинади; вақтики келиб бир куни шулар яшаган жойга борсаму, пастаккина уй ўрнида вайрона, қуриган ҳовуз ва ўт босган ариқдан бошқа ҳеч нарсани кўрмасам-а, деган хаёллар миямга келганда юрагим орқасига тортиб, орзиқиб, эзилиб кетади. Ҳасратларга тўдаман, қайғум ошади, ҳалитдан юрагим эзила бошлайди!

Аммо ҳикояга келайлик.

Афанасий Иванович Товстогуб ва у кишининг хотини Пульхерия Ивановна Товстогубиха, ўша атрофдаги мужикларнинг таърифига қараганда, мен гап бошлаган чол-кампирнинг худди ўзгинаси эдилар. Агар мен рассом бўлсаму, Филемон билан Базкиданинг¹ суратини олмоқчи бўлсам, нусха учун булардан бошқа ҳеч кимсани олмас эдим. Афанасий Иванович олтмишга, Пульхерия Ивановна эллик бешга кирган эди. Афанасий Иванович новча бўлиб, калта эн барра пўстин устидан тушмас, доим букчайиброк ўтирар, гапирса ёки бировнинг гапини тинглаётган бўлса, доим илжайиб турар эди. Пульхерия Ивановна бироз сипо бўлиб, камдан-кам кулар; аммо унинг меҳр-шафқатли экани ва сиздан ҳеч нарсасини аямаслиги юз-кўзидан шунчалик аён эдики, агар бундай меҳрибонлик устига яна чеҳраси ҳам очилиб турса, буни сиз албатта ҳаддан ташқари хушфееъликка жўяр эдингиз. Уларнинг юзидаги майда ажинлар шундай ёқимли эдики, агар бу ажинларни рассом кўрса, албатта ўғирларди; бу ажинлар уларнинг тинч ва ҳаловатда ўтган умрларининг гўё бир китоби, эски

¹ Умрлари охиригача тотув яшаган эр-хотин; уларнинг чин муҳаббатлари ва аҳилликлари эвазига худо жонларини бир кунда олиб, икки дарахтга айлантирган. (Юнон афсонаси.)

миллий урф-одатни сақлаган, таг-туглик соддадил ва бой кишилар ҳаётининг битиги эди. Булар маҳкама ва идораларга, худди чигирткадек ёпирилаётган ва ўз ҳамшаҳарларининг бир чакасини кўймай шилиб оладиган, Петербургни чақимчи ғаламисларга тўлдираётган, дастмоядор бўлган, фамилиясининг охиридаги «о» га «въ» қўшиб оладиган бир хил қорамоёйчи савдогарлардан чиққан зоти пасталарга сира ўхшамасдилар; йўк, булар мутлако бу каби муттаҳам ва пастваш кишиларга сира ўхшамасдилар, булар Малороссиядаги қадимги таг-туглик хонадонлардан эдилар.

Бу чолу кампирнинг бир-бирига бўлган меҳрибончилигини кўрганда, кишининг ҳаваси келмай қолмасди. Улар бир-бирларини сийлашар, сира сенсирашмас, доим сизлашар: сиз Афанасий Иванович, сиз Пульхерия Ивановна деб сўзлашар эдилар. «Афанасий Иванович, стулни сиз букиб юбордингизми?», «Хафа бўлманг, Пульхерия Ивановна, зарари йўк, мен букдим». Бола кўрмаганларидан иккови бир-бирига суянишиб; жуда меҳрибон бўлиб қолган эдилар. Афанасий Иванович бир замонлар, йигитлигида отлик аскарда хизмат ҳам қилган, кичик тўралик даражасига ҳам етишган эди; лекин орадан анча вақт ўтиб кетганлигидан, буни Афанасий Иванович аллақачон эсидан чиқариб юборган эди. Афанасий Иванович, ёши ўттизга етиб, уқалик камзул кийиб олифтагина йигит бўлганда уйланган эди. Қариндошлари Пульхерия Ивановнани жуда усталик билан олиб қочган эди; бироқ бу воқеани тақир унутиб юбормаган бўлса ҳам, ҳайтовур, сира ҳам оғзига олмас эди.

Бир замонлар бўлиб ўтган бу ғалати воқеалар унутилиб, хилват қишлоқда осойишта турмуш бошланди; улар ўрнини энди кишининг баҳрини очадиган ёмғир дарахт баргларини шитирлатиб, жилдир-жилдир ариқ бўлиб оққанда, аъзойи-баданингиз увишиб мудроқ босганда, осмондаги камалак бир томони қулаб тушган гумбаздек етти хил товланиб дарахтлар орасидан мўралаб ғира-шира шуъла ташлаганда — қишлоқ уйининг чорбоққа қараган болохонасида уйқу босиб ўтирганда, ёки ўланзор ичидан, чакалакзор орасидан ўтиб кетаётган арава сизни тебратиб, аллалаганда, беданалар сайрашиб, хушбўй ўлан ва чечаклар, бугдой бошоқлари билан арава эшикчасидан кириб юз-кўзингизга, кўлларингизга тегиб, булардан завқ-шавқингиз ошиб, гашт қилиб бораётган чоғингизда туғилган тотли хаёллар эгаллайди.

Уйига келган меҳмонлар гапирганда, у кулимсираб кулоқ солар, баъзида ўзи ҳам гапирар, аммо аксари кўпроқ сўроқлар эди. У эски замонни мақтай берадиган, янги замондан нолиб, ҳаммани безор қиладиган бир хил чоллардан эмас эди. У, аксинча, сизнинг ҳол-аҳволингизни кўпроқ сўрар, суриштирар, жонкуяр қариялар сингари ишингиз ўнгидан келганига севинаяр, омадингиз юришмаган бўлса қуюнар эди. Кексаларнинг бу одатлари сиз билан гап-

лашиб турганда соатингиз тамғасини ўйнаган гўдакнинг қилигига ўхшанқираб кетса ҳам, ҳаммасида шу одат бор. Бу чоғларда унинг чехрасидан нур, саховат ёғиб туради десак ҳам бўлади.

Чол-кампир турган ҳовлининг уйлари аксари қадимги оксуякларникидек кичкина ва пастак эди. Ҳар уйда, тахминан уйнинг учдан бирини эгаллаган биттадан каттакон печка бўлиб, уйлар ҳаммомдек иссиқ эди, чунки Афанасий Иванович ҳам, Пульхерия Ивановна ҳам иссиқни жуда яхши кўрар эдилар. Ҳамма печкаларнинг оловхонаси даҳлиз томондан ёқилар эди ва бу даҳлиз хамиша шипигача похол босиб ташланган бўлардики, Малороссияда бу нарса ўтин ўрнида ишлатиларди. Қиш кечалари биронта қора кўз кетидан тентираб тўнғиган шўх йигитлар қўлини ишқалаганча даҳлизга кирганида, похолнинг қирсиллаб ёниши, оловнинг шуъласи даҳлизни аллақандай чиройли қилар эди. Уйнинг деворида қадимги энсиз рамлар ичида бир неча катта-кичик суратлар осиглик турар эди. Бу суратлар ниманинг тасвири эканини уй эгаларининг ўзлари ҳам аллақачон эсдан чиқариб юборганларига сира гумоним йўқ; агар биров бу суратларнинг бир-иккитасини олиб кетса ҳам, пайқамасалар керак. Суратлардан қаттакон иккитаси сир бўёқ билан ишланган бўлиб, бири қандайдир архиерейнинг сурати, иккинчиси — Петр III нинг сурати эди. Чўзинчоқ ромларнинг бирида малика Лавальернинг¹ сурати турарди, унинг бутун башарасига пашша ўтирган эди. Деразаларнинг ён-верида, эшиклар тепасида яна бир талай ҳар хил суратлар осиглик эдию, лекин булар кишининг назарига девордаги доғ-дукка ўхшаб кўринганидек уларга тузуккина эътибор берилмасди. Ҳамма уйнинг таги тупроқ бўлса ҳам, шундай топ-тоза шувалиб чиннидек қилиб қўйилган эдики, қуйрукли камзул кийган ва уйқуга тўймаган хизматкорлар ҳеч бир саройнинг паркет полини бундай тоза тутмас эдилар.

Пульхерия Ивановнанинг уйи катта-кичик сандиқ ва қутиларга тўла эди. Деворга осиглик бир талай халта-хулталарда ҳар хил гул, қовун-тарвуз, сабзавот ва резаворларнинг уруғи турар эди. Сандиқ ва қутиларнинг бурчак-бурчагига ва ораларига копток-копток ранг-баранг тивит иплар, эллик йил бурун тикилган кўхна кийимларнинг лахтаклари тикиб қўйилган эди. Пульхерия Ивановна ниҳоятда саранжом-саришта хотин бўлганидан, гарчи гоҳида нимага яратилишини ўзи билмаса ҳам, ҳар нарсани йиғиб юрар эди.

Аммо уларнинг уйдаги энг ғалати нарса — нағмалик эшик. Тонг отиши билан эшикларнинг нағмаси бошланар эди. Мен бу

¹ Француз подшоси Людовик XIVнинг маъшуқаси.

эшикларнинг нимага нағма қилганини билмайман, ошиқ-мошиқлари занглаб қолганиданми, ёки эшикларни қурган уста хийла билан ичига бир нарса яшириб қўйганми, айта олмайман: лекин, ажиблиги шуки, ҳар эшикнинг ўзига хос нағмаси бор эди: ётоқхонага кирадиган эшик ингиҷа овоз чиқазиб ғижирлар, овқатхонага кирадиган эшик дўриллаган йўғон товуш чиқазар; аммо дахлиздаги эшик шундай титроқ овоз билан нола килар эдики, яхши тинглаб қулоқ солсангиз: ёпирай, тўнғидим-ку, деганини аниқ эшитар эдингиз. Қўп одамларга эшикнинг бу овози ёқмаслигини биламан, лекин менга жуда ёқади, агар мен бу ерда эшикнинг ғижирлаганини эшитиб қолсам, дарҳол димоғимга қишлоқ хиди келади, бурунги шамдонларга шам ёқиб қўйилган пастаккина уйлар, кеч пайтда дастурхонда тайёр турган овқат, май ойи кечасида чорбоғ томонидаги очиқ дарчадан стол устидаги идиш-товоқларга тушиб турган қоронғу, сайраши боғ ва уйлардан ошиб узоқдаги дарё бўйида ҳам эшитилиб турган булбул овози, дарахтларнинг новдаларининг шитирлагани, бунинг ваҳимаси дарҳол кўнглимга келади. Бундай чокда ҳар хил хотиралар хаёлдан бирма-бир ўта беради. Епирай!

Қадимги курсилар қандай бўлса, уларнинг уйларидаги ёғоч курсилар ҳам шундай пухта ишланган, оғир ва пишиқ эди ва барисининг суянчиғи баланд бўлиб, ўймакор гули бор, лекин сира бўёксиз, аслича эди, ҳатто устига ҳеч нарса қопланмаган, ҳалигача бутхоналарда архиерейлар ўтирадиган курсиларга ўхшаб кетар эди. Бурчакларда учбурчак столлар, нозиккина япроқ-япроқ гул ўйилган ва пашша ўтирган зарҳал ромдаги кўзгу билан диван олдида гулга ўхшаш қушлар ва қушга ўхшаш гуллар сурати солинган гилам осилдик. Чол-кампир турган уйнинг соддагина жиҳози ана шундан иборат эди.

Чўри қизлар турадиган уйда йўл-йўл матадан юбка кийган аллақанча ёш ва «қари» қизлар бор эди. Пульхерия Ивановна баъзида уларга чок тиктирар, мева тозалатар, аммо улар кўпроқ ошхонага югурар ва ухлардилар, холос. Пульхерия Ивановна уларни уйдан чиқармасликни маъқул кўриб, қаттиқ тергаб турар эди. Бирок, ой ўтмай қизлардан битта-иккитасининг қорни дўп-пайиб қолганини кўриб жуда ҳайрон бўлар эди, чунки уйда овқату уйқудан бошқани билмайдиган, нимчаси устидан тушмай, доим яланг оёқ юрадиган ёлғиз ўғил боладан бошқа ҳеч бир бўйдоқ киши йўқ деса бўлар эди. Пульхерия Ивановна гуноҳ иш қилиб қўйган қизни хўп койиғач, бундан буён бундай иш қилинмасин, деб қаттиқ тайинларди. Деразаларнинг ойнасига ёпирилиб ғинғиллашиб ётган пашшаларнинг ҳисоби йўқ, лекин қовоғари ва ариларнинг ғинғиллаши олдида пашшаларнинг ғинғиллаши ҳолва эди. Аммо шам ёқилди дегунча, бу махлуқлар уйнинг шипига қоп-қора бўлиб ёпишар ва уйқуга кетар эди.

Афанасий Иванович ахён-ахёнда ўроқчилар тепасига бориб, уларнинг ишларини томоша қилгани бўлмаса, дехқончилиги билан кўпда ҳам иши йўқ эди, рўзгор-тирикчилик ташвишининг ҳаммаси Пульхерия Ивановна бошида эди. Пульхерия Ивановнанинг рўзгордаги иши нукул омбулхоналарни очиб ёпиш, турли-туман мева ва ўланларни куриштириб қоқи қилиш, тузлаш, қайнатиб мураббо қилишдан иборат эди, холос. Унинг уйи худди кимёгарнинг лабораториясига ўхшар эди. Олма тагидаги ўчоқнинг ўти ҳеч ўчмас, сепоя¹ устидан мис жом ёки қозон сира туцмас, доим мураббо, шарбат, асал қўшилган, асал бўлмаса, шакарми, яна билмадим, нима балолар солинган ҳар хил мевалар қайнаб турар эди. Яна бир дарахт тагида кучер мис кўзага ўхшаш идишда шафтоли барги, шумурт гули ёки шичанг деган ўт, олча данагиданми ароқ солиб тортар эди. Кучер бу ишни тамомлағунча, тили сўзга келмай алжиб қолар, Пульхерия Ивановна нима деганини тушуна олмасди, сўнгра у ошхонага кириб ухлар эди. Бундай бемаза нарсалар шунчалик кўп пиширилар эдики, агар ярмисидан кўпини чўри қизлар еб битирмасалар, ҳовлига сиғмай кетарди, чунки Пульхерия Ивановна ҳамиша кўнгил тўқ бўлиб турсин деб рўзгорга керагидан анча ортиқ ғамлар эди. Аммо, чўри қизлар омбулхонага кириб олиб, бу овқатларни чунонам ер эдиларки, кейин кечгача қоринлари оғриб, инкиллаб юрар эдилар.

Дон экиш ва бошқа шунинг каби ҳовлидан ташқарида бўладиган юмушларга аралашшига Пульхерия Ивановнанинг қўли тегмас эди. Гумашталари оксоқол билан тил бириктириб, тоза ўғирлар эдилар. Иккови биргалашиб олиб, хўжайиннинг ўрмони-ни ўзлариникидек қийратар эдилар, дарахтларни кесиб чана қилар ва ярмаркага элтиб сотар эдилар. Бундан ташқари йўғон дуб дарахтларини атроф-теварақдаги тегирмончи казакларга сотар эдилар. Бир куни Пульхерия Ивановна ўрмондан хабар олиб келмоқчи бўлди. Ўрмонга бориб келмоқ учун олдида чарм фартук тутилган каттақон дрозжини кўшдилар. Кучер юганини силтаб юбориши билан — милиция қўлидан чиққан отлар кўзғалди дегунча, араванинг ҳар бир миҳ ва темиридан барала най, доира ва ноғора садосига ўхшаган ҳар хил овозлар чиқа бошлади. Тегирмон билан ҳовли ўртаси икки чақиримдан кам бўлмаса ҳам, бойвучча ҳовлидан чиқишлари билан бояги нағма садолари тегирмонга бориб стар эди. Пульхерия Ивановна дарахтлари қийралиб, хувиллаб қолган ўрмонни, ўзининг болалик чоғидаёқ билгани азамат дубларнинг ғойиб бўлганини фаҳламай иложи йўқ эди.

Пульхерия Ивановна ёнида турган гумаштасига қараб, «Ничепор, нега дублар бундай сийрак тортиб қолибди? Билиб қўй, тагин сочларинг ҳам сийрак бўлиб қолмасин» деди.

¹ Сепоя — уч оёқлик темир ўчоқ.

Гумаштаси, «Нега, сийрак дейсизми? Нобуд бўлиб кетди! Қийраб кетди! Яшин тегди, курт тушди, хоним ойим, шундай қилиб нобуд бўлиб кетди» деб жавоб берарди.

Пульхерия Ивановна унинг бу жавобидан кониқиб, уйга келгач, чорбоғдаги катта олча билан катта кузги нок тагига кўпроқ коровул қўйилсин, деб буйрук берарди.

Хамма нарсага эга бўлиб олган гумашта билан оксокол хамма унни хўжайин омборига тўкишни чакки фаҳмлаб, унга ярмисини ҳам берсак бўлади, дердилар. Бу ярмисини ҳам нам тортиб бўрсиб колганидан ярмаркадан сотилмай қайтган эди. Аммо гумашта билан оксокол ҳар қанча талон-торож қилсалар ҳам, омборчидан тортиб чўққаларгача, ҳовлидагиларнинг бариси ҳар қанча есалар ҳам, чўққалар аксари тумшуклари билан силкитиб, олхўри ва олмани дув тўкиб ер билан яксон қилсалар ҳам, чумчук ва қарғалар ҳар қанча чўқисалар ҳам, хизматкор ва малайлар, бошқа қишлоқлардаги қариндош-уруғларига ҳар қанча ташисалар ҳам, ҳатто омбордаги эски мата ип борми, хуллас қуридим дарёдан бешбаттар хамма нарсани юта берадиган ва ароқхонада ўтадиган нимаики бўлса, шуни ҳар қанча талон-торож қилсалар ҳам, меҳмонлар, лаванг кучерлар, хизматкорлар ҳар қанча ўғирласалар ҳам, баракали ердан шунча емиш унар ва Афанасий Иванович билан Пульхерия Ивановна эҳтиёжи учун керак бўладигани шунча кам эдики, уларнинг рўзғори шунча ғорат қилингани билан билинмас эди.

Чолу кампир, қадимги замон помешчикларининг бурунги одатларича мазали овқатнинг қули эдилар. Тонг отиб эшикларнинг боя айтилган нағмаси бошланар-бошланмас (улар ҳар вақт жуда эрта турар эдилар) дастурхон ёзилиб аллақачон қаҳвахўрликка ўтирар эдилар. Афанасий Иванович қаҳвани хўп ичиб олгач, эшик тагига даҳлизга чиқиб, зина олдида турган ғозларни рўмолчаси билан ҳайдаб: «кишт-кишт»ларди. Ҳовлида аксари гумаштасига дуч келиб, ундан ҳар бир иш тўғрисида шундай қаттиқ суриштирар, шундай амр-фармонлар қилар эдики, бундай тергаб-тежашини кўрган одам унинг рўзғор ишларида бундай ишбилармонлигига ҳайрон қоларди, янги келган одам бўлса, бундай хўжайиннинг бирон нарсасини ўмариб кетиш мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтира олмас эди. Аммо, гумаштаси пихини ёрган ва туллак одам эди, нима жавоб қилишни ва хусусан рўзғорни қандай идора қилишни хўп яхши билар эди.

Шундан кейин Афанасий Иванович оромгоҳига кириб, Пульхерия Ивановна ёнига бориб:

— Хўш, Пульхерия Ивановна, овқат маҳали ҳам бўлдим, бирор нарса еб олсакмикан? — дер эди.

Пульхерия Ивановна бўлса:

— Афанасий Иванович, кўнглингиз нимани хоҳлайди, ширин

нонга мой суртиб берайми, ёки кўкнор уруғи солинган сомсами, ё бўлмаса тузланган замбуруғдан берайми?— дер эди.

Афанасий Иванович:

— Замбуруғми, сомсами, майли, нима бўлса беринг,— дер эди. Шундан кейин дастурхонда дарҳол бу овқатлар ҳозир бўлар эди.

Афанасий Иванович тушки овқат вақтига бир соат қолганда, яна андак овқатланиб, эски кумуш қадахни тўлдириб ароқ ичар, тамаддига замбуруғми, қоқ балиқми — иш қилиб бир нима еб олар эди. Соат ўн икки бўлганда тушки овқатга ўтирар эдилар. Дастурхонга лаган ва қайладонлардан ташқари, ичидаги бурунгидан қолган лаззатли нарсанинг ҳиди чиқиб кетмасин деб оғзи шувалиб кўйилган бир неча кўзачалар ҳам кўйилар эди. Дастурхон тепасида бўладиган суҳбат ҳам овқат доирасидан чиқмас эди.

Афанасий Иванович:

— Назаримда, бу шовла андак тагига олган кўринади, сизгачи Пульхерия Ивановна?— дер эди.

— Йўк, Афанасий Иванович, саримойдан кўпроқ солсангиз, куйганга ўхшамайди ёки манови замбуруғ қайладан озрок сола қолинг.

Афанасий Иванович:

— Майли, қани кўрайлик-чи, мазаси қандай экан?— деб тарелкасини тутар эди.

Овқатдан кейин Афанасий Иванович бир соат дам оларди, дам олиб бўлгач, Пульхерия Ивановна тарвуз сўйиб келтирарди-да:

— Афанасий Иванович, жуда яхши тарвуз экан, еб кўринг,— дер эди.

Афанасий Иванович тарвуздан лўндагина бир тилигини оларкан:

— Пульхерия Ивановна, тарвузнинг қизиллигига инонманг, ичи кизил бўлса ҳам, ўзи бемаза бўлаверади,— дер эди.

Аммо тарвуз бир зумда йўк бўларди. Сўнгра Афанасий Иванович нокдан ҳам бир нечасини еб олгач, Пульхерия Ивановна билан боғ сайлига кетарди. Уйга қайтиб келгач, Пульхерия Ивановна ўз юмуши билан овора бўлар, Афанасий Иванович бўлса ҳовли томонга қараган айвон тагида ўтириб, омборхона эшигининг дамба-дам очилиб ёпилишини, бир-бирларини итаришиб, яшиқми, галвирми, тоғорачами ва бошқа идишларда ҳар нарса ташиб, кириб-чиқиб турган чўри кизларнинг ишларини томоша қилиб ўтирар эди. Бирпасдан кейин бировни Пульхерия Ивановнани чақиргани юборар ёки ўзи бориб:

— Пульхерия Ивановна, бирор овқат еб олсам деган эдим,— дер эди.

— Нима берсам экан? Сизга атаб атайин олиб қўйган мевали сомсам бор эди. Айтай, шуни келтирсинларми?— дер эди Пульхерия Ивановна.

Афанасий Иванович:

— Майли, сомса ҳам тузук нарса,— дер эди.

— Ёки, кўнглингиз кисель хоҳлайдими?— деса: у, «Майли, кисель ҳам тузук» деб жавоб берарди. Бу савол-жавобдан кейин айтилган таомларнинг барчаси тайёр қилиниб, сира қолдирилмасдан, батамом ейилар эди.

Кечки овқатдан олдин Афанасий Иванович яна бир марта хўрак қилиб олар, кейин соат тўққиз ярим бўлганда кечки овқатни ердилар-да, дарров ухлагани кирардилар. Ана шундан кейин бу серҳаракат ва осойишта ҳовли ёппасига оромга кирар эди. Афанасий Иванович билан Пульхерия Ивановна ётадиган уй чунонам иссик эдики, унақа-бунақа одам бу уйда сира бир неча соат туролмас эди. Аммо уйдаги иссик зўрлик қилиб, кечаси бир неча марта ўрнидан туриб уйни айланиб юрса ҳам, Афанасий Ивановичга бу иссик ҳам кифоя қилмай, яна ҳам иссикроқ бўлсин, деб печка устига чиқиб ётар эди.

Баъзида Афанасий Иванович уйнинг у ёғидан-бу ёғига инграб юрганида, Пульхерия Ивановна:

— Нега инграйсиз, Афанасий Иванович!— деб сўрарди.

— Пульхерия Ивановна, худо билмаса, мен не билай, қорним андаккина оғринкираб турибди,— деб жавоб киларди Афанасий Иванович.

— Афанасий Иванович, бирон нарса еб олсангиз яхши бўлмасмикан?

— Қайдам, Пульхерия Ивановна, тузук бўлармикин! Майли, бўлмаса, есаммикан, нима есам экан?

— Қатиқ ёки қайнатган мева суви билан нашвати қоқи енг...

— Бўлмаса, озроқ еб кўраман-да,— дер эди Афанасий Иванович.

Уйқуси чала бўлган хизматкор қиз кўзини ишқалаб, жовонларни ахтариб кетар, Афанасий Иванович бўлса, у-будан еб олгач:

— Оғриқ сал қолганга ўхшайди,— деб кўяр эди.

Гоҳда ҳаво яхши бўлиб, кун очик, уй ҳам яхши иситилган бўлса, Афанасий Ивановичнинг димоғи очилиб, Пульхерия Ивановна билан ҳазил-мазақлашиб, у ёк-бу ёкдан сўз очган бўлар эди.

— Пульхерия Ивановна, мабодо уйимизга ўт тушгундай бўлса, нима қиламиз-а, қаёққа борамиз?— деса, Пульхерия Ивановна, чўқиниб:

— Қўйинг, худо сакласин,— деб кўяр эди.

— Албатта-ю, лекин мабодо уйимизга ўт тушгундай бўлса, қаёққа кўчар эдик?

— Афанасий Иванович, қаёқдаги гапларни гапирасиз? Уйга қандай қилиб ўт тушсин, худо бор-ку, ўт тушириб кўядими!

— Мабодо ўт тушгундай бўлса, дейман-да?

— Унда ошхонага кўчиб қўя қолардик. Сиз омборчи хотин турган уйни эгаллаб тура турардингиз.

— Агар ошхона ҳам ёниб кетса-чи?

— Худо сақласин! Ую, ошхонаю ҳаммаси бирданига ёнадими? Ошхона ҳам ёнса, янги уй солгунча, омборхонада тура турардик-да.

— Агар омборхона ҳам ёниб кетса-чи?

— Худоё тавба, қаёқдаги гапларни гапирасиз! Қўйинг, эшитгим ҳам келмайди! Бундай гапларни гапирманг, гуноҳкор бўласиз, ахир.

Лекин Афанасий Иванович Пульхерия Ивановнани калака қилганлигига ўзи завкланиб, жилмайиб ўтирар эди.

Аммо чолу кампирниқига меҳмон келганда, улар менга жуда ғалати кўринар эдилар. Меҳмон келганда, уларнинг уйи тамоман ўзгача бўлиб кетар эди. Чол билан кампир фақат меҳмонни деб яшардилар десак ҳам бўлади. Меҳмондан ҳеч нарсаларини аямас, қизганмас, нималари бўлса меҳмон олдига қўяр эдилар. Ўз рўзгорларидан чиқадиган жами нарсаларни олдингизга қўйиб, олинг-олинг қилишиб, эслари кетарди: аммо, менга ҳаммадан ҳам кўпроқ ёққани шу эдики, уларнинг меҳмондўстлигида бемаза мулозаматдан сира асар бўлмас, бундай меҳмондўст ва очик юзликлари ўзларига жуда ярашган, шундай ёқимли эдики, таклифларини ҳеч қайтаролмасдан, бенхтиёр хўп, дер эдим. Содда дилларида сира гидирлиги йўқ, тоза ва мусаффо бўлганидан феъллари кенг, ўзлари хушмуомала эдилар. Уларнинг бундай меҳмондўстликлари, сизнинг лутф ва қарамингиз соясида одам қаторига кирган ва шунинг учун валий неъматим, деб оёғингизга бош урувчи бир хил маҳкама амалдорларининг меҳмондўстлигига сира ўхшамайди. Улар уйларига келган меҳмонни ўша кун сира кетказмайдилар, бир кеча ётқизмасдан қўймайдилар. Пульхерия Ивановна келган меҳмонга ҳамиша:

— Бундай бемаҳалда қаёққа борасиз! Кеч пайтда бундоқ узок йўлга чиқиб бўладими?— дер эди. (Умуман олганда меҳмон улардан уч-тўрт қақирим нарида турарди).

Афанасий Иванович ҳам:

— Албатта, бир фалокат бўлмасин, қароқчига ё бўлмаса биронта нобакорга учраб-мучраб қолманг,— дер эди.

Пульхерия Ивановна:

— Қароқчидан худо ўзи сақласин! Кечаси бемаҳалда ёмон нафас қилманг. Қароқчилар йўлиқмаса ҳам, ҳар нечук кечаси, бемаҳалда йўлга чиқмоқ яхши эмас. Кучерингизни яхши биламан, нимжонгина жинғирча одам, қўлидан ҳеч нарса келмайди, ичиб олиб аллақачон бир жойда ухлаб қолган бўлса ҳам ажаб эмас,— дер эди.

Бу гаплардан кейин меҳмон, албатта ётиб қолар, аммо ётиб

олгани чакки бўлмас эди. Кечкурун пастаккина уйнинг иссиғи кўнглингизни очиб, димоғингизни чоғ қилиб, кайф берадиган ҳикоялар, пазандалик билан пиширилган ва дастурхон устида ховури чиқиб турган мазали таомлар унга насиб бўларди. Афанасий Ивановичнинг стулда энгашиб, меҳмоннинг гапига завқ билан кулоқ солиб, жилмайиб ўтиргани ҳали ҳам кўзимга кўриниб турибди! Кўпинча суҳбат сиёсат доирасига ҳам кириб кетарди. Аҳён-аҳёнда бир марта зўрға кишлоғидан чиқадиган меҳмон ҳам, гўё ҳеч ким билмаган сир гапни билган кишидек, ўзича жўйган гапларни ваҳимали қилиб гапирар, инглиз билан француз енг ичида битишиб яна Бонапартни Россия устига отлантирмоқчи бўлибди, ёки яқинда уруш бўлармиш, дер эди. Шунда Афанасий Иванович аксари Пульхерия Ивановнага қарамаган киши бўлиб:

— Мен ҳам урушга борсам деган ниятдаман, хўш, боролмайди, дейсизми?— деб кўяр эди.

Пульхерия Ивановна унинг сўзини бўлиб:

— Ана холос, дарров урушга ҳам отландилар,— дер ва кейин меҳмонга қараб,— бу кишининг сўзларига инонманг, ўзи чол бўлса, қандай қилиб урушга борсин! Дуч келган солдат бирпасда отиб ташлайди! Худо урсин, мана бундоқ қилиб отиб ташлайди!— дер эди.

Афанасий Иванович:

— Нима қипти, отса мен қараб тураманми, мен ҳам отаманда,— дер эди.

Пульхерия Ивановна бўлса:

— Айта берадилар, қайси ҳолларига урушга борадилар, милтиқлари ҳам занг босиб, ҳужрада ётибди. Сиз кўрганингиз йўқ-а! Милтиқлари шунақаки, тепкисини босмасдан аввал отилиб кетади. Қўлларини майиб қилиб, башараларини куйдириб, қайтага умрбод ногирон бўлиб қолмасалар гўрға эди!— дер эди.

Афанасий Иванович:

— Хўш, нима қипти, янги аслаҳа сотиб оламан, қилич ёки казакларникидака найза оливоламан,— дер эди.

Пульхерия Ивановна эрининг гапини оғзидан олиб, хафаланиб, дер эди:

— Бу кишининг ҳамма гаплари беҳуда. Хаёлларига нима келса гапира берадилар. Ҳазил қилаётганларига ақлим етади-ю, лекин шундай бўлса ҳам, кишига алланечук ёқинқирамайди. Ҳаммавақт шундай ҳазил қиладилар, гоҳда кулоқ солиб туриб, ваҳима босиб кетади

Аммо Афанасий Иванович Пульхерия Ивановнанинг андак кўрққанидан роҳатланиб, ўтирган жойида икки букилиб, хўп кулар эди.

Пульхерия Ивановнанинг келган меҳмонни дастурхонга ўтқазаётгандаги муомаласи менга жуда ёқар эди.

Графиннинг қопқоғини очиб, «манави — заъфар билан ялпиз солинган арок; курак ёки бел оғриғига жуда даводир. Мана буниси, бир хил ажойиб ўт солинган арок, буниси, кулоқ шанғиллашидан, бетга тушган темираткидан қуткурадиган даво. Ана уни си шафтоли данагидан тортилган, бир рюмка ичиб кўринг-а, бирам хушбўй хиди борки! Агар биров каравотдан тураётганда стол ёки шкафнинг қиррасига ўзини уриб олиб, пешонаси ғура бўлса, овқат олдидан бир рюмка ичса бас, бирпасда ғурраси тузалиб, соппасоғайиб, кўрмагандай бўлиб кетади» дер эди. Кейин бошқа графинлардаги ароқларни ҳам шу зайлда мактаб, уларнинг ҳам дардга даволлигини айтар эди. Бу дори-дармонларнинг ҳар қайсидан меҳмонга ичириб бўлганидан кейин, уни дастурхондаги тарелкалар ёнига бошлаб кетарди.

— Манави замбуруққа жағжағ солиб тузлаганман, бунисига қалампирмунчок билан бир хил ёнғоқ мағизи солганман. Замбуруғни бу хилда тузлашни менга бир турк хотин ўргатган эди; у вақтда турклар бизда асир эдилар. Шу қадар яхши хотин эдики, дини туркча экани сира билинмас, юриш-туришлари ҳаммаси бизникига ўхшаб кетган эди, бироқ чўчка гўштини емас эди, холос. Тўнғиз емоқ бизга ман, дер эди. Манави замбуруғларни маймунжон барги билан жавзи бобо¹ солиб тузлаганман! Мана бу йирик кўкатларни олдин сиркада қайнатганман, билмадим қандай бўларкин. Мен бунинг сирини Иван ҳазратларидан ўрганганман. Аввал кичкина бочканинг тагига дуб дарахтининг баргларини солиб, кейин қалампир билан ишқор солмоқ, сўнгра нечу-витер деган бир хил алаф бор-ку, шунинг гулини олиб, бандини юқорига қилиб, ташлаб қўймоқ керак экан. Сомсадан ҳам олинг, пишлоқ солиб қилинган манави сомсага кўкнори уруғини эзиб солганман! Манавиниси Афанасий Иванович яхши кўрадиган сомса. Қарам билан қора бугдой солганман, — дер эди.

Афанасий Иванович ҳам:

— Ҳа, тўғри, мен яхши кўрган сомса; ўзи юмшоққина, мазаси андак нордон, — деб кўяр эди.

Хуллас, уйларига меҳмон келганда Пульхерия Ивановна бенихоя хурсанд бўлар эди. Кўнгилчан ва ажойиб кампир! Меҳмон деса жонини аямасди. Мен ҳам уларникига борсам, гарчи кўп овқат емоқ менга ёқмаса ҳам, ея бериб бўқиб қолар эдим, аммо шундай бўлса ҳам доим боргим келиб турар эди. Аммо, шуниси ҳам борки, Малороссиянинг ҳавосида овқат ҳам қиладиган аллақандай хосият йўқмикин деб ўйлайман, чунки агар бизнинг юрти-мизда биров бунча кўп овқат ейдиган бўлса, боши ёстикқа етмай, тўппа-тўғри тахтага олина беради.

Чолу кампирга балли! Бирок, ҳикоят бу шўрликларнинг тинч

¹ Мушк ёнғоқ — мускатний орех.

турмушини абадий ўзгартиб юборган кайғули воқеага яқинлашиб қолди. Бу воқеа арзимаган бир ҳодиса орқасида рўй бергани учун ҳам ғалати ва ажиб кўринади. Аммо нечундир ҳаммавақт шундай бўладики, арзимаган сабаб билан катта ишлар вужудга келади; гоҳда бунинг тескариси бўлиб, жуда катта ишларнинг оқибати арзимайдиган натижа билан тугайди. Биронта жаҳонгир подшо чиқиб, юртининг бор-йўқ кувватини тўплаб, бир неча йил уруш қилади, лашкарбошилари хўп ном чиқаради, лекин бу моjarолар картошка экишга ҳам жой топилмайдиган бир парча ерни эгаллаш билан тамом бўлади. Гоҳда икки шаҳардаги икки қолбасачи беҳуда бир нарсани талашиб, уришиб қолсалар, уларнинг жанжалли бу шаҳарларнинг икковига ҳам ёйилиб кетади, кейин равоат ва кишлоқларга ва бора-бора бутун мамлакатга ҳам тарқалади. Лекин бу гапларни кўяйлик, чунки бу ерда гапнинг ўрни эмас ва бунинг устига беҳуда мулоҳазаларни гапириб ўтиришни ўзим ҳам ёмон кўраман.

Пульхерия Ивановнанинг бир қул ранг мушуги бўлиб, доим унинг оёғида қулча бўлиб ётар эди. Пульхерия Ивановна гоҳда мушукни эркалатиб, силаб-сийпаб бўйнини қитқилар, мушук ҳам талтайиб бўйнини борича чўзар эди. Кампир мушукни унча яхши кўрмас эди-ку, лекин ҳамиша ёнида бўлганидан унга ўрганиб, меҳрибон бўлиб қолган эди. Афанасий Иванович кампирнинг мушукка бунчалик ўрганиб қолганини мазах қиларди:

— Пульхерия Ивановна, билмадим, мушукнинг нимасини бунча яхши кўрасиз, нима қиласиз уни? Ит бўлса майли эди, овга яради, аммо мушук нима қилиб беради?

— Кўйсангизчи, Афанасий Иванович, сизга гап бўлса бас, ит нопок бўлади, ҳаммаёқни ифлос қилади, уни-буни синдиради, мушук-чи, мушук ювош махлук, ҳеч кимга зиёни тегмайди, — дер эди Пульхерия Ивановна.

Сирасини айтганда, итми, мушукми, Афанасий Ивановичга барибир эди, лекин, Пульхерия Ивановна билан ҳазиллашиш учун атайин шундай дер эди.

Уларнинг чорбоғи орқасида катта ўрмони бўлар, аммо уддабурон гумашта буни аяб, сира қўл текизмаган эди. Эҳтимол болтанинг овози Пульхерия Ивановна қулоғига етиб қолади, деб кўрқаниданми, ҳар ҳолда бу ўрмонга сира тегилмаганидан, одам кирса кўрқадиган чакалак бўлиб кетган, майда ёнғоқ ўсиб, катта дарахтлар танаси кўринмай қолган ва шу сабабдан, дарахтларнинг танаси пайпоқдор қаптарнинг оёғига ўхшаб кетган эди. Бу ўрмонда ёввойи мушуклар кўп эди. Аммо, ўрмонда бўладиган ёввойи мушукларни томма-том санғиб юрган хонаки мушуклардан фарқ қилиш лозим. Хонаки мушуклар гарчи феъллари хунук бўлса ҳам шаҳарда турганликларидан чакалакдаги ёввойи мушукларга қараганда одамга анча ром бўлиб маданийлашганлар

Чакалакда турувчи мушукларнинг важоҳати аксари хунук, ваъ-
ший бўлади. Улар доим оч, озгин, миёвлашлари ҳам беўхшов ва
дағал бўлади. Баъзида булар ерни кавлаб, омборхоналарга кириб
ёғ ўғирлайдилар, ошпазнинг бургон ичига кириб кетганлигини пай-
қасалар, очиқ қолган ойнадан лип этиб ошхонага ҳам тушадилар.
Хуллас, уларда ҳеч қандай яхши хулқ йўқ: даррандалик билан
яшайдилар, чумчуқларнинг инларига чиқиб, болаларини ейдилар,
ана шу мушуклар омборхона тагидаги қавакдаги киришиб, Пульхе-
рия Ивановнанинг ювошгина мушукчаси билан бир қанча вақтга-
ча ҳидлашиб юрдилар, кейин қишлоқдан ўтиб кетаётган солдатлар
лақма қишлоққа қизини алдаб олиб кетганларидек, мушуклар ҳам
ахири бир кун Пульхерия Ивановнанинг мушугини алдаб олиб
кетдилар. Пульхерия Ивановна мушуги бедарак йўқолиб кетган-
лигини пайқаб, хўп қидиртирди, лекин тополмади. Орадан уч кун
ўтгач, Пульхерия Ивановна кўп ачинди, кейин эсидан ҳам чиқиб
кетди. Бир кун у резавор экинларини оралаб, бир неча дона барра
бодрингни ўз қўли билан узиб, Афанасий Ивановичга олиб келаё-
тиб заиф миёвлаётган мушук овозини эшитди. Пульхерия Ива-
новна беихтиёр «пиш-пиш» деб уни чақириб эди, бургон ўт ичидан
тарғил мушуги миёвлаб чиқиб кела берди; озиб жуда хароб бў-
либ қолганлигидан бир неча кундан бери сира овқат ёмаганлиги
билиниб турар эди. Пульхерия Ивановна мушугини ҳар қанча
чақирса ҳам, мушуги нарирокдан туриб миёвлар, лекин яқин кел-
гани қўрқарди, чунки шу кунлар ичида анча ёввойилашиб қолган
эди. Пульхерия Ивановна яна чақириб эди, мушуги қўрқа-писа-
унинг кетидан секин девор тагигача борди, ниҳоят ўз жойини та-
ниб, ичкарига ҳам кирди. Пульхерия Ивановна дарров: сут, гўшт
беринглар, деб буюрди ва шўрлик арзандасининг гўшт ва сутни
қандай очкўзлик билан ейишини завқ билан томоша қилиб ўтирди.
Қўқ мушук бирпасда кўз олдида йўғон тортиб семира бошлади
ва кўзи ҳам анча тўйиб, аввалги иштаҳасидан тушди. Пульхерия
Ивановна мушугини силамоқчи бўлиб, қўлини узатиб эди, кўрна-
мак ҳайвон ёввойи мушуклар билан анча эл бўлиб қолган экан
шекилли, ёки суйганинг билан бўлсанг, қора уй ҳам олабаргоҳ
кўринади, деган муҳаббат қондасини эшитиб қолган эканми
(чунки бояги ёввойи эркак мушуклар осмондаги лочиндек бибисот,
яланғоч эдилар), ҳар ҳолда деразадан бир сакраб қочиб кетди;
хизматкорлар ҳар қанча қувласалар ҳам тутолмадилар.

Бундан кейин, кампир ўй ўйлаб, хаёл суриб: «Ажалим мени
олиб кетгани келган экан» деди ўзига-ўзи ва жуда хафа бўлиб
қолди. Унинг бу хафалигини ҳеч нарса ёзолмади. Кечгача хафа
бўлиб юрди. Афанасий Иванович унинг нега бирданига хафа бўлиб
қолишининг сабабини билмоқчи бўлиб, кўп уринди, ҳазиллашиб
кўрди, лекин фойда бермади: Пульхерия Ивановна индамас,
индаса ҳам Афанасий Ивановични хотиржам қилгундай очик-

ойдин гапирмас эди. Эртасига кампир ўзини анча олдириб, озиб колди.

— Пульхерия Ивановна, сизга нима бўлди? Бетоб бўлиб колмадингизми?

— Йўк, Афанасий Иванович, бетоб эмасман, бир ҳодиса бўлди, шуни сизга айтмоқчиман: шу ёз ўладиганга ўхшайман, ажалим бир марта келиб кетди!

Афанасий Ивановични кўнгли бузилиб, лаблари бурилиб кетди. Аммо, сир бой бермасдан, кўнглига тушган ҳасратни билдирмасликка ҳаракат қилиб, жилмайиб туриб:

— Пульхерия Ивановна, худо кўрсатмасин-эй, қаёқдаги гапларни айтасиз, доимо ичадиган дори-дармонингиз ўрнига адашиб шафтоли сувини ичиб қўйганга ўхшайсиз,— деди.

— Йўк, Афанасий Иванович, шафтоли сувидан сира ичганим йўк,— деди Пульхерия Ивановна.

Афанасий Иванович кампирини бундай мазах қилганига ачиниб, ҳасрат билан тикилиб туриб эди, кўзи намланиб, жиқ-жиқ ёшга тўлди.

Пульхерия Ивановна эрига қараб:

— Афанасий Иванович, сизга васиятим шуки, мен ўлсам, жасадимни бутхона девори ёнига кўминг, анови таги жигар ранг читта-читта гулли қўйлагим бор-ку, шуни кийгизинг. Алвон йўл-йўл атлас қўйлагимни кийдирманг, мурдага яхши кийим нима керак, кам-кўстингизга ярар. Ўзингизга тўн тиктиринг, меҳмон-пехмон келганда, тузуккина ясаниб чиқарсиз,— деди.

— Пульхерия Ивановна, қаёқдаги хунук гапларни, қаёқдаги ўлимни гапириб ўтирасиз, ахир бир кун ўлим бор, лекин элбурутдан ваҳима қилишингиз нимаси?— деди Афанасий Иванович.

— Йўк, Афанасий Иванович, қачон ўлишимни ўзим биламан, аммо сиз кўп қайғурманг, ёшимни яшаб қаридим, лекин сиз ҳам ёш эмассиз, у дунёда дийдор кўришармиз.

Аммо Афанасий Иванович, ёш боладек, хўнграб йиғлаб юборди.

— Афанасий Иванович, йиғламоқ гуноҳдир. Қўйинг, ўзингизни гуноҳкор қилманг, худонинг қаҳри келмасин. Мен ўлиб кетаётганимга афсус емайман, (бир ух тортиб андак фурсат гапира олмай, тилсиз бўлиб колди), сизни кимга қолдираман, деб қайғураман, холос. Мен ўлсам; сизга ким қарайди, ёш боладек кишисиз, сизни парвариш қиладиган одам ҳозирдан сизни суймоғи керак.

Бу сўзларни деганида, унинг чехрасида шундай бир ғам-ҳасрат аломати пайдо бўлдики, бу чоқда унинг юзига ҳеч ким қайғурмай қарай олмас, деб ўйлайман.

Пульхерия Ивановна омборчи энани атайин чақиртириб келиб, унга:

— Менга қара, Явдоха, мен ўлсам, хўжайинингга яхши қара, кўзингни чўпдан қандай аясанг, уни ҳам шундай ая, ўз болангдай кўриб, парвариш қил. Ошхонадагилар у киши яхши кўрган овқатларни пишириб берсинлар, ички ва ташки кийимларидан хабардор бўлиб тур, тоза бўлсин, меҳмон келганда тузукроқ ясангириб кўй. Эски тўнани кийиб чиқа кўрмасин, чунки гоҳда шунақа одати бор. Ҳозир ҳам кўпинча ҳайитни оддий кундан фарқ қилмайди. Явдоха, у кишидан беҳабар қолма, кўзингдан йироқ қилма, мен гўримда ҳаққингга дуо қилиб ётаман. Худойим сени ҳам ноумид кўймас. Сен ҳам қариб қолдинг, буни ҳам ёдингда тут, ўз жонингга жабр қилиб, гуноҳга ботиб ўтирма, агар у кишини яхши парвариш қилмасанг, дунёда хор бўласан; аввало мен ўзим сени қарғайман, имонсиз кетасан, ўзинг ҳам, болаларинг ҳам, етти пуштинг худонинг раҳматидан бенасиб бўлади,— деди.

Шўрлик кампир! Ўзининг қандай ҳолатда ётганини, ўз имонинг нима бўлишини ўйламай, бирга умр кечирган, энди етим ва қаровсиз қолаётган жуфтининг ғамини ерди.

Кампир дарров ҳаммаёқни саранжом-саришта қилдирди, рўзғорини шундай тахт қилиб кўйдик, ўлганидан кейин Афанасий Ивановичга унинг йўқлиги сира билинмади. Улим яқинлигига кўзи етиб қолган ва ўзича бунга шундай тайёрланган эдики, орадан бир неча кун ўтар-ўтмас, дарвоқе бетоб бўлиб, овқат ўтмай қолди. Афанасий Иванович жони-тани билан уни парвариш қилар ва бошидан нари кетмас эди. Ҳасрат билан унга термулиб туриб: «Пульхерия Ивановна, кўнглингиз бирон нарса хоҳлайдими?» деб ҳар қанча сўраса ҳам, Пульхерия Ивановна сира индамас эди. Пульхерия Ивановна тилга келиб, бир нарса айтмоқчи бўлди-ю, лаблари кимиради, аммо овози чиқмай, жони узилди.

Афанасий Иванович кампирнинг ўлимига сира чидолмай, эс-ҳушидан ажраб, шундай меровланиб қолдики, ҳатто кўзига ёш ҳам келмади. Гўёки ўликнинг маънисини англамагандек кўзлари хиралашиб унга термулар эди, холос.

Ўликни тахтага олдилар, ўзи васият қилган кўйлагини кий-гиздилар, кўлини кўксига кўйиб, бир дона мум шам тутқазиб кўйдилар, аммо Афанасий Иванович нима қилаётганларини билмай ағраяр эди, холос. Ҳар ёқдан ҳар хил одамлар келишиб, ҳовли тўлди, кузатишга келганларнинг сон-саногини йўқ, ҳовлига узун-узун столлар кўйилиб, дастурхон ёзилди, дастурхонда магизли шовла, шарбат, сомса ва турли-туман овқатлар кўп эди, азага келганлар марҳуманинг яхши сифатларини мақтаб гапиришар, йиғлашар эдилар. Аммо Афанасий Ивановичнинг бу ишларга сира ақли етмай ағраяр эди, холос. Ўликни чиқаздилар, одам кўп эди. Афанасий Иванович ҳам халойиқ кетидан кета берди. Поплар ясаниб, салобатли бўлиб чиққан эдилар, офтоб чарақлаган, она-ларнинг қўлидаги чақалоқлар йиғлар, тўрғайлар сайрар, кўйлак-

чан болалар кўчада югуришиб, шўхлик қилар эдилар. Тобутни гўр тепасига келтириб кўйгач, Афанасий Ивановични чакирдилар. Мархума билан видолашинг, охирги марта ўпиб қолинг, дедилар; Афанасий Иванович тобут тепасига келиб, мархумани ўпди, кўзларига ёш келди-ю, бироқ бунда ҳеч қандай ҳис ва маъно йўқ эди. Тобутни лаҳадга туширдилар, поп белни қўлга олиб, бир курак тупроқ ташлади. Осмон тип-тиник эди. Бутхонанинг икки хофизи билан дьячоги йўғон товуш билан мархумага «алвидо» ўкидилар. Гўрковлар белкуракларини олиб тупроқ тортдилар. Гўр тупроққа тўдиб текис бўлди. Шу пайтда Афанасий Иванович олдинга чиқиб кела берди. Одамлар унинг нима қилмоқчилигини билмоқчи бўлиб, унга йўл бердилар. У кўзини юқорига қилиб, паришонлик билан қарагач, «Э, кўмдиларингизми? Нега кўмдингиз?...» деди-ю бошқа ҳеч нарса деёлмасдан қолаверди.

Аммо кабристондан қайтиб келгач, уйда танҳо қолганини, ҳатто Пульхерия Ивановнанинг ўтирадиган курсисини ҳам ташқари чиқазиб ташлаганларини кўриб, хўнграб йиғлаб юборди, шундай хўнградик, ўзини ҳеч тўхтатолмади, хира тортиб қолган кўзларидан дарё-дарё ёш окди.

Орадан беш йил ўтди. Замон ҳар қандай ғам-ғуссани ҳам эскиртиради. Инсоннинг қайси бир ҳисси, замон билан курашда унга бардош қила олади? Мен бир ёш йигитни билардим. Ҳақиқатан ҳиммати баланд, олижаноб киши эди. Шу одам бир кун ошиқи шайдо бўлиб, муҳаббат ўтига шундай ўртаниб ёндики, тоб-тоқати қолмади. Роҳат ва фароғатидан ажради. Ҳусн ва латофати беҳад бўлган маъшуқаси худди кўз олдига тўсатдан, мечкай ажал дастидан ўлиб қолди. Боякиш ошиқ шундай дод-фарёд кўтариб, нолаю фиғон қилдики, унинг бу мотамзада холи, қайғу ва аламлари кишининг жигарини эзиб, дилини пора-пора қилар эди. Шундай фожи ҳолга тушдики, бундай ҳолни сира кўрмаган эдим ва одам ўзини бу қадар азоб-уқубатга солишини, нажот умидининг нишонаси кўрилмаган бундай дўзахга солишини сира ўйламаган эдим. Ўз жонига қасд қилмасин, деб ота-оналари бечорани сира ёлғиз қолдирмасликка ҳаракат қилар, асбоб ва яроғларни ундан бекитар эдилар. Икки ҳафтадан кейин йигит ўзини тутиб олди, куладиган, ҳазиллашадиган бўлди, бундан кейин уни ўз ихтиёрига қўйдилар, аммо у эркинликдан фойдаланиб, аввало тўппонча сотиб олди. Бир кун уйдагилари бехосдан ўқ товушини эшитиб кўрқиб кетдилар: югурганча уйга кирсалар, у боши мажақланиб чалқанча тушиб ётибди. У вақтда тажрибасининг овозаси кетиб машҳур бўлган доктор келиб кўрса, ҳали жони бор, яраси ўладиган даражада эмас экан, қарангки, доктор уни боқиб тузатди, шундан кейин уни жуда қаттиқ эҳтиёт қилдиган бўлдилар. Ҳатто овқат вақтида ҳам, унинг олдига пичоқ қўймайдиган ва суиқасд учун ярагундай ҳамма нарсани ундан

бекитадиган бўлдилар. Аммо, бир кун яна фурсат топиб, ўзини арава тагига ташлади, қўли ва оёғи синиб, бундан ҳам тузалиб кетди. Бу воқеадан бир йил ўтгач, мен уни одамлар тўлган катта бир залда кўрдим. Димоғи чоғ, стол қошида ўтирар, бир картани қўли билан беркитиб «петит-уверт»¹ дер эди. Унинг орқасида, стулнинг суюнчиғига ястаниб турган ёшгина хотини унинг чекларини ростлаб турар эди.

Пульхерия Ивановнанинг вафотидан беш йил ўтгач, шу ёққа келиб қолган эдим. Бир замонларда бирга вақтичоғлик қилган ва меҳмондўст уйининг лаззатли таомларидан кўп егай эдим. Энди эски қўшимни кўриб кетай деб, Афанасий Ивановичнинг кўрғонига келдим. Унинг уйига яқин келганимда, назаримда, уй ниҳоятда эскиб қолганга ўхшади. Бундаги дехқонларнинг уйлари тоб ташлаб, бир ёққа қийшайиб кетибди, эгалари ҳам уйларига ўхшаб қолибди. Ховли атрофидаги ёғоч девор билан четан девор бузилиб кетибди; ошпаз хотинга ўтин керак бўлса, икки қадам нарироқда бостириб қўйилган шохдан олмай, четан деворнинг калтакларини суғуриб олаётганини ўз кўзим билан кўрдим, кўнглим бузилиб, эшик тагига келиб тушдим. Уша-ўша барбос, ўша-ўша лайча итлар чакамуғ босган гажак думларини диккайтириб, вовуллашиб чиқдилар. Лекин, энди баъзи итларнинг кўзлари шилпик, оёқлари чўлок бўлиб қолибди. Бир мўйсафид эшикка чиқди. Унинг ўзи! Мен дарров танидим, бироқ аввалгидан энгашиб, икки букчайнброк қолибди. У ҳам мени таниб, бурунгидек жилмайиб саломлашди. Унинг кетидан уйга кирдим. Уйнинг ичи аввал қандай бўлса, хали ҳам шундай, аммо нимага боқсам, қандайдир бир бесаранжомлик кўриниб турибди, нимадир йўққа ўхшайди. Хуллас, умр бўйи бир ёстикқа бош қўйиб келган хотини ўлиб бева қолган ошнаميزникига дафъатан кирганимизда пайдо бўладиган бир ҳолат бор-ку, менда ана шундай ҳолат рўй берди. Бу ҳолат оёғи соғ одам оёғидан ажраб чўлок бўлиб қолганини кўрганда, кишида пайдо бўладиган ҳолатга ўхшайди. Саранжом-сарихтали Пульхерия Ивановнанинг йўқлиги ҳар бир нарсадан билиниб турар эди. Дастурхон ёйганда келтириб қўйган пичоқлардан биттасининг банди синик, овқатда ҳам аввалги лаззат йўқ эди, рўзгорлари тўғрисида суриштиргим келмади, ҳатто хўжаликларига андак бўлса ҳам кўз солгани тоқатим бўлмади.

Стол қошида ўтирдик, бир қиз келиб, Афанасий Ивановичнинг бўйнига сочиқ осиб қўйди. Яхши килди, бўлмаса овқатнинг қайласини тўкиб, тўнини доғ қилар эди. Унинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб, у ёқ-бу ёқ янгиликлардан сўзлаб бердим. Гапимга қулоқ солиб, эски одатича кулимсираб ўтирди, лекин гоҳ-гоҳда кўзидан нур ўчар, хаёли қочишгина эмас, тамоман ақли-хушини

¹ Карта термини.

йўқотиш даражасига етарди. Гоҳда овқатни оғзига эмас, бурнига элтар, қўлидаги вилкани товоқдаги жўжахўрозга тикаман деб, графинни туртиб олар. Бояги қиз келиб, қўлини овқатга ростлаб кўяр эди. Баъзида бир овқатдан кейин келадиган янаги овқатни анчагача кутиб қолар эдик. Бунини Афанасий Ивановичнинг ўзи ҳам пайкаб: «Нега мунча хаяллаб қолдилар?»— деб кўяр эди. Аммо, мен эшикнинг тиркишидан қараб, кўриб турар эдим, овқат ташиб турган ўғил бола овқат келтириш ҳаёлида ҳам бўлмади, скамейкага бошини қўйиб, бемалол ухлаб ётар эди.

Сузма солган қаймоқли сомса келтирилганда, Афанасий Иванович қайта-қайта: «бу таомни», «бу таомни» деб сўз бошлаган эди, овози титраб, нурсиз кўзларига жиқ-жиқ ёш тўлганини пайкадим. Аммо ўзини тўхтатиб, кўзидаги ёшини тўкмасликка ҳаракат қилди. «Бу таомни мар..мар..марҳума...» деди-ку, кўздан ёш оқиб кетди. Қўли тарелкага тушиди, тарелка ерга тушиб синди. Овқат эгнига тўкилди. Афанасий Иванович қўлида қошиқ билан эссиз-хушсиз ўтирар, кўз ёшлари булоқдан қайнаб чиққандек шашқатор бўлиб бўйнидаги сочикқа тўкилар эди.

Унинг холига қараб: ё раббий! Ҳеч нарсадан асар қолдирмай ҳаммани катрон қиладиган замоннинг беш йили ўтса-ю, барча ҳиссиётлари сўнган, умрида бир марта ҳам бир нарсадан дили оғриб ғалаёнга келмаган, бутун ҳаёти баланд курсидан тушмай ўтиришдан, балиқ қоқи ва нашвати қоқи ейишдан, қизик-қизик латифалар айтишдан иборат бўлган боёқиш-бир чол бўлса-ю, беш йилдан бери бундай қайғурса, бундай аччиқ алам ва ҳасрат чекса! Бас, одамзодда нима устун: ҳисми ёки одатми? Қайси бири кучли? Ёки бизнинг барча ҳиссимиз, дилда кўзғалган, жўш урган барча тилак-армонларимиз умримизнинг порлоқ ёш чоғидами боғлиқ ва фақат шу туфайлими, аламли, қайғули, фожи кўринар? Ҳар нарса бўлса ҳам, бу кезде назаримда бизнинг барча ҳисларимиз, узоқ муддат ичида аста-секин пайдо бўлган бу руҳсиз қуруқ расми-одат олдида анчайин гўдақлар ишига ўхшаб қолди. Марҳуманинг номини айтмоқчи бўлиб анча уринди. Аммо, ярмисига борганда доим тинч ва оромда бўлган башараси бужмайиб, тортишиб, гўдақлардек йиғлаб юборар, унинг йиғиси мени то қалбимгача ғижимлаб эзар эди. Унинг йиғиси қора бахтидан қақшаб, ўз холидан ўкиниб, ҳасрат қилувчи бир хил ғариб чоллар йиғисидан эмас, унинг тўккан ёшлари бу хил чолларнинг май ичиб, маст бўлгандаги кўз ёшлари ҳам эмас. Унинг кўзидан оққан ёшлар булоқдан қайнаб чиққандек ўзи беихтиёр келган, совиган, сўнган дилдаги қайғу ва аламлар аччиғидан жунбушга келиб тошиб чиққан ёшлар эди.

Бундан кейин у ҳам узоқ яшамади, яқинда мен унинг ўлганлигини эшитдим. Бироқ ажиб жойи шу эдики, Афанасий Ивановичнинг ўлими ҳам Пульхерия Ивановнакига ўхшарди. Бир кун

боғ сайрига отланиб, ҳеч нарсани ўйламасдан одатдаги бепарво-лиги билан аста-аста бораётганида, орқасидан биров жуда аниқ қилиб: «Афанасий Иванович!» деганини эшитибди. Қайрилиб қараса, ҳеч ким йўқ, тўрт тарафга аланглаб, чакалакни ҳам ора-лаб чиқибди, ҳеч зот йўқмиш. Ҳаво тинч ва сокин, офтоб чарақла-ган. Бирпас хаёлга кетиб ўйлаб қолибди, чехраси бирдан очилиб, сўнгра, «Пульхерия Ивановна мени ёнига чақирди, шекилли» деб қўйибди.

Бундай ҳодиса сизда ҳам, албатта бўлган чиқар, сизни ҳам биров чақиргандек бўлгани бордир. Авом халқ ичида бунини ўлган яқин кишининг арвоҳи соғиниб чақиради, бу одам ўлмасдан қолмайди, деган гаплар юради. Ростини айтсам, бу хил ғойибдан келган овозни эшитганимда, доим қўрқардим. Ёш болалик чоғим-да кўп эшитганман. Гоҳда орқамдан биров отимни айтиб чақир-гандек бўлар эди. Аксари ҳаво очик, офтоб чиқиб турган вақт-ларда эшитилар эди. Боғдаги дарахтларнинг битта барги ҳам шитирламас, тирикликдан асар йўқдек жимжит, ҳатто нина-чиларнинг ҳам товуши чиқмас, боғда ҳеч зот йўқ эди. Ростини айтсам, куппа-кундузидаги бу сукунат шундай ваҳимали эдики, агар кечаси ҳавода тўс-тўполон кўтарилиб, табиат алғов-далғов бўлган чокда, чангалзор ичида ёлғиз қолсам ҳам бунча кўркмас эдим. Ғойибдан келган овозни эшитиб, кўрққанимда, нафасим тикилиб юрганча боғдан чиқардим ва биронта одам учраб, танҳоликдан кўнгилга тушган бу мудҳиш ваҳимани йўқотмагунча ўзимга келмас эдим.

Афанасий Иванович кампири чақирганлигига астойдил ишо-ниб, кўнглига тушган шу ваҳиманинг асири бўлиб қолди. Қобил ва ювош гўдакдек бўйин эгиб қуриди, қовжиради, шамдек эриб окди, бора-бора ёниб соб бўлгач, шамнинг заиф ўти сўнди. Улар олдида айтган битта сўзи шу бўлдики, «Мени Пульхерия Ива-новна ёнига қўйинглар» деди, холос.

Унинг хоҳишини бажо келтириб, бутхона тагидаги Пульхерия Ивановна гўри ёнига кўмдилар. Жанозага келганлар унча кўп эмас, лекин фақир-фуқаро, бева-бечора, мискин ва гадолар жуда кўп эди. Бойнинг уйи танҳо қолди. Эпчил гумашта билан оқсокол биргалашиб олиб, қадимги яхши нарсаларни, сўнгра омборчи эна олиб кета олмаган барча эски-тускиларни ўз уйларига ташиб олдилар. Орадан кўп ўтмай, билмадим қайси ҳам полкда поручик бўлган узок бир қариндоши ворислик даъвосини қилиб, ҳамма молу мулкка эга бўлиб олди-да, кўп ғалати ишлар кўрсатди: рўзғор ниҳоятда вайрон бўлиб, хароб ҳолга тушиб қолганини кўргач, дарҳол бу бетартибликка барҳам бериб, ҳамма рўзғор ишларини саранжом-саришта қилмоқчи бўлди. Олтита яхши инглиз ўроғи сотиб олди, ҳар уйга алоҳида номер қоқтирди, хуллас, ишнинг саранжоми шу бўлдики, орадан олти ой ўтар-

Ўтмас ҳамма мол-мулк васийлар кўлига топширилди. Доно васийлар (васийларнинг биттаси аввал суд аъзоси бўлган, яна биттаси мундири тўзиб, айниб кетган штабс-капитан эди) озгина вақт ичида товук ва тухум зотидан тақир кўймади, кийшайиб ётган уйлар энди ағнаб тушди, мужиклар ичкилик пайига тушиб кетдилар ва гала-гала бўлиб қочиб кетдилар. Меросхўр бўлса васийлар билан апок-чапоқ бўлиб бирга ичишар, аммо қишлоғига ахён-ахёнда бир келар, келганда ҳам кўп турмасдан, дарров жўнаб кетар эди. Бу меросхўр ҳали ҳам Малороссиянинг қаерида ярмарка бўлса, ун борми, канопми, асалми, шу хил кўтара сотиладиган молларнинг улгурчи нарх-навосини суриштириб юради, лекин харидга келганда чақмоқ тоши борми, чилим найини тозалайдиган сим борми, хуллас ҳаммасини йиғиб келганда нархи бир сўмдан ошмайдиган майда-чуйдадан бошқа ҳеч нарса харид қилмайди.

ТАРАС БУЛЬБА

I

— Қани, ўғлим, менга кара-чи! Жуда ғалатисан-ку! Бу нима-си, поплар киядиган рўдапо тўнларни кийиб олибсизлар? Ё академиядагилар ҳаммаси шунақа кийинишадими?

Киев рухонийлар тайёрлайдиган академияда ўқиб, қайтиб келган икки ўғлини кекса Бульба шу сўзлар билан кутиб олди.

Ўғиллари эндигина отдан туришган эди. Иккови ҳам яқиндагина мактабни битириб чиққан талабалар сингари ёввойирок, азамат ўспиринлар эди. Беғубор тетик юзларидаги майса мўйларига ҳали устара теккани йўқ. Улар оталарининг бундай муомаласидан жуда хижолат бўлиб, индамай, ерга қараб турар эдилар.

Бульба ўғилларини айлантириб кўраркан:

— Тўхтанглар! Тўхтанглар! Яхшироқ кўрай! Тўнларинг мунча узун? Ана холос! Дунё бино бўлиб кўрилмаган тўнлар-а! Қани, бирортанг чопиб кўр-чи! Кўрай-чи, этагингга ўралашиб йиқилмасмикансан, — деди.

Ниҳоят каттаси:

— Ота, масхара қилма, кулма! — деди.

— Савлатингни кара, ахир! Кулмай бўладими?

— Масхара қиладиган бўлсанг, отам бўлсанг ҳам аямайман азбаройи худо, ураман!

— Ҳа-ҳа, ҳали шунақами! Отангни-я? — деди Тарас Бульба, таажжуб билан бир неча қадам орқасига чекиниб.

— Ҳа, отам бўлсанг ҳам масхара қиладиган бўлсанг аямайман.

— Ҳали мен билан уришмоқчимисан? Қанақасига? Муштлашамизми?

— Қанақасига десанг ҳам майли.

Бульба енгини шимариб:

— Кел, бўлмаса муштлашамиз, кўрай-чи, муштлашишга калай экансан! — деди.

Анчадан бери бир-бирини кўрмаган ота-бола кучоқлашиб кўришиш ўрнига бир-бирининг гоҳ бикинига, гоҳ кўкрагига муштлаб, дўппослаша кетди; хўп савалашиб олгач, орқага чиғаниб, бир-бирига қарашиб қўярди-да, яна дўппослашарди.

Болаларнинг нимжонгина, озгин меҳрибон наси, суйган болаларини ҳали бағрига босгунча бўлмай, остонада туриб:

— Ҳой яхшилар, буни қаранглар; чоли курғур жинни бўлибди, мияси айниб копти; бир йилдан бери кўрмаган болалари келса, бу курғур, билмадим, нима хаёлга тушибдики, муштлашяпти-я! — деди.

— Э, жуда ажойиб сўкишаркан! — деди Бульба бир оз тўхтаб.— Азбаройи худо, қойилча муштлашаркан! — деди ўзини растлаб олиб, кейин яна: — Синаб ўтиришга ҳам ҳожат йўқ экан. Ғалати казак бўлади! Баракалла, ўғлим. Кел, ўпишиб олайлик, — деди. Ота-бола ўпиша кетди.— Баракалла, ўғлим! Ҳаммани ҳам мени ургандек дўппосла, ҳеч кимдан тап тортма! Лекин нима десанг ҳам кийим-бошинг ғалати: бу осилиб турган чилвиринг нимаси? Сен, лапашанг, нега қўлларингни шалвиллатиб турибсан,— деди кичик ўғлига қараб.— Итвачча, нега мени дўппосламадинг?

Кенжасини кучоқлаб турган она:

— Тағин нима бало деяпти! Ўз отасини урадим, бу нима жинилик! Ҳар нарса маврути билан-да; ёш бола шунча йўл юриб келган бўлса-ю (ёш бола йигирмадан ошган, бўйи роса бир саржин келар эди), дамани олсин, овқат есин дейиш ўрнига, муштлаш дейди-я! — деди.

— Сен жуда эрка бўлиб қолибсан! — деди Бульба.— Онангинг гапига қулоқ солма, хотин кишининг ҳеч нарсага ақли етмайди. Сизларга эркаликни ким қўйибди? Арғумоқ миниб жат майдониди хунарларингни кўрсатларинг, билдингларми? Манови килични кўрдингларми? Онангиз шу бўлади! Сизларнинг мияларингга қуйилган гапларнинг бариси беҳуда; академиянғиз, алифбе китобларингиз, фалсафаю сафсаталарингиз ҳаммаси бир пул, барисига тупурдим! — Бульба китобга ёзиб бўлмайдиган бир-икки гап ҳам айтди.— Яхшиси, мен сизларни келар ҳафтагаёқ Запорожьёга жўнатай. Илм десанг ана ўша ерда! Асл мактаб ҳам ўшанда: аклинғиз ҳам ўша ерда тўлади.

Кексайиб, озиб кетган онаси кўзига ёш олиб:

— Уйда атиги бир ҳафта туришар экан-да; шўрликлар яйраб

сайр-томоша ҳам қилишмас экан-да! Ўз-уйларини ҳам тузуккина кўролмас, мен ҳам уларнинг дийдорига тўёлмас эканман-да? — деди.

— Кампир, бас кил, кўй йиғингни! Казак хотинчалиш бўлмайди. Сенга қолса икковини этагингга қамаб, тухум босган товукдек босиб ётар эдинг. Бор, бор тезроқ, дастурхон тузат, нима бўлса кўй. Қандалат-мандалатларинг бизга керакмас. Битта кўй, эчки келтир, қирқ йиллик бол келтир! Кўпроқ ароқ келтир, ширин-шакар, жийда-майизлик эмас, шишада ўйнаб турадиганидан, тозасидан бўлсин.

Бульба ўғилларини меҳмонхонага бошлаб кирди. Булар кирганда уйни йиғиштириб юрган, кип-кизил маржон таққан икки чиройли чўри қизлар югуриб чиқиб кетди. Улар ҳар кимга бир тегишмай кўймайдиган бойваччаларнинг келганини эшитиб ўзларидан хавотир олиб турган бўлсалар керак, ўз одатларини қилдилар, одатда улар эркакларни кўриш билан қичқириб қочади, кейин қаттиқ уялиб анчагача енглари билан юзларини бекитиб юрадилар. Уйнинг меҳмонхонаси қадимги замон талабига мос қилиниб, шундай орасталанган эдики, ҳозир у даврдан ном-нишон ҳам қолмаган ва унинг тасвирини фақат кўшиқларда ҳамда халқ дostonларида учратиш мумкин, унинг таърифини ҳозир Украинадаги узун соқол кекса, сўқир созандалар тўпланган халққа айтмай кўйганлар; бу меҳмонхона худди Украинада уния¹ учун жанг ва талашлар бошлаган оғир ва бетинч давр дидига монанд орасталанган эди. Ҳаммаёқ чиннидек тоза, ярқирай эди. Деворларга қилич-қалқон, балик тўр, қамчин, қафас, милтиқ, дори солинадиган нақшдор кортик, олтин юган, қумуш ҳалқалик тушовлар осилган эди. Деразасида ҳозир фақат эски бутхоналардагина қолган ва кўтариб қаралмаса ҳеч нарса кўринмайдиган қичкинагина хира думалоқ ойналар. Эшик ва деразалари қизилга бўялган, жимжимадор. Уйнинг бурчакларидаги кўзачалар, яшил ва кўк шишалар, ўймакор қумуш ва олтин югуртирилган қадахлар ва товоқлар — Венеция, Туркия ва Черкасда ясалган бу нарсалар қўлдан-қўлга ўтиб, ҳар хил йўллар билан Булбанинг меҳмонхонасига келиб қолган, чунки у алғов-далғов уруш замонларида бу хил ишлар кўп бўларди. Уйни гир айлантириб қайин пўстлоғидан қилинган курсилар қўйилган; уйнинг тўр томонидаги бурчакда, бутлар тагида катта стол; серхашам катта қошинкор печка. Ҳар йил қаникулда уйларига келиб-кетиб турган икки йигитга бу нарсалар жуда яхши таниш эди; улар отлари йўқлигидан ва мактаб болаларига отлиқ юриш расм бўлмаганлигидан пиёда келиб кетишар эди. Уларнинг фақат узун кокиллари

¹ У н и я — Румо папасининг қўли остида православие черкови билан католик черковининг бирлашуви. XV асрдан бошлаб поляклар Украинани кул қилиш учун униядан мафкуравий бир қуроли сифатида фойдаланишга уринганлар

бўлиб, ёнида яроғи бор ҳар бир казак уларни кокилидан ушлаб ура оларди. Бульба болалари мактабни битирганларидан кейин, йилқисидан иккита айғир юборди.

Ўғиллари келиши муносабати билан Бульба ҳамма юзбошиларни, барча аскарбошиларни чақиртирди: кадрдон ошнаси ясовул Дмитро Товкач билан яна икки киши келганда Бульба ўғилларини уларга танитиб — «Қаранг, қандай азамат йигит бўлибдилар! Яқинда икковини Сечга юбораман» деди. Меҳмонлар Бульба билан, ўғилларини кутлаб сўрашганларидан кейин: «Жуда яхши иш қиласиз, ёш йигитларга Запорожье Сечдан яхши илму хунар йўқ» дедилар.

— Қани, оғайнилар, дастурхонга! Ҳар ким хоҳлаган жойида ўтираверсин! Ўғилларим, ҳаммадан аввал арокдан бошлайлик! — деди Бульба. — Худо ёр бўлсин!! Ўғилларим, саломат бўлинглар. Остап, сен ҳам, Андрей, сен ҳам омон бўл! Урушда ҳамиша қўлингиз баланд бўлсин! Ғайри динларнинг додини беринглар. Мусулмонларни ҳам, туркларни ҳам, татарларни ҳам додини беринглар. Агар ляхлар динимизни оёқ ости қиладиган бўлсалар, уларнинг ҳам додини беринглар! Қани, косангни тут; қалай, ароқ жойидами? Арокни лотинча нима дейди? Ана шунақа, ўғлим, лотинлар аҳмоқ бўлишган, улар ароқ нималигини ҳам билишмаган. Лотинча шеърлар ёзган биттаси бор-ку, оти нима эди? Саводдан нўноқрокман, шунинг учун отини ҳам билмайман. Горациямиди?¹

Қатта ўғли кўнглида: «Отам чакана эмас. Жуда туллак, чолнинг билмаган нарсаси йўқ, тағин ўзини билмасликка салади!» деб кўйди.

Тарас яна сўз бошлаб:

— Архимандрит сизларга ароқ ҳидлашга ҳам йўл бермагандир. Ўғилларим, ростини айтинглар, тол новда, олча новдалари билан хўп савалармидилар ёки жуда мулла бўлиб кетганлигингизда дарра билан урармидилар? Шанба кунгина эмас, чоршанбаю пайшанбаларда ҳам хўп дарра еган бўлсангиз керак? — деди.

Остап парво қилмай:

— Ўтган ишга саловат, ота, бўлган иш ўтди кетди-да! — деб жавоб берди.

— Қани, энди биттаси тегиб кўрсин-чи, ҳадди борми! Битта-яримта татарвачча қўлимизга туша кўрсин казакнинг қиличи қанақа эканини билиб олади! — деди Андрей.

— Баракалла, ўғлим, балли, ўғлим! Бундай бўлса мен ҳам сизлар билан бирга бораман, худо ҳақи, бораман! Бу ерда нимасини кутаман? Бу ерда менга пишириб қўйибдими? Қўноқ экиб, рўзғор

¹ Қадимги Румонинг машхур шоири.

килиб, кўй боқиб, чўчка боқиб ҳезалак бўлиб ўтирайми? Нар и турсин-э, мен казакман, тоқатим борми бунга! Ҳозир уруш бўлма турибди-да. Майли, сизлар билан бирга Запорожьёга кета бераман, худо урсин, кетаман, томоша қилиб келаман! — Чол Бульба секин-секин авж қилиб, бир маҳал жуда кўтарилиб, жаҳл билан ўрнидан турди-да, қаддини ростлаб, ўзига оро бергач, тепиниб: — Эртагаёк жўнаймиз, галга солиб нима қиламиз! Бу ерда пойлаб ётган билан ҳеч қанақа душманни тутолмаймиз! Бу уй, бу ашқол-дашқол бизга нима керак? Бу хурмачаларни нима қиламиз? — деди. Бу сўзларни айтгач, хурмача борми, бошқа идиш борми, ҳаммасини уриб-ирғитиб синдира бошлади.

Эрининг бу хил қилиқларини кўп кўриб, кўникиб қолган кампир курсида термулиб ўтирар, чурқ этиб бир нарса айтишга ҳоли йўқ эди. Аммо унинг учун ниҳоятда даҳшатли бўлган бу қарорни эшитгач, кўз ёшини тўхтата олмади: болаларидан бундай тез жудо бўлиш ваҳимасига тушиб қолди. Унинг термулган кўзларида, қалтираган лабларида зоҳир бўлган қайғу ва аламини ҳеч қандай қалам эгаси таърифга келтира олмас эди.

Бульба ҳаддан ташқари ўжар. Бу хил табиатли одамлар серташвиш XV асрда, ярим кўчманчи умр кечирган Европанинг бир бурчагида пайдо бўлиши мумкин эди; ўша даврда князлар тамомий жанубий Россияни ташлаб қочган ва ваҳший мўғуллар уни поймол қилиб, кулини кўкка совурган эди. У замонларда бу ерининг одамлари хонавайрон бўлиб, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, жасур бўлиб кетган эди. Даҳшатли қўшинлар кўз олдида, доимий хавф-хатар ва оловлар ичида яшагани учун дунёда қўрқиш деган нарса борлигини унутган, ҳеч нарсага парво қилмай қўйган эди. Аввали ювош бўлган славьян қалбига жанговарлик ўти тушиб, казаклар пайдо бўлган, яъни серзавк, баланд ҳиммат рус табиати қанот ёзган; дарё бўйлари, яйловлар, дархон ерлар сон-саноксиз казаклар билан тўлган замонлар эди. Буларнинг сонини билмоқчи бўлган султонга улар ўринли жавоб қериб: «Қим билсин! Бутун дашт-биёбонни казак босиб кетган, қаерда бир тепача бўлса, ўша ерда казак бор» деган вақтлар эди. Бу руслардаги куч-қувватнинг мисли кўрилмаган бир жунбиши эдики, буни халқнинг бошига тушган кулфатлар юзага чиқарди. Аввалги ҳокимликлар, тозибоз «овчилар» билан тўлган майда-чуйда шаҳарлар, бир-бири билан урушиб-талашиб ётган майда ҳокимларнинг шаҳарлари ўрнига, ҳаммасига бир хилда даҳшат солиб турган хавф-хатар олдида бирлашган, ғайри дин ваҳшийларга қарши душманлик ҳислари билан бир-бирларига боғланган даҳшатли ҳарбий қисмлар пайдо бўлди. Уларнинг доимий курашлари ва беҳаловат турмушлари Европани ағдар-тўнтар қилиб ташламоқчи бўлган бояги ваҳшийлардан сақлаб қолганлиги тарихдан ҳаммага маълум. Майда-чуйда ҳоким-князлар ўрнига ўтирган

ва бу кенг ўлкаларни эгаллаб олган поляк подшолари, гарчи андак бўлса ҳам казакларнинг аҳамиятини тушундилар, бундай жанговарлик яхши посбон эканини англадилар. Уларга илтифот кўрсатдилар, хушомад қилдилар. Бу подшоларга тобе бўлган казакларнинг ўз ичларида сайланган гетманлар¹ кишлок ва даҳалардан полк ва қисмлар туздилар. Бу полклар мунтазам аскар полклари эмас, кўзга кўринмас, аммо уруш чикқундай бўлса ёки юртга ғалаён тушса, кўп эмас, роса саккиз кунда ҳамма отланиб, аслаҳаланиб чиқар эди. Поляк подшоҳи одам бошига фақат бир олтиндан пул тўларди. Икки ҳафтада шундай кўп аскар йиғилар эдики, ҳеч қандай буйруқ ва зўрлик билан бунча аскар йиғиб бўлмас эди. Уруш тамом бўлгач, ҳар бир аскар дала ва яйловларга, Днепр бўйларига қайтар, балик овлаш, олди-солди, пиво пишириш билан шуғулланар, ўз ихтиёри ўзида, дориламон юра бера эди. Ўша замондаги ажнабийлар бу казакларнинг истеъдодига ҳайрон қолар эдилар, уларнинг ҳайрон қолишига ўрин ҳам бор эди. Қазак билмаган ҳунар йўқ; мусаллас солиш, ара-васозлик, милтиқ дори қилиш, темирчилик, мисгарлик — ҳуллас ҳар бир иш қўлидан келар ва бунинг устига айш-ишрат, арок-хўрлик, бўзахўрлик ҳам қолмас эди. Уруш чикқанда отланиб чиқишга мажбур бўлган казаклардан ташқари, агар лозим бўлса, ҳаммавакт талай кўнгиллилар ҳам тўпланар эди. Ясовуллар² Барча кишлок ва даҳаларнинг бозорларида аравада туриб: «Ҳой, пивохўр-бўзахўрлар, эшитмадим деманглар, пивони энди ташланглар, печкалардан тушинглар, пашшага емиш бўлманглар! Майдонро чикинглар, марди майдон бўлинглар! Далада юрган деҳқонлар, тариқ-қўноқ экканлар; қўй ҳайдаган чўпонлар, хотинбозлик қилганлар, бу ишларни ташланглар, отланишиб чикинглар, жангда шуҳрат топинглар!» деб чақирини билан ҳамма отланиб чиқарди. Ясовулларнинг бу сўзлари худди ғарамга тушган чўғдек таъсир қиларди. Деҳқон омочини ёндириб, бўзахўр, пивохўрлар хум бочкаларини синдириб, косиблар, дўкондорлар ишларини ташлаб, дўконларини ёпиб, уйларидаги кўзаларини пачоқлаб отланиб чиқардилар. Хуллас, бундай чоқларда рус табиати яйраб, жуда ғайратга минар, бор куч-қувватини майдонга чиқазиб кўрсатар эди.

Тарас шу ернинг ўзида туғилган лашкарбошилардан эди. У фақат жанг учун яратилган, айтганини қиладиган кўпол табиатли, тўнг одам эди. У замонда Польша дворянларининг таъсири анча ўзини кўрсата бошлаган; кўп одамлар Польшанинг урф-одатларини қила бошлаган: шон-шавкат, дабдаба, ясаниш-тусаниш, уйда хизматкор ва чўрилар сақлаш, лочинлар,

¹ Казакларнинг сайланиб қўйилган подшоларини гетман деганлар.

² Я с о в у л — казак аскарый қисмларида ўрта офицерлик унвони.

този итлар билан ов қилиш, қаср ва саройлар, тўю томошалар, зиёфатлар каби нарсалар жуда одат бўла бошлаган эди. Булар Тарасга ёқмас, у казакларнинг содда ҳаётини яхши кўрар, Варшава томонга оған ошна-оғайниларидадан безган ва уларни поляк бойларининг ювиндихўри дер эди. Тиниб-тинчимаган Тарас ўзини православия динининг асл ҳимоячиси ҳисоблар эди. Қаердаки ижарахўрлардан ва тугун пулидан шикоят қилган кишилар бўлса, дарҳол ўз казаклари билан ўша ерга бориб жабр қилганларнинг жазосини берарди. Уч ҳолда албатта қилични қинидан чиқаришни ўзига бир қоида қилиб олган эди; ўлпончилар оксоқолларни ҳурмат қилмай, улар ҳузурида шапкаларни олмасалар; динни хор қилиб ота-боболарнинг расм-одатлари ҳурмат қилинмаса; сўнгра, охиргиси, душман ғайридин турклар бўлса, христиан дини йўлида буларга қарши қилич кўтармокни ҳаммавақт ҳам жойиз деб билар эди.

Энди бўлса у, икки азамат ўғли билан Сечга бориб, ундагиларга: «Кўрингла, сизларга қандай азаматларни бошлаб келдим!» деб керилишини, кўп урушларни кўриб чиникқан ўртоқларига болаларини тақдим қилганида қандай фахрланишини, болаларнинг жонбозликдаги ва бўзахўрликдаги полвонлигини кўриб қандай суюнишини ўйлар, ичидан шодланар эди, чунки бўзахўрликни ҳам мард йигитларнинг катта фазилатларидан бири деб ҳисоблар эди. Аввал ўғилларини ёлғиз юбормокчи эди, лекин уларнинг бақувват, забардаст азаматликларини кўриб, ўзининг ҳам ғайрати кистаб, жанговарлиги кўзгаб кетди-ю, ўзи бирга борадиган бўлди. Дарҳол ҳаракатга кириб, сафар жабдуғини тайёрлашга тугинди, ўғилларига от, эгар-жабдук топиб берди; оғилхона, омборхоналардан хабар олди, эртага бирга борадиган навкарларни тайинлади. Ясовул Товкачни ўрнига қойилмақом тайинлади: «Агар Сечдан хабар бергундай бўлсам дарҳол бутун аскар билан етиб бор» деб буйруқ қилди. Ўзи ширакайф бўлиб боши гарангрок бўлса ҳам, ҳеч нарса эсидан чикмади. Ҳатто отларни сугориб, охирга йирик, тоза бугдойдан солиб қўйингла, деб буйруқ берди, ҳамма ишни саранжон қилгач, ҳориб-чарчаб бир оз ором олди.

— Қани болаларим, энди ухламоқ керак, эртага худо нима хоҳласа шуни қиламиз. Ўрин солиб ўтирма! Кўрпа-тўшакнинг кераги йўқ. Ҳовлида ётамиз.

Осмон қорайгунча ҳам йўқ эди, Бульба ётди, у ҳамиша эрта ётар эди. Гиламда думалаб, пўстинга бурканди, чунки кечаси ҳаво салқин бўлар, бундан ташқари, Бульба уйида ётганида ис-сикрок ўралиб ётишни яхши кўрарди. Бир оз ўтгач хуррак отиб ухлаб қолди. Унинг кетидан ҳовлидагиларнинг ҳаммаси ҳам уйкуга кирди. Ҳовлининг бурчак-бурчагида ётган нимаики бор, ҳаммаси хуррак отиб пишиллаша бошлади. Элбурутдан қоровул

ухлаб қолди, чунки бойваччалар келиши муносабати билан ҳаммадан кўп ичган эди.

Боёқиш онагина ухламади, холос. Бечора она қаторасига ётган азиз ўғилларининг бошида ўтириб, уларнинг жингалак сочларини тарар ва кўз ёши тўқар эди; болаларининг дийдорига тикилиб сира тўймас, бутун вужуди ва барча сезгилари билан термулар, лекин тўймас эди. Оқ сут бериб боққан, парвариш қилиб ўстирган болаларининг дийдорига ҳам тўёлмасдан қоладими энди? «Жоним, болаларим ширинларим! Нима кўргиликлар ва савдолар бошингизга тушаркан?» деб йиғларди у; кўзидан оққан ёшлари бир замонлардаги хусинни бузган ажинлар орасида тўхтаб қоларди. У алғов-далғов, тўполон замоннинг барча аёллари каби муштипар, ожиза эди. Боёқиш муҳаббат завқини фақат андак вақтгина сурди, ёшлик жўшга келган илк вақтларда, шўхлик кезларидагина бир оз айш қилиб қолди; бечорани ўзига мафтун қилган раҳмсиз эри қилич-қалқонни, жўра ва улфатларни, бўзахўрларни деб уни ташлаб кетарди. Эрини йилда икки-уч марта кўрарди, холос. Эри бир кўриниш бериб, бир неча йиллар дому дараксиз кетарди. Эри олдида бўлиб, бирга турган вақтлари ҳам ўйнаб-кулмасди. Эридан ҳақорату хўрликлар кўрар, калтак ер эди. Эри фақат раҳми келгандагина силаб-сийпаб илтифот кўрсатар эди. Тўю тўполонли Запорожьенин алғов-далғови ичида яшаб бағри тош бўлиб кетган диловар паҳлавонлар орасида бу хотин алоҳида ғалати бир одам кўринар эди. Ёшлиги ҳеч қандай роҳат кўрмай ўтиб кетди, гўзал юзлари ўпич, сийнаси кучок кўрмай сўлиди, тез фурсатда қариб юзини ажин босди. Кўнглидаги бор муҳаббати, барча сезгилари, хуллас хотин зотида бўладиган барча малоҳат ва назокат бу хотинда фақат бир оналик сезгисига айланган эди. Болалари устида куйиб-ёниб, гўё бир қушдек ўргилар-чеврилар эди. Уни ўғилларидан, жондан ширин болаларидан жудо этмоқчилар, уларнинг дийдоридан абадий маҳрум қилмоқчилар. Ким билсин, биринчи жангдаёқ бирор татар бошларини кесиб ташлайдими? Уларнинг танаси қаерларда юмалаб ётаркин, қайси дарранда-чаррандага емиш бўларкин, холбуки бу тананинг ҳар бир томчи қонига, ҳар бир парча этига у бору йўғини берарди. Полвон уйқу болаларнинг кўзини юмдирди. Она уйқуга толган бу кўзларга тикилиб йиғлар, Бульба эртага уйқудан тургач зора инсофга келиб, сафарни бир-икки кунга қолдирса, балки кўпроқ ичганидан бундай жадал қилаётгандир, деб умидвор бўларди.

Тиккадаги ойнинг шуъласи ухлаб ётган одамларга тўлган ҳовли юзини, унинг атрофидаги кўрадан ҳам ошиб ўсган алаф ва бурганларни ёритиб турар эди. Кампир ҳали ҳам болалари бошида, уларга тикилиб ўтирар, кўзига уйқу келмасди. Отлар ҳам тонг яқинлашиб қолганини билиб овқатга қарамай, ўтга думалаб

ётиб олди. Бақа теракнинг аввал тепадаги барглари, кейин секин секин пастдагилари ҳам қимирай бошлади. Она сахар пайтигача миужа қокмасдан ўтириб чиқди, лекин толикмади, ҳатто кечанинг кўпроқ чўзилишини тилар эди. Қир томондан тойчанинг кишнаган товуши эшитилди. Осмон ялт этиб қизарди.

Бульба уйғониб ирғиб турди. Кеча қилган буйруқлари жуда яхши эсида турган эди.

— Қани, йигитлар, туринглар, бўлади шунча ухлаганингиз! Туринглар, отларни суғоринглар! Кампир қани? (Хотинини доим шундай дер эди.) Кампир, тез бўл, сафаримиз узок овқат ҳозирла!

Умидини тамомила узган бечора кампир ночор ва ноилож бошини эгиб, уйга кириб кетди. Кампир йиғлай-йиғлай овқат ҳозирлаш билан овора бўлганда, Бульба «уни қилинглар, буни қилинглар» деб буюрар, отларни ва яхши эгар-жабдуқларни ўзи танлар эди. Талабаларнинг афти-ангори тамомила ўзгарди: эски, ифлос этикларини ташлаб қумуш нағалли сахтиён этик, кенглиги Қора денгиздек келадиган қат-қат бурмалик, зар иштонбоғли чалвар кийиб олишди. Иштонбоғ учига попук ва кўнғироклар осилган эди. Қип-қизил чўғдек мовут чакмон устидан гулбанд камар боғлашди. Туркча ўймакор тўппонча камарга боғланган, оёққача тушган қилич юрганда шақир-шуқур қиларди. Ҳали унча офтоб емаган юзлари тозаланиб, оқарди. Майса қора мўйловлари юзларини янада оқартириб кўрсатар, йигитликка хос бўлган соғломлик ва тозалик улар ҳуснига хусн қўшар эди. Шўрлик она! Болаларини бу суратда кўриши билан тили лол бўлиб, бир калима сўз ҳам айта олмади, кўз ёшлари тўхтади.

Нихоят Бульба:

— Қани, ўғилларим, бўлди! Вақт ўтмасин! Энди динимиз буюргани шуки, сафарга чиқиш олдидан бирпас ўтириб, сукут қилайлик,— деди.

Ҳатто эшик тагида таъзим билан турган йигитчалар ҳам ўтиришди.

— Онаси, энди болаларингга фотиҳа бер! — деди Бульба.— Худодан сўра, улар мардона курашсинлар, мардликни қўлдан бермасинлар, динимизга ҳомий бўлсинлар, агар бунга ярамасалар ёруғ дунёдан беному нишон кетсинлар, болаларим, онангизга яқинроқ келинглар, онанинг дуоси ўтдан, сувдан сақлайди.

Боёқиш кампир уларни кучоклади, хўнграб йиғларкан, икковининг бўйнига биттадан бут осди.

— Худонинг паноҳига топширдим, ўғилларим, оналарингни унутманглар... Хат қилинглар...— Бундан ортик ҳеч нарса дея олмади.

— Болаларим, юринглар! — деди Бульба.

Эшик олдида эгарланган отлар тайёр эди. Бульба ўзининг

Шайтон деб аталган отига минди. Бульба ниҳоятда гавдалик, оғир эди, шунинг учун йигирма пудлик юк устига тушган от гандираклаб кетди. Она ўғилларининг отга минганликларини кўргач, чехрасида қандайдир бир ювошлик, маъюслик зоҳир бўлиб турган кенжа ўглининг узангисидан ушлаб олди ва кўзлари жовдираб, бошини эгарга қўйиб, узангини маҳкам чангаллаб тураверди. Икки азамат уни секин кўлтиклаб, ичкарига олиб кетди. Аммо болалари дарвозадан чиқар-чиқмас у кексалигига қарамай, гўё қулундек чакқонлик билан ўйдан югуриб чикди. Шу пайт унда мисли кўрилмаган бир куч пайдо бўлиб, болаларидан бирининг отини маҳкам ушлаб тўхтади, телбалардек жазаваланиб кучоклаб олди. Уни яна қайтариб уйга киргизишди.

Еш казакларнинг кўнгиллари бузилди, йиғлагани оталаридан кўрққанларидан, ўзларини зўрға босиб хомуш борар эдилар. Ота ҳам дили вайрон бўлиб борар, лекин сир бой бермас эди. Ҳаво хира, кўкатлар яшнаб ётар, кушларнинг сайрашида аллақандай носозлик бор эди. Йўловчилар бир оз юриб, қайрилиб карадилар. Уларнинг кўрғонлари гўё ер остига кириб кетгандай, фақат иккита мўриси, ёшлигида улар олмахон сингари шохма-шох сакраб ўйнаган дарахтларнинг учгинаси кўринар эди, холос. Узоқда шу чокқача ўтган умрлари хотиротини сақлаган ўланзоргина кўриниб турибди. Бир вақтлар бу кўкаламзорнинг шудринг тушган ўтлари устида думалашиб ўйнаган эдилар, сўнг-ра бу кўкалам майдонда енгилтак оёқлари билан шипиллатиб ўтиб бораётган қора қош казак кизларини пойлаган эдилар. Нарироқ бориб эдилар, бир учига араванинг ғилдираги боғланган кудук ёғочидан бошка ҳеч нарса кўринмай қолди. Бир оздан кейин, орқада қолган яйлов ҳам узоқдан қирдек кўтарилиб, орқадаги ҳамма нарсани тўсди. Алвидо энди ёшлик, алвидо, барча ўйину томошалар, алвидо!

II

Отликларнинг учови ҳам индамасдан хомуш борар эди. Кекса Тарас ўтган замонларни ўйлар эди. Ёшлик чоқлари, ўтган умри бир-бир хаёлидан ўта берди. Бутун умри ёшлик билан ўтишини хоҳловчи казак ўтган йилларига доим афсус қилади. У эски ёру биродарларимдан Сечда кимларни кўрар эканман, деб ўйлар эди. Кимлар тирик, кимлар ўлганлигини ўйлаб кўзига ёш келди, сочлари оқарган боши қуйи солинди.

Ўғиллари ўзга хаёллар билан банд эди. Лекин ўғиллари ҳақида батафсил айтмоқ лозим. Улар ўн икки ёшда Киев академиясига берилган эдилар, чунки у замондаги обрўли амалдор кишилар болаларини мактабга беришни шарт билар эдилар. Гарчи кейин мактаб тарбиясидан тақир асар ҳам қолмай, уни тамом унутсалар ҳам, болани мактабга бериб ўқитишни амалдор тўра-

лар зарур билар эдилар. Мактабга келган талабаларнинг ҳаммаси сингари Тарас болалари ҳам далада ўсган ёввойи эдилар; у ерда бир мунча адаб еб силликланган ва уларнинг ҳаммасини бир-бирига ўшатган қандайдир умумий сифатлар пайдо қилар эдилар. Болаларнинг каттаси Остап бир йил ўқир-ўқимас қочган эди, лекин уни тутиб хўп савалаб, яна элтиб қўйган эдилар. Тўрт марта китобини ерга қўмган ва ҳар гал ўлгудай калтақлаб, бошқа янги китоб олиб берган эдилар. Отаси: агар ўкиб мулла бўлиб чикмасанг, монастирдагиларга йигирма йил малайлик килдираман, Запорожьёга оёқ бостирмайман, деб оғзига сўз олмаса, бу қилиғини яна қилишига ҳеч шак-шубҳа йўқ эди. Илми ҳеч писандга олмаган, юқорида кўрганимиздек, ўғилларига ўқишни ёмонлаб насихат қилган Тараснинг бундай дейиши таажжуб. Шундай кейин Остап жуда катта ҳавас билан ўкиб, китобдан бошини кўтармай тез орада энг ўтқир талабалар қаторига ўтди. У замоннинг ўқиши, сафсатаю мантиқи, сарф-наҳви турмушдан тамомила йирик тирикчиликка ҳеч қандай тегишлиги йўқ илмлар эди. Ўқишни битириб чиққанлар олган илмларини ҳеч нарсага татбиқ қилолмас эдилар. У замон уламолари бошқалардан баттарроқ оми эдилар, чунки жуда тажрибасиз ва ношуд эдилар. Диний мактабнинг дорилмомонлиги, азамат ўспирин йигитлардан бир талайининг бунда йиғилганлиги уларнинг ўқишга ҳеч алоқаси бўлмаган, тамомила бошқа йўлларга бошлар эди. Гоҳо қийинчилик, гоҳо оч қўйиб жазо беришлар, гоҳода тани соғ ва бақувват йигитда кўзғаладиган эҳтирослар ҳаммаси йиғилиб, уларда удабуронлик хусусиятларини пайдо қилади, бу хусусиятлар кейинчалик Запорожьёда тақомилга етади. Оч талабалар Киев кўчаларида изғиб юрар, уларни кўрган нонвой ва дўқондор хотинлар дарров нонлари борми, ковок уруғлари борми бекитар, бургут боласини қаноти остига олгандек, молларини яширар эдилар. Талабаларга кўз-қулоқ бўлиб туриш вазифаси бўлган халфаларнинг чалваридаги чўнтаги шу қадар чуқур эдики, мабодо бирон дўқондор хотин беҳабар қолса унинг бутун дўқони жо бўларди. Бу мадраса талабалари алоҳида бир тоифа эди. Поляк ва рус аслзодалари орасига уларни киргизмас эдилар. Ҳоким Адам Кисель, гарчи ўзи мадрасага ҳомийлик қилса ҳам, талабаларни одамларга қўшмай, «каттиқроқ ушланглар», деб буюрар эди. Бироқ унинг бу хил буйруғига эҳтиёж йўқ эди, чунки ректор ва профессор монахлар дарра ва новдани аямас, пешқадам халфа бошлиқлар аксари лекторларнинг буйруқлари билан талабаларни шундай савалар эдиларки, улар бир неча ҳафтагача қашиниб юрар эдилар. Уларнинг аксарисига бу калтак қалампирлик арокдан андаккина аччиқроқ қўринар эди, холос. Баъзилари бу хил калтакдан безор бўлиб, йўл билсалар ва йўлда қўлга тушмасалар Запорожьёга қочиб кетар эдилар

Остап Бульба мантик, хатто акойид илмини ихлос билан ўқишга ҳаракат қилган бўлса ҳам барибир даррадан сира қутулолмади. Бу ҳоллар унинг табиатини дағаллаштириб, баджаҳл қилиши табиий эди. Остап ҳамиша энг яхши жўралардан ҳисобланар эди. Ёмон йўлга юрганда, бировнинг боғига ўғирликка тушганда бош бўлмас, лекин муллаваччалардан битта-яримтаси биронта иш бошлагундай бўлса, ҳаммадан аввал унинг ёнига келиб қўшилар, аммо шерикларига ҳеч маҳал номардлик қилмас эди, ҳар қанча калтакласалар ҳам сирни айтмас эди. У жанг ва ўйин-кулги, шўхликдан бошқа нарсага эътибор қилмас; тенгдошларига асло қаллоблик қилмас, кўнгли очик эди. У шундай шафқатли, яхши йигит эдики, бундай фазилат фақат ўша замонда ва шундай одам табиатида бўлиши мумкин эди. Шўрлик онасининг кўз ёшлари унинг кўнглини бузган, фақат шугина унинг бошини ҳам қила олар эди.

Укаси Андрий бир мунча ғайратли ва зеҳни ўткиррок эди. Оғир табиатли, иродаси кучли кишилар одатда қийналиб ўқийди, лекин Андрий қийналмасдан ҳавас билан ўқиди; акасидан кўра уддабурон эди. Кўпинча хавф-хатарли ишларда бошқаларга бош бўлар, гоҳда фаросатлилик қилиб қолар, акаси Остап бўлса ҳеч бир бўйин товламасдан эгини ечиб, индамай ётарди ва ўла қолса узр сўрамасди. Андрийда ҳам диловарлик ҳаваси катта эди-ю, лекин бу билан бирга кўнгли бошқа ҳиссиётлардан ҳам ҳоли эмас эди. Ун саккиз ёшдан ўтгач, юрагига ишқ-муҳаббат ўти тушди. Хотин унинг шўх хаёлини кўпроқ машғул қила бошлади. Фалсафий мунозараларни тинглаб ўтирган чоқларида ҳам қора кўзли танноз, мулоғим хотиннинг сиймоси ҳар дам хаёлидан ўтиб турарди. Селкиллаб турган оппоқ сийнаси, юмшоқ мулоғим билаклари кўз олдидан ўта берар; хотин кишининг жозибали баданига тегиб турган кўйлақларининг ўзиёқ унда аллақандай хирсларни кўзгатар эди. Кўнглидаги бу йигитлик хирсларини шерикларидан яширар, чунки у замонларда жангга кирмасдан аввал, хотин ва ишқ-муҳаббат хаёлига тушмоқ казак йигитга ор ва номус ҳисобланарди. Сўнгги йилларда у жўраларининг шўхликларига камроқ аралашар, кўпроқ Киевнинг олчазор чорбоғларида, хилват ерларда, кўчага қараган ва кишининг ҳавасини келтирадиган пастак-пастак уйлар орасида ўзи танҳо изғиб юрарди. Гоҳда ҳозир эски Киевнинг малороссия ва поляк дворянлари турган уйлари серҳашам бойлар маҳалласига ҳам келар эди. Бир кун у хаёли парижон кетаётганида бир поляк бойининг коляскаси уни босиб кетаёди; шунда ўриндикда ўтирган мўйловлари шопдек кучер қамчин билан уни бошлаб солиб қолди. Талабанинг аччиғи чиқиб, аламига чидолмай забардаст қўли билан колясканинг орқа филдирагидан ушлаб тўхтатди. Кучер ўзидан қўрқиб, отларни қамчилаб эди, отлар сапчиб кетди; яхшики Андрий қўлини тортиб олди, лекин юзи билан лойга йиқилиб тушди. Аллақим хохолаб кулиб юборди.

Бошини кўтариб аланглаб қараши билан дераза ёнида турган мисли кўрилмаган бир нозанинга кўзи тушди. Унинг шахло кўзи, оқ юзи эрталабки офтобнинг шуъласида товланиб турарди. Қиз астойдил хохолаб кулар, кулиш хуснига хусн кўшар эди. Андрей шошилиб қолди. Саросима ҳолда кизга қараб, юзидан лойини артмоқчи бўлиб; бутун афти башарасига суртиб юборди. Бу гўзал ким бўлсайкин? У дарвоза орқасида дўмбира чалиб турган ёш йигит атрофида турган бирталай ясанган хизматкорлардан сўраб, қизнинг кимлигини билмоқчи бўлиб эди, унинг лой чапланган юзини кўриб улар ҳам кулиб юбордилар. Ниҳоят суриштириб билса бу гўзал, Ковен шаҳар ҳокимининг қизи бўлиб, бу ерга бир неча кунлик меҳмон экан. Андрей эртасигаёк, кечаси муллаваччаларга хос бўлган жасорат билан девордан ошиб бокка тушди, кейин шоҳлари уйнинг томига осилиб турган дарахтдан томга чикди; кейин мўридан тушиб тўппа-тўғри киз ётадиган уйга кирди. Қиз шам олдида ўтириб кулоғидаги кимматбаҳо исирғасини олмоқда эди. Соҳибжамол поляк қизи танимаган одамга кўзи тушиши билан шундай кўрқиб кетдики, гапиришга ҳам тили келмай қолди. Аммо талабанинг сўррайиб, кўлини ҳам қимирлата олмай кўрқиб турганини кўрди-ю ва уни таниб қолди ва кўчада лойга йиқилиб тушган одам эканини билгач, яна кулиб юборди. Андрейнинг авзойи бузукка ўхшамас, ўзи чиройликкина йигит эди. Қиз хохолаб кулиб, анча вақтгача уни масхара қилди. Бу соҳибжамол қизнинг қилиқларида поляк қизларига хос энгил табиатлик бўлса ҳам, лекин унинг чиройли, чарос кўзлари меҳр-вафодан дарак бериб, ишва билан боқарди. Ҳокимнинг қизи дадил юриб Андрей олдига келди ва чарақлаб турган тиллақошини унинг бошига кийгизиб, исирғасини лабига босди; зар билан тикилиб, пистон қадалган тўр рўмолини унинг устига ташлади. Шунда ҳам талаба қимир этмас, қопга тушган, қўл-оёғи боғланган кишидек тсқ турар эди. Қиз бўлса шўх поляк қизларига хос тантиқлик билан Андрейга ҳар хил кийимлар кийгизар, уни минг кўйга солиб майна қилар эди, унинг бу қилиқлари бечора талабани яна баттар уялтирар эди. У қизнинг шахло кўзларига тикилганча оғзини очиб ағрайиб қолди. Шу пайт эшик томонда тақиллаган овозни эшитиб киз чўчиди. Андрейга дарров каравот тагига бекин, деб буюрди; хотиржам бўлгандан кейин чўри канизаги татар хотинни чорлаб, йигитни секингина бокка чиқариб, девордан ошириб юбор, деб буюрди. Бироқ талаба осонлик билан девордан ошиб кета қолмади. Қоровул уйғониб қолиб, унинг оёғига роса солди. Ғалвани эшитиб, йиғилиб келган хизматкорлар кўчада уни кўп саваладилар. Бечора зўрға қочиб кутулди. Бундан кейин қизнинг уйига яқин бориш хавfli бўлиб қолди, чунки ҳокимнинг хизматкор ва чокарлари жуда кўп эди. Яна бир кун кизга бутхонада дуч келиб қолди. Қиз уни кўриб, худди кадрдон ошна-

сини учратгандек, табассум қилиб қўйди. Бир кун яна бир марта кўзи тушиб қолди, бундан кейин Ковен шаҳар ҳокими юртига кетиб қолди. Шаҳло кўз киз қарайдиган дарчадан энди юзи товоқдек биров қарар эди. Бошини қуйи солиб, отнинг ёлига тикилиб, паришонҳол бораётган Андрий шу хаёллар билан банд эди.

Бу орада уларнинг учови ҳам кўкаламзор биёбон кучоғига кириб кетдилар; ўтларнинг баландлигидан уларнинг қора телпакларигина кўринар эди:

Хаёл суриб бораётган Бульба бошини кўтариб:

— Ҳа, ҳа азаматлар, нега дамингиз чиқмайди. Таркидунё қилган кишилардек хомуш борасизлар! Қўйинглар! Хаёлларни ташланглар! Қани, бир чекишиб олайлик, сўнгра оптимизга шифов бериб бир учайлик, куш ҳам етолмасин! — деди.

Қазаклар отлари ёлига энгашиб олиб, ўтлар ичида йўқолиб кетдилар, қора телпаклари ҳам кўздан ғойиб бўлди. Босилиб кетаётган ўтларнинг шовиллашигина от қўйиб кетаётганларнинг изини кўрсатар эди.

Булутлардан тозаланган осмонда офтоб ўзини кўрсатиб, саҳрога нурини тўкиб жон киргизганига анча бўлди. Қазакларнинг кўнглини хира қилиб, хомушликка солиб турган нарсалар бир лаҳзада йўқолиб кўнгиллари очилиб кетди.

Дашт борган сари гўзаллашди. У замонларда бутун жануб, хозирги Новороссия ерлари то Қора денгизгача одамзод оёқ босмаган биёбон эди. Бу бепоён кўкаламзор ерлар асло омон кўрмаган, фақат кўкаламайдон ичига кирганда гўё чакалакка киргандек кўмилиб кетган отларгина бу ерларга оёқ босарди. Табиатда бундан бошқа чиройли манзара бўлмас. Ер юзи кун сариғига бўялиб, товланиб турган бепоён сувга ўхшар, бу сувнинг бетига ранг-баранг гуллар сочилган эди. Баланд бўйли нозик ўтлар орасидан кўк, қизил, яшил, лола ва чучмомалар, сариқ гуллар, бўтакўзлар бош чиқазиб турарди. Ким билан, қаердандир бу ерга келиб туриб кўқарган буғдой пишай деб қолган. Бу ўтўланлар тагига какликлар бўйинларини чўзиб хиромон юрар эдилар. Ҳаво турли-туман паррандалар овозига тўлган. Осмонда қанот ёйиб бир жойда турган қарчигаёйлар ўтлар орасига тикилади. Булутдан четроқда учиб бораётган бир гала ёввойи ғозлар овозининг акс садоси қаердадир узоқдаги қўлдан эшитилар эди. Ут ичидан учиб чиқиб, кўм-кўк ҳаво тўлқинлари ичида қанот қоқиб чўмилаётгандек, қанот қоқиб-қоқиб осмонга чиққан оқ куш кўздан ғойиб бўлиб кетди, фақат бир қора нуктадек кўринди, ана қуёш нури ичида пириллаб ўйнади. Бу дашту биёбон мунча ҳам гўзал!

Йўловчилар овқатлангани ва бир неча минут дам олгани тўхтадилар. Уларга ҳамроҳ бўлиб бораётган ўн казак отдан туриб, ароқ солинган заранг идишларни, кадичаларни боғланган жойидан ечиб олдилар. Мой билан нон ёки биттадан патир едилар,

мадор бўлсин деб бир косадан май ичдилар, чунки Тарас Бульба йўлга чикканда кўп ичишга ижозат бермас эди. Андак хўрак қилиб олгач, кечгача яна йўл юрдилар. Кечкурун дашт тамомила ўзгариб, бошқа тусга кирди. Ранг-баранг турланиб турган кенг дала ботаётган куннинг охириги нуридан ёришиб, кейин секин-секин қоронғилаша борди. Соянинг юриши ва кўкаламзорнинг тим кўк рангга бўялиб бориши аниқ кўриниб турарди. Ердан кўтарилаётган буғ қуюклашди, ҳар бир гул, ҳар бир ўлан анбар бўйи сочар, бутун дашт хушбўй хидларга тўлган эди. Ғира-шира қоронғи босган осмон юзига, гўё каттакон бир чўтка билан суртилгандек, қизғиш зарҳал йўл тушди; гоҳ-гоҳда енгилгина барра булутлар парча-парча бўлиб ўтар эди. Денгиз тўлкинининг шамолидек майин шабада ўт-ўланлар бошини ўлгандек майин эсиб ўтар, одам юзини силар эди. Кундуздаги нағмалар тиниб, энди бошқа нағмалар бошланди. Ола-була юмронқозиклар инларидан чиқиб, чўкқайиб ўтириб чийиллашар, чигирткалар каттиқрок чириллаша бошларди. Гоҳда узокдаги кўлдан ғозлар овози чиқиб, ҳавони жаранглатарди. Йўловчилар даланинг ўртасида тўхтаб ётгани жой ахтардилар. Ут ёкиб, қозон осиб, умоч пиширдилар, қозондан чикқан буғ осмонга чирмашар эди. Қазаклар овқатлангач, отларини ўтлагани кўйиб юбордилар ва тўнларини тағларига тўшаб ётдилар. Осмондаги юлдузлар уларга қараб турарди. Ўтлар орасидаги қурт-қумурсқаларнинг гувиллагани, чириллагани, шитирилаган овози тун қоронғусида улар қулогига бир нағмадек эшитилар, соф ҳавода гўё тозаланиб, уйкуга толганларни аллалагандек бўларди. Мабодо улардан биронтаси ўрнидан турса бутун дала унинг назарида йилтираган ранг-баранг ҳашаротларга тўлгандек кўринар эди. Гоҳда ўтлоқларда, дарё бўйларидаги камшзорларда ёнган ўтда қоп-қоронғи осмоннинг бир парчаси ёришар ва бу чокда шимол томонга учиб кетаётган қатор-қатор ғозлар оқ-қизилга товланиб ярақлаб кетар эди, кеча қоронғусида гўё қизил рўмоилар учиб кетаётганга ўхшарди.

Йўловчилар эсон-омон бормоқдалар. Ҳеч қаерда дарахт учрамади, ҳали ҳам бағри кенг, гўзал сахро. Унда-бунда йирокдаги Днепр дарёси бўйларидаги дарахтларнинг кўм-кўк учлари кўриниб қоларди. Тарас фақат бир марта узокда ўт ичида қорайиб кўринган нарсани кўрсатиб: «Болаларим, кўрдингизми, ҳов ана чоғиб татар кетяпти» деди. Узун мўйлови кичкинагина бош узокдан бақрайиб қарагач, този итдек ҳавони ҳидлади-да, қазакларнинг ўн уч киши эканликларини кўриб, бир лахзада кўздан ғойиб бўлди. «Қани, болалар, унга ета оласизми? Овора бўлманглар, ҳеч етолмайсиз, унинг оти менинг Шайтон отимдан ҳам чопкир». Аммо, Бульба мабодо бирор ерда бикиб ётган татарлар бўлмасин, деб эҳтиётини кўриб қўйди. Днепрга қуядиган Татарка номли анҳор бўйига етиб келгач, отлари билан сувга тушдилар,

изларини бекитмоқ учун сувга анча юргандан кейин чиқиб, яна тўғри йўлларига кетдилар.

Бундан кейин яна уч кун юргач, ўйлаган манзилга яқинлашдилар. Ҳаво салқинлашди. Днепрнинг яқинлиги билинди. Днепр йироқда йилтираб, уфқдан айрилиб кетган қора йўлдек кўринди. Дарёнинг шабадаси юзга урди, борган сари яқинлашиб, ниҳоят ернинг ярмисини эгаллади. Бу ерлар дарёнинг яйраб, ошиб-тошиб оқаётган жойи эди. Сувнинг ўртасида унда-бунда пайдо бўлган ороллар дарё сувини яна кўпроқ ёяр, қирғоқларидан оширар, бунда унинг тўлқинлари на тошга, на тепага учрамай, яйраб-йайраб чайқалар эди. Қазаклар отдан тушиб, кемага миндилар. Уч соат сувда юргандан кейин Хортица деган орол бўйига яқинлашдилар. Маконини доим ўзгартиб турган Сечь шу ерда эди.

Дарё бўйида бир гала одам шовқин-сурон кўтариб, кемачилар билан сўкишар эди. Қазаклар отларини ростлаб олдилар. Тарас ҳам ўзига оро бериб, камарини маҳкамроқ тортиб, керилиб, мўйловини силаб қўйди. Ўғиллари ҳам ўзларини ростлаб қандайдир бир кўрқув аралаш аллақандай биргалашиб Сечдан ярим чақиримлик жойдаги бир манзилга келиб тушдилар. Бу манзилга киришлари билан томи чим билан ёпилган ертўлада ишлаб турган йигирма беш темирчиликдаги эллик болғанинг овози улар қулоғини битирди. Бақувват кўнчилар кўчага қараган дарвозахонада ўтириб йўғон-йўғон қўллари билан хўкиз териларини ошлар эдилар. Атторлар чакмоқ тош, милтиқ дориларини ёйиб ўтирар эдилар. Арман қимматбаҳо рўмолларни осиб қўйибди. Татар қўйининг калласини унга белаб сихга тортиб кабоб қилар эди. Жўҳуд бўйинини чўзиб, бочкадан ароқ сузар эди. Аммо йўловчиларга энг аввал учраган одам, кўчанинг ўртасида ялпайиб ухлаб ётган запорожьелик киши эди. Тарас тўхтаб, завқ билан унга қарамасдан ўта олмади.

Тарас отини тўхтатиб: «Ялпайиб ётишини қара-я! Гавдасини қаранг!» деди.

Дарвоқе, унинг ётиши жуда ҳайбатли эди. Кўчанинг ўртасида арслондек чўзилиб ётар, узайиб тушган кокили ярим газ ерни олар эди; қимматбаҳо қизил мовутдан тикилган чалварига ҳеч назар-писанд қилмаганини кўрсатмоқ учун қора мой суртиб қўйган эди. Бульба унга завқ билан қараб, ҳар хил хунарманд усталар дўкон очиб ишлаб турган ва турли-туман миллат одамларига тўлган тор гузардан ўтиб кетди; айш-ишрат билан милтиқ-бозликдан бошқа ҳеч хунари бўлмаган Сечни бокқан ҳам, кийдирган ҳам ярмаркага ўхшаган шу гузар эди.

Йўловчилар ниҳоят гузардан ўтиб, чим билан ёпилган уйлар ёки татарчасига кигиз ёпилган ўтовларни кўрдилар. Баъзи уйларнинг олдида замбараклар турарди. Гузардаги сингари пастак бос-тирма уйлар, паст деворлар бунда йўқ. Ҳеч қоровулсиз, пастак-

кина кўрғончалар бундагиларнинг жуда бепарволикларини кўрсатар эди. Оғизларида трубка билан кўчанинг ўртасида бемалол ётган бир неча баҳайбат запорожьелик уларга эътиборсиз қараб кўйди-да, кимир этмай ёта берди. Тарас ўғиллари билан бирга улар ўртасидан ўтиб кетаётганда: «Эсонмисизлар, оғалар!» деб сўрашди. Улар ҳам «Саломат бўлинг!» деб жавоб қайтардилар. Хар кадамда ранг-баранг кийимли одамлар тўда-тўда бўлиб турардилар. Офтобда қорайган юзлари уларнинг кўп жанглари кўриб ва кўп машаққатлар тортиб чиниққанликларини кўрсатарди. Сеч дегани шу экан-да! Шердек мардлар, диловар пахлавлонлар макони шу эди. Бебошбоқ казаклар бутун Украинага шу ердан тарқалар эдилар.

Йўловчилар юрт йиғилиб маслаҳат қиладиган майдонга келдилар. Тўнтарилган каттакон бочка устида кўйлакчан бир одам ўтириб, кўйлагини ямар эди. Бир тўда машшоқлар чикиб, улар йўлини тўсдилар. Чолғучилар ўртасида бир йигит шапкасини яримта қилиб, ўйин тушар эди. Ўйинчи фақат: «Шўхроқ чалинлар! Фома, ароғингни аяма христианлардан!» дер эди, холос. Кўзи шншган Фома, ким сўраса, катта бир косада ароқ қуйиб берарди. Ўйинчи йигит олдида тўртта кексароқ одам тапир-тупур ер тепиб ўйнар, кейин шамолдек ғириллаб айланиб машшоқларни босиб кетгундек бўларди; сўнгра ўтириб олиб заранг ерни кумуш нағаллари билан тоза шиббалар эди. Ернинг гумбурлаган овози атроф-теваракка кетар, этиклар нағалининг дўпир-дўпири узокдан ҳам эшитилар эди. Аммо, булар ичида бирови ҳаммадан қаттиқроқ кичкирар, кўпроқ ўйин тушар, кокили ёйилиб учар, азамат кўкраги очиқ эди. Эғнида иссиқ пўстин, терга пишиб кетган. Буни кўрган Тарас:

— Пўстинингни ечсанг-чи; терлаб кетганингни қара,— деди. Ўйинчи:

— Иложи йўқ,— деди.

— Нега?

— Иложи йўқ, шундақа одатим бор, нимани эғнимдан ечсам, ароққа сарф қилиб юбораман.

Азаматнинг на бошида шапкаси, на белида камари, на устида тўни, на белбоғи бор, буларнинг ҳаммаси аллақачон жой-жойини топиб, ароққа кетган эди. Одамлар борган сари кўпайди; улар ҳам ўйинга кўшилдилар. Оламда мисли кўрилмаган шўх, азамат ихтирочилар казачок деб ном беришган бу ўйин кўнгилда бор гина-кудуратни сидириб ташлар, лекин завки йўқ одам буни билмас эди.

— Атанг, отим бўлмаса бир тушардим-да! Бир ўйнар эдим-да! — деди Тарас.

Бу орада бутун Сечда иззатли, обрўли оксокол мўйсафидлар ҳам кела бошладилар. Тарас бир қанча таниш ва билишлари-

ни кўрди. Остап билан Андрий ҳар қадамда уларнинг: «Печери-памисан! Эсонмисан, Козолуп!» «Тарас, қаердан келиб қолдинг?», «Долото, сен ўзинг бунда нима қилиб юрибсан?», «Саломатмисан, Кирдяга! Густий, қалайсан! Ремень, сени бунда кўраман, деб хаёлимга ҳам келгани йўқ эди-я!» деган товушларинигина эшитар эдилар. Шаркий Россияда ўзи хон, ўзи бек бўлиб юрган ва бу ерга келган барча паҳлавонлар бир-бирлари билан ўпишиб ҳолаҳвол сўраша кетдилар: «Косьян нима бўлди? Бородавка қалай? Колопер қалай? Пидсишко нима бўлди?» Тарас ўз саволларига: «Бородавка Толопанда осилди, Колопернинг Қизиқирманда терисини шилдилар, Пидсишконинг боши тузланиб Царьградга¹ юборилди» деган жавобларни олди. Кекса Бульба бошини қуйи солиб, «Яхши казаклар кани!» деди.

III

Тарас Бульба ўғиллари билан Сечда яшай бошлаганига бир хафтача бўлиб қолди. Остап билан Андрий уруш машқларини кам қилар эди. Сечдагилар уруш машқлари билан овора бўлиб, беҳуда вақт ўтказишни ёқтиришмасди. Бундаги йигитлар жангнинг ўзида, урушда чиникиб пишар эдилар ва бу сабабдан ҳам кетма-кет уруш бўлиб турар эди. Уруш тўхтаган бекорчилик вақтларда казаклар бошқа бир нарса ўрганишни ўзларига эп билмай, гоҳда мерганлик ва чавандозликни машқ қилар эдилар; дала ва яйловларга чиқиб ваҳший ҳайвон овлашни ўрганар, қолган бўш вақтларини ўйин-кулги, айш-ишрат билан ўтказар эдилар. Уларнинг серзавқ халқ эканликлари шундан маълум эди. Сечъ ҳаёти ниҳоятда ажойиб бир ҳаёт. Бу ердагилар жуда кайф-сафога берилган. Базм ва зиёфатлар бошланар эди-ку, лекин тамоми бўлмас эди. Баъзилар косибчилик, баъзилар савдогарчилик, дўкандорлик қилар эдилар. Лекин аксарият, агар киссасида пули бўлса ва топган-таянган давлати ҳали савдогарлар билан арокфурушлар кўлига ўтиб улгурмаган бўлса, кеча-кундуз айш-ишрат билан умр ўтказар эди. Бу умумий томошаю базмларда кишини ўзига мафтун қиладиган аллақандай бир жозоба ёки сеҳр бор эди. Бу — томоша алам ва кайғусидан ичиб, думалаб ётган ароқхўр, бўзахўрлар базми эмас, тўлиб-тошган шодлик, хурсандлик эди. Бу ерга келган ҳар бир кимса бор-йўгини унутар, ҳалигача унинг миясини машғул этган икир-чикирларни орқага ташлар эди. У ўзининг ўтмишига тупурар эди десак ҳам бўлади. Бу ерга келган одамлар ўзларига ўхшаган кенг осмондан бошқа на уй-жойи, на хеш-ақрабоси, на бола-чақаси бўлмаган, доим ўйнаган-кулган, завқдан бошқа ҳеч бир нарсаси бўлмаган, улфатларга кўшилиб.

¹ Ц а р ь г р а д — ҳозирги Стамбул.

барча ташвишларни унутиб майшатбозликка чўмиб кетар эди. Бу нарса бошқа ҳеч қандай манбадан нашъа олиши мумкин бўлмаган қайнаб-тошган шодлик, хурсандлик туғдирар эди. Хушкмаслик билан ерга юмалаб ётиб роҳат қилмоқ учун тўпланган бу одамларнинг бир-бирларига айтган латифалари, чакана-чукана, майда-чуйда гап ва ҳазиллари шундай кизиби, шундай жонли бўлиб кетар эдики, буларни эшитиб индамасдан, кулмасдан ўтирмоқ учун запорожьеликлар каби беғам бўлмоқ керак. Жанубий русларни бошқа рус кардошларидан ҳалигача айириб турган катта бир хусусиятлари шудир. Бундаги шодлик, мастлик сурури, кий-чув билан ўтса ҳам, лекин ковокхонага кириб олиб, ўзини бадмастлик кучоғига ташлаб, барча ташвишларни унутадиган айрим одамларнинг мастлиги эмас, ўртоклар, жўралар, мактабдошлар улфатчилиги эди. Фарк шунда эдики, мактабдаги тиз чўкиб ўтириш ва қўлда калтак билан ўтирган муаллимнинг маза-бемаза гапларини эшитиш ўрнига, улар беш минг отлик бўлиб, хужум қилар эдилар: копток ўйнайдиган ўланзор ўрнига бепоён қирлар, узокдан татарнинг боши кўриниб қолган, яшил салла ўраган турк чақчайиб қараб турган бепоён қирларда жавлон урар эдилар. Фарк яна шуки, уларни мактабда мажбуран бирлаштирган бўлсалар, бунда улар ўз хоҳишлари билан — оналарини ташлаб, уйларидан чиқиб келганлар; бундаги одамлар дор тагидан қочган ва ўлимдан қутулиб майшат ва ўйинкулгиларга берилган, кайфу сафоли турмушни топган кишилардирлар. Бундаги одамлар олижаноблик ва баланд ҳимматлик қилиб киссаларида бир тийин сақлаб қола олмаган, шу чокқача бир олтинни катта бир давлат деб билган ва ижарахўр жухудларда дастидан чўнтақлари бўшаб, киссаларини ағдар-тўнтар қилганда ҳам ҳеч бир нарса топилмайдиган одамлардирлар. Бундагилар диний мактабнинг даррасига чидамасдан қочган ва ўқиб-ўқиб алифни таёқдан ажрата олмаган кишилардирлар. Аммо булар орасида Гораций, Цицеронларнинг кимлигини, Рим республикаси нималигини билган одамлар ҳам бор, кейинчалик король аскарлари ичида кўп иш кўрсатган офицерлар ҳам бор эди. Булар орасида қаерда бўлса ҳам жанг қилмоқни ўзларига улуғ бир маслак қилиб олган ва ўзини одам билган мард кишиларнинг урушмасдан жим ётишини уят деб ҳисоблаган ва кўпни кўрган партизанлар ҳам анча бор эди. «Бизлар Сечда бўлганмиз пишганмиз, чиниққан паҳлавонлармиз» демак учун бу ерга келганлар ҳам кўп эди. Бунда кимлар йўқ? Бу ажойиб дориломои Сечь ўша замон тақозоси эди. Урушни яхши кўрган, олтин қадахлардан май ичишни севган, тилла ва тангалар, кимхоб ҳаваскорлари бу ерда ўзларига доим касб топар эдилар. Фақат хотин парастларгина бу ерда ҳеч нарса тополмайдилар, чунки хотин зо ти Сечнинг атроф-теварагига ҳам яқин келолмас эди.

Остап билан Андрей кўз ўнгида Сечга беҳисоб одамлар келгани ва уларнинг ҳеч ким қаердан келдинг, ким бўласан, исмингу зотинг нима деб сўрамаганини кўриб. ниҳоятда ажабланар эдилар. Бу одамлар Сечга яқиндагина ўз уйларига қайтиб келгандек келар эдилар. Келган одам фақат аскарбоши олдига бориб кўриниш берар, аскарбоши эса, келган одамлардан одатда:

— Хуш келибсан, Исога инонасанми? — деб сўрар эди.

Келган одам:

— Инонаман, — деб жавоб берарди.

— Азиз авлиёларга икрормисан?

— Икрорман.

— Бутхонага бориб турасанми?

— Бориб тураман.

— Қани, бўлмасам, чўкиниб кўр!

Келган одам чўкинар эди. Аскарбоши:

— Хўп, яхши, қайси кўрни хоҳласанг ўшанга кир, — дер эди.

Шу савол-жавоб билан бутун расмийат тамом бўлар эди.

Сечдагиларнинг ҳаммаси битта бутхонада ибодат қилар эдилар ва рўза тутиш, ароқ ичмаслик тўғрисидаги гапларга асло қулоқ солгилари келмаса ҳам бу бутхонани бир томчи қонлари қолғунча муҳофаза қилишга тайёр эдилар. Фойдахўрлик пайига тушган жухудлар, армани ва татарларгина юрак ҳовучлаб бу ерларга келиб тирикчилик ва олди-сотди қилар эдилар, холос, чунки запорожьеликлар савдолашиш ва қийишишни билмас, қўлларини киссаларига солганда, қанча пул чикса, шуни бериб кета берар эдилар. Лекин фойдапараст кишиларнинг бунда кўрган куни курсин! Улар ёнар тоғнинг этагига келиб уй-жой қилган кишиларга ўхшар эдилар, чунки запорожьеликларнинг киссасида пуллари қолмаса, бир хил гушналар чиқиб, дўконларни бузиб-йикитиб, молларни талон қилиб кета берар эди. Сечдагиларнинг ҳаммаси олтимиш кўрдан иборат бўлиб, кўрларнинг ҳар бири ўз бошига мустақил бир республикага, ҳатто кўпроқ ҳамма нарсаси тахт ва тайёр бўлган мактабхонага ўхшар эди. Ҳеч ким молу мулк орттирмас ва мол бокмас, ҳамма нарса аскарбошининг қўлида бўлар, уни одатда отахон дер эдилар. Пул, энгил-бош, овқат, ғалла, ҳатто ўтин-кўмир ҳам унинг қўлида бўлар эди. Бировнинг ортиқча пули бўлса ҳам, унга бериб кўярди. Кўпинча кўрлар ўртасида жанжал чиқиб муштлашишга айланар, майдонга чиқиб, то бир томон энгилмагунча муштлашар эдилар. Бир томон зўр чиккач томоша бошланар эди. Еш ўспиринларни ўзига мафтун қиладиган хусусиятлари кўп бўлган Сечнинг таърифи ана шу.

Остап билан Андрей ёшлик ва йигитликнинг барча ғайрат ва ҳаваси билан жўш уриб турган бу денгизга ўзларини ташладилар ва бир лаҳзада ота уйини ҳам, мактабни ҳам, аввалда кўнгилларига ғулғула солган барча нарсаларни ҳам унутиб бу

янги турмушга чўмиб кетдилар. Бу ернинг ҳар бир нарсаси улар ҳаёлини манғул қилди. Сечнинг доимий базму томошаси, ўйин-кулгиси, дориломон идора ва қонунлари уларни таажжублантирар эди; бундай дориломон ўлкада бу хил қонунлар улар назарида баъзан ҳатто ҳаддан ташқари қаттиқ кўринар эди. Агар биронта казак ўғирлик қилса, арзмаган бир нарсани ўғирлаб қўйса, казакларнинг ҳаммасига иснод келтирган бўлар эди. Бундай одамни номусини йўқотган, инсофсиз деб лаънат дорига боғлаб, ёнига бир сўйил ташлаб қўяр эдилар, ҳар бир одам ўғирни сўйил билан бир марта уриб ўтар эди. Шундай қилиб, уни то ўлгунча урар эдилар. Қарзини тўламай муттаҳамлик қилган одамни занжирлар билан тўпга боғлаб қўяр эдилар, ёру биродарларидан бири келиб ажратиб олмагунча банди бўлиб ётарди. Лекин бировни ўлдирганлик учун одамларга бериладиган қаттиқ жазо Андрийга жуда қаттиқ таъсир қилди. Одам ўлдирган кишини тириклайин ўрага ташлаб, ўлдирилган одамнинг танаси солинган тобутни устига қўйиб, кейин тупроқ тортар эдилар. Бу жазо кўп вақтларгача унинг эсидан чиқмай, ваҳима босиб юрди. Ўлик солинган тобут билан бирга тириклайин кўмилган одам унинг кўзидан сиранири кетмади.

Кўп фурсат ўтмай йигитларнинг иккови ҳам ҳаммага манзур бўлди. Улар аксари бошқа ўртоқлари, баъзида кўрдагиларнинг ҳаммаси бирга далага чиқиб, ундаги беҳад ва беҳисоб ҳар хил парранда-даррандаларни, буғи ва такаларни овлар эдилар, ё эса ҳар кўрнинг ўзига чек билан ажратилиб берилган кўл, дарё ва ариқларга бориб тўр ташлар ва натижада бутун кўр балиқ-хўрлик қилар эди. Қазак учун имтиҳон бўлгундай ҳунар бўлма-са ҳам, улардаги ғайрат ва шижоат уларнинг донғини чиқазди. Яхши отадиган мерган, Днепр дарёсидан сувнинг оқимига қарши сузиб ўтадиган бўладилар. Бу ишлар Сечга келган ҳар бир янги одамни казаклар жумласига олмоқ учун бир имтиҳон эди.

Лекин кекса Тарас уларга бошқа бир касб тайёрламокда эди. Бундай айш-ишрат ва ўйин-кулги билан ўтган умр унинг назарида зое кетгандай бўлар, у ҳақиқий иш истар эди. У доим бутун Сечни мардоналик ишига бошласам, марду майдон, иш кўрсатадиган бир можаро бошласам деб ўйлар эди. Ниҳоят бир куни аскарбоши олдига келиб тўппа-тўғри:

— Аскарбоши, одамларимиз бир яйрасин,— деди.

Аскарбоши оғзидаги кичкина трубкасини олиб, ёнига тупуриб ташлагач:

— Яйрайдиган жой йўқ! — деди.

— Нега йўқ бўлсин? Турклар ёки татарлар устига отлансак бўлади.

Бемалол ўтириб, секин трубкасини яна оғзига олган аскарбоши:

— Турклар устига ҳам, татарлар устига ҳам отланишнинг иложи йўк! — деди.

— Нега иложи йўк?

— Шундай, иложи йўк. Султонга биз урушмаймиз деб ваъда қилганмиз.

— Ахир у ғайри дин-ку. Худо ҳам, пайғамбар ҳам ғайри динларни уринглар деган.

— Йўк, ҳақимиз йўк. Ҳзимизнинг динимизни орага солиб, қасам ичмаганимизда ваъдадан қайтсак мумкин эди, лекин энди сира иложи йўк!

— Нега иложи йўк! Ҳақимиз йўк, деганинг нима деганинг? Иккита ўғлим бор, иккови ҳам ёш, ўспирин. Иккови ҳам ҳануз урушни кўргани йўк, сен ҳақимиз йўк дейсан. Запорожьеликлар отланиб чиқмасин эканда!

— Кераги йўк.

— Демак казакларнинг кучи беҳудага йўк бўлиб кетаверсинми, одамлар тузукроқ бир иш қилмай, бекорга сасиб-чириб кетсинми? Ватанга ҳам, динга ҳам улардан ҳеч қандай фойда бўлмасинми? Бундай бўлса бизнинг тириклигимиздан нима фойда? Дунёда нима деб юрибмиз? Шуни менга уқтириб бер. Сен доно одамсан, бекорга аскарбоши бўлганинг йўк. Менга тушунтир, дунёда нима деб юрибмиз?

Аскарбоши унинг бу саволига жавоб бермади. У ҳам хийла ўжар одам эди. Андак жим тургач:

— Нима десанг ҳам уруш қилмаймиз! — деди.

Тарас яна қайтариб:

— Шундайми? Уруш қилмаймизми? — деди.

— Йўк.

— Шу билан урушни орзу қилмайликми?

— Урушни хаёлингга ҳам келтирма.

Бульба дилида: «Шошмай тур, занғарнинг боласи! Танбехингни берай!» деди-да, аскарбошидан ўч олмоқни кўнглига тугиб кўйди. Тарас у, бу билан гапни бир ерга қўйиб, ҳаммасига ичирди, маст бўлган бир неча казаклар тўпланишиб, қозикқа довул осиб қўйилган жойга чиқдилар. Одамларни тўпламоқчи бўлганда, одатда шу довулни чалар эдилар. Довулнинг чўпи довулчида турар эди. Бу ерда чўпни топмай, ҳар қайсилари қўлларига биттадан калтак олиб, довул чала бошладилар. Довулнинг товушига, бир кўзи кўр, уйку босган баланд бўйли довулчи ҳаммадан олдин етиб келди.

Довулчи кела солиб:

— Довулни ким чалди? — деб дағдаға килди.

Ичи олиб кайфи тарақ бўлган оқсоқоллар:

— Овозингни чиқарма! Довул чал, дегандан кейин чўпингни келтириб чала бер! — дедилар.

Довулчи бундай воқеаларнинг оқибати нима бўлишини жуда яхши билганлигидан, чўнтагида ола келган чўпни олиб довулни чала бошлади. Довул товуши чикиши билан дарҳол запорожье-ликлар аридек ёпирилиб кела бердилар. Келганлар гир айланиб ўтирдилар. Довул учинчи марта урилгандан кейин оксоқоллар ҳам кела бошладилар. Гурзисини кўтариб аскарбоши, муҳрини кўтариб қози-аскар, қаламдонини кўтариб мирза, ҳассасини кўтариб ясовул келди. Аскарбоши билан оксоқоллар шапкаларини олиб тўрт томонга энгашиб салом бердилар. Тўпланган казаклар қўлларини биқинларига тираганча, гердайиб турар эдилар.

— Бу йигиннинг боиси нима биродарлар, тилагингиз нима? — деди аскарбоши. Ҳар томондан чиққан шовкин-сурон ва сўкишлар уни гапиришга қўймади.

Оломон орасидан баъзи бировлари:

— Гурзини ташла! Шайтондан туғилган, дарров гурзини ташла! Энди сени хоҳламаймиз! — деб қичқиришар эди. Эси хуши ўзида бўлган баъзи бир хушёрлар уларга қаршилик қилмоқчи бўлгандай кўринар эдилар. Лекин мастлар ҳам, хушёрлар ҳам муштлаша кетдилар, шовкин-сурон, тўполон бошланди.

Аскарбоши гапирмоқчи бўлиб кўрди, лекин ғазабланган кайсар оломоннинг уриб ўлдиришидан кўрқиб, гапирмай кўя қолди, чунки бундай воқеа кўп бўлган эди. Шу сабабдан энгашиб халққа таъзим қилганидан кейин гурзини ерга қўйиб оломон орасига кириб кетди.

Қози-аскар билан мирза ва ясовул ҳам:

— Оғалар, биз ҳам мартаба аломатларини ташлайликми? — дедилар-да, мирза қалам ва қаламдонини, қози муҳрини, ясовул ҳассасини ерга қўймоқчи бўлди.

Йигин орасидан:

— Йўк, сизлар ўз мартабангизда тура беринглар, биз фақат аскарбошини ўрнидан туширмоқчи эдик, чунки аскарбошимиз хотинчалиш бўлиб қопти, бизга аскарбошининг асили керак! — дедилар.

— Қани, энди кимни аскарбоши сайлайсизлар? — дедилар оксоқоллар.

— Кукубенкони сайлаймиз! — деб қичқирди бир қисм.

— Кукубенкони хоҳламаймиз! Ҳали ёшлиқ қилади, она сути оғзидан кетгани йўқ! — деб қичқиришди баъзилар.

Баъзи бировлар:

— Шило бўлсин, Шилони аскарбоши кўтарамиз! — деб қичқирди.

Оломон орасидан баъзилар:

— Оғзингга тош, итвачча, ўғирлик қилиб шарманда бўлган-ку, ўша ҳам одамми, казак эмас, татар, йўқолсин ароқхўр Соҳти курсин Шилонинг! — деб койиди.

— Бородатийни аскарбоши қилиб қўтарамиз. Бородатий бўлсин!

— Бородатийни хоҳламаймиз! Йўқолсин баччағар!

Тарас Бульба бир-икки кишининг қулоғи тагига бориб: «Қирдягани сайлаймиз, денглар!» — деб шивирлаб қўйди.

Оломон орасидан баъзи бировлар:

— Қирдягани сайлаймиз. Қирдягани! — деб ҳайқирса, баъзилар:

— Бородатийни сайлаймиз,— деб кичқиришар эди.

— Қирдягани сайлаймиз, Шило керак эмас. Қирдягани хоҳлаймиз!

Номи зикр қилинган кишилар ўзлари-ўзларини сайладилар деган гап бўлмасин, деб дарров одамлар орасидан чиқиб кетар эдилар.

Биров: — Қирдяга бўлсин, Қирдяга! — деса, биров: — Бородатий бўлсин,— деб кичқиришар эди.

Кейин иш муштлашишга айланди. Оқибат Қирдяга тарафдорлари зўр чиқиб ўша сайланди.

— Қирдягани деганлар бу ёққа юринглар,— деб кичқирдилар

Қазаклардан ўнтачаси йиғиндан чиқиб, унинг томонига ўтди Уларнинг баъзилари шу қадар маст эдики, зўрға тикка турар эди. Бу ўнтача казак Қирдяга сайланганлигини унга билдирмок учун тўппа-тўғри унинг олдига кетди.

Ёши қайтиб, кексайиб қолган бўлса ҳам, кўпни кўрган ақлли Қирдяга худди ҳеч нарсани билмагандай чодиреда баҳузур ўтирар эди.

Келганлардан:

— Оғайнилар, нима дейсизлар, нима мақсадда келдинглар? — деб сўради.

— Қани юр, сени аскарбоши қилиб сайлайлик.

— Биродарлар, раҳм-шафқат қилинглар, бундай улуғ мартабага лойиқ эмасман! Мен қайдаю, аскарбошилиқ қайда! Бундай улуғ вазифани ўташга ақлим етмайди. Юртда мендан бошқа тузукрок одам қуриб кетибдими?

Келганлар:

— Энди индамасдан бораверсанг-чи! — деб кичқирдилар. Икки киши унинг қўлтиғидан ушлаб, оёғини тираб орқасига чиранганига қўймай, уриб, турткилаб, тепкилаб маърака ўртасига олиб келди.

— Баччағар, орқангга чиранма! Ит, ахир сени иззат қилиб катта қўтаргандан кейин иззатингни бил-да! — деб койиганлар ҳам бўлди.

Шу тарзда Қирдягани маърака ўртасига олиб келдилар.

Уни судраб келганлар:

— Қани, оғайнилар, нима дейсизлар? Шу кишининг аскар боши бўлишини хоҳлайсизларми? — деб халқ ўртасига ташладилар.

Тўпланган одамлар:

— Хоҳлаймиз! — деб қичқирдилар. Шовкин-сурон оламини босди.

Оксоқоллардан бири гурзини олиб янги сайланган аскарбошига тутказди. Кирдяга расм-одатни бажо келтириб дафъатан гурзини олмади. Оксоқол тагин тутказди, яна олмади, учинчи марта тутқизганда «баракалла» деган овозлар кўтарилди, шовкин-сурон оламини тутди. Бундан кейин энг кекса мўйсафидлардан тўрт киши ўртага чикиб (Сечда жуда қариб қолган кекса кишилар йўқ эди, чунки бу ердагиларнинг ҳеч биттаси ўз ажали билан ўлмас эди) ёғиб ўтган ёмғирдан, лой бўлиб қолган тупроқдан ҳар қайсиси бир қисмдан олиб янги сайланган аскарбошининг бошига суртдилар. Суяқ лой бошидан оқиб тушиб юз-кўзлари, мўйловлари лойга буланди. Аммо Кирдяга жойидан қимирламай турар ва ўзига бундай иззат-икромлар кўрсатган казакларга раҳмат ўқир эди, холос.

Сайлов шу билан тамом бўлди. Бу сайловга ҳеч ким Бульбадек хурсанд бўлмаган бўлса керак, чунки Бульба Кирдягани сайлаб эски аскарбошидан ўч олди ва бундан ташқари, Кирдяга унинг эски кадрдон дўсти бўлиб, куруклигу сувда бўлган кўп жангларда иккови бирга бўлган, урушнинг азоб ва машаққатларини бирга тортган эди. Янги сайлов тўйи бошланиб, ҳамма томоша ва хурсандчиликка киришиб кетди; шундай катта тўй бўлдики, Остап билан Андрей ҳалигача бундай тўйни кўрмаган эди. Қовоқхоналар талон қилиниб, шароб, шарбат, пиво ва арокни текинга ича бердилар... Қовоқхоначилар ўзлари эсон қолганларига шуқр қилар эдилар. Тонг отгунча полвон ва ботирлар шаънига кўшиқ ва ашулалар айтилди; дўмбира ва чирмандалар, ибодатхонада запорожьеликларнинг дostonларини айтиб чалинадиган рубоблар билан кўча-кўйларда тўда-тўда бўлиб юрган машшоқларни осмондаги ой ҳам анча вақтгача ҳўп томоша қилди. Ниҳоят мастлик ва ҳориганлик зўр чиқиб, ҳаммани енгди. Қазаклар ҳар ерда думалашиб, ўртоқлар бир-бирлари билан кучоклашиб, ҳатто йиғлашиб, йиқилиб қола бердилар. Унда бир гуруҳ бўлиб ётибди, бунда яна бир тўдаси кулабди, биров кулайроқ жой ахтариб, тўғри тўнка устига чиқиб ётибди. Бақувватроқ бўлиб ўзини тетик тутган энг охирги одам ҳали ҳам ёлдилар эди, мастлик ниҳоят уни ҳам енгди, у ҳам йиқилиб, бутун Сечь уйқуга кирди

IV

Эртаси Тарас Бульба запорожьеликларни бирон ишга кўзғатиш тўғрисида янги аскарбоши билан маслаҳатлашар эди. Аскарбоши ақлли, кўпни кўрган, юртнинг баланд-пастини билган, айёр одам эди. Аввал: «Сира иложи йўқ, ваъдадан қайтиб бўлмай-

ди» деди, кейин бир оз ўйлаб туриб: «Майли, иложини қиламиз, ваъдамиздан қайтмаймиз-ку, лекин бошқа иложини топамиз; юрт йиғилсин, лекин менинг буйруғим билан эмас, ўзлик-ўзи тўпланисин, буни қандай қилишни ўзингиз биласиз; бизлар оксоқоллар билан бирга ҳеч нарсдан хабаримиз йўқдек, кейинроқ чикамиз» деди.

Бу маслаҳатдан кейин орадан бир соат ўтар-ўтмас довул чалинди. Дарров маст ва енгилтак кишилар ҳам топилди. Майдонга беҳисоб казак тўлди. Говур-ғувур гап бошланди: «Қим», «Нега, нимага юртни тўпладилар?» Ҳеч ким жавоб бермас эди. Ниҳоят у ёқ-бу ёқдан: «Қазакларнинг куни бекорга ўтяпти, уруш йўк! Оксоқоллар ҳезалак бўлиб қолдилар, семириб кетдилар! Дунёда ҳақиқат йўқ экан-да!» деган гаплар чиқа бошлади. Бошқалар аввал бошда бу гапларни эшитиб турдилар, кейин улар ҳам қўшилишиб: «Тўғри, дунёда ҳеч ҳақиқат йўқ экан!» дея бошладилар. Оксоқоллар бу хил гапларга таажжуб билан қараб тургандай бўлардилар. Ниҳоят аскарбши ўртага чиқиб:

— Запорожьелик оғалар, ижозатингиз бўлса, бир сўз айтгай! — деди.

— Айт!

— Хурматли биродарлар, гап шуки юрт аҳлининг кўпи қовоқчи жуҳудлардан ҳамда ўз қариндошларидан кўп қарздор бўлиб қолди, шу даражага етдики, ҳеч кимда инсоф ва диёнат қолмади. Буни ўзларингиз ҳам хўп яхши биласизлар. Яна шу гап ҳам борки, кўп йигитларимиз уруш нима эканини ҳалигача билмайдилар, холбуки уруш бўлмаса йигит киши тирикчилик қилолмайди. Бу ҳам, хурматли оғалар, ўзингизга маълум. Умрида бир марта ҳам ғайри дин билан урушмаган одамни запорожьелик деб бўладими?

Бульба кўнглида: «Маъқул гапиряпти» деб қўйди.

— Аммо, оғалар, мени аҳд-паймонни бузиб уруш қилмоқчи бўлди,— деб ўйламанглар. Худо сақласин, менинг муродим бу эмас. Аммо черковларимизнинг аҳволи ёмон, айтишга ҳам гуноҳдан кўркаман. Юртимиз худонинг қарам ва марҳамати билан неча йиллардан бери бор, лекин ибодатхонамизнинг тошини қўя беринг-а, ҳатто ичидаги бутлар ҳам тузуккина ясатилган эмас. Ҳеч бўлмаса кумуш либос қилиб бериш ҳам ҳеч қайсимизнинг эсимизга келмайди. Бир-иккиталар хайр қилиб кетган нарсдан бошқа ҳеч нима йўк. Уларнинг хайри ҳам кўп эмас эди, чунки улар ҳаётликларида бор-йўқларини ичиб қўйган эдилар. Бу гаплардан мақсадим, ғайри динлар билан уруш қилмоқ эмас. Уруш қилмаймиз, деб султонга ваъда берганмиз, бу ваъдамизни бузсак, гуноҳкор бўламиз, чунки ўртада динимиз хурмати бор.

Бульба ўзича, кўнглида: «Нега яна чатоқ қиялпти?» деб қўйди.

— Хуллас, оғалар, уруш чиқазиш имкони йўқ. Мардлар иши эмас. Аммо калта ақлим билан билганим шуки, нукул ёшларнинг ўзларини қайикка ўтказиб жўнатсак дейман. Анатолия¹ кирғоқларини бир алғов-далғов қилиб келсинлар, нима дейсизлар, оғалар!

Оломон ҳар томондан:

— Ҳаммамизни олиб бор, ҳаммамизни, динимиз йўлига бошимиз фидо бўлсин! — деб кичкирди.

Аскарбошининг қути ўчди. Бутун запорожьеликларни қўзғатиш нияти унда йўқ эди. Яраш аҳдини бузмоқ унинг назарида ноҳақлик эди.

— Ҳурматли оғалар, яна бир сўз айтсам ижозатми?

Запорожьеликлар кичкиришиб:

— Бас, бундан яхши нима дер эдинг! — дедилар.

— Ундай бўлса хўп. Мен сизларнинг хизматкорингизман. Маълум ва равшанки, хатто китобларда ҳам айтилганки, халкнинг тилаги — худонинг тилаги. Барча халқ бир бўлиб ўйлаб топганидан маъқулроғини ўйлаб топиб бўлмайди. Аммо шуниси борки, йигитларимизнинг бу ўйинларини султон жазосиз қолдирмаслиги ўзингизга маълум. Биз шайланиб, ҳозир бўлиб турсак яхши бўларди, куч-қувватимизни сақлаб турардик ва ҳеч кимдан қўрқмас эдик. Бизлар ҳаммамиз юртимизни ташлаб кетсак татарлар ҳужум қилиб қолиши ҳам мумкин, улар турк султонининг кўппагидирлар, бу кўппаклар олд томондан келмайдилар, эгаларни бўлганда уйга ҳам киролмайдилар, лекин орқадан келиб почадан олади, тишлаганда ҳам ҳазилакам тишламайди. Ҳақиқатни айтадиган бўлсак, кифоя қилгандай одами миз ҳам йўқ, милтиқ-дориларимиз ҳам ҳаммамизга етгудек эмас. Мен бўлсам сизнинг ихтиёрингиздаман, хизматингизга ҳозирман. Айёр аскарбоши сўзидан тўхтади. Ҳар гуруҳ бир-бири билан сўзлаша бошлади, аймоқ оксоқоллар маслаҳат очдилар, мастлар ҳартугур камроқ эди, шу сабабдан жўяли маслаҳатга қулоқ солмоққа қарор қилдилар.

Бир неча киши дарҳол Днепрнинг нариги бўйида аскарнинг смборхонаси ва хазинаси турадиган жойга кетди. Бунда сув тагида ва қамишзор тўкай ичида аскарнинг бутун хазинаси ва душмандан ғанимат олинган яроғ-аслаҳаларининг бир қисми яширилган эди. Қолган бошқа одамлар қайикларни тузатиб сафарга ҳозирлашга тутиндилар. Бир лаҳзада дарё бўйи одамга тўлди. Бир неча дурадгор усталар арра-болта билан ҳозир бўлдилар. Ёш-қари, кенг яғринли забардаст йигитлар, сочига ок

¹ Анатолия — Кичик Осиёнинг денгиз бўйлари.

кирган мўйсафидлар чалварларини шимариб олиб тиззагача сувга тушиб, йўғон арқонлар билан қайиқларни соҳилдан сувга тортар эдилар. Яна бировлар, тайёр, қуруқ ҳолда ва бошқа ҳар хил ёғочларни ташиб келтирар эдилар. Бир ёқда қайиқларга тахта қоқар эдилар, бир ёқда қайиқларни тўнтариб ёриқларини беки-тар, қора мой суртар эдилар. Бир томонда қайиқларнинг ёнига қамиш боғлар эдилар, чулки денгиз тўлкини қайиқни ботириб юбормаслиги учун унинг ёнини баланд кўтариб қамиш боғлаш казакларда расм эди. Дарё бўйлаб қатор қурилган ўчоқларга мис қозон осиб, қайиқларга қуйиш учун мум эритар эдилар. Иш билган кексалар ёшларга ўргатар эдилар. Ҳар тарафда тақир-туқур, шовқин-сурон. Дарё бўйи жунбиш қилиб ларзага келди

Шу онда каттакон кема сув бўйига яқинлашиб кела берди. Кемадаги бир тўда одамлар узокдан қўлларини силкитар эди. Булар йиртиқ-ямоқ кийимли казаклар эди. Уларнинг кўпида эгниларида кўйлак ва оғизларида калта трубкадан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Уларнинг бу аҳволи бирор балога учраганликларини ёки бор-йўқ кийимларини ичиб соб қилганликларини кўрсатар эди. Улар орасидан паст бўйли, кенг яғринли, ёши элликларга борган бир казак чиқиб келди. У бошқалардан кўпроқ бақирар, бошқалардан серҳаракатроқ эди, аммо ишлаётганларнинг тақир-туқир ва ғовур-ғувуридан унинг гапини эшитиб бўлмас эди.

Кема сув бўйига келиб тўхтаганда аскарбоши улардан:

— Нима хабар келтирдингиз? — деб сўради.

Ишлаётганларнинг ҳаммаси ишларини тўхтатиб, болта-тешаларини кўтарганча ағрайиб турар эдилар.

Паст бўйли казак кемада туриб:

— Шум хабар келтирдик, — деб жавоб берди

— Қанақа шум хабар?

— Ҳурматли оғалар, сизлардан ижозат бўлса сўзлайин

— Сўзла!

— Ёки юртнинг ҳаммасини тўплайсизми?

— Гапира бер, ҳаммамиз шундамиз.

Дарё бўйидагиларнинг ҳаммаси бир ерга жам бўлдилар

— Гетман юртида бўлаётган воқеалардан хабарингиз йўқми?

— Нима бўлибди? — деди оксоқоллардан бири.

— Ана холос! Ҳеч нарса эшитмаган бўлсангиз татарлар қулоғингизга хўп пахта тикқанга ўхшайдилар.

— Тезроқ гапир, нима бўлибди!

— Бўлгани шуки, онадан туғилиб ҳалигача бундай ишларни кўзимиз кўрган эмас!

— Итвачча, тезроқ гапирсанг-чи, нима бўлибди! — деб оломон ичидан сабри қолмаган биров бақирди.

— Шундай замон бўлдики, азиз динимиз қўлимиздан кетди, бутхоналардан ажрадик!

— Нега ажраламиз?

— Жухудлар ижара қилиб олибдилар. Жухудга жузия тўла-масак, намозимизни ҳам ўқий олмаймиз.

— Нима деясан?

— Агар энди, итдан туғилган итвачча жухуд ҳаром қўли билан пасхамизга тамға қўйиб бермаса, нонимизни бутхонага олиб бориб табаррук ҳам қилолмас эканмиз.

— Ҳурматли оғалар, ҳамма гапи ёлғон, табаррук пасхага жухуд ҳаром қўли билан тамға босиши асло мумкин эмас.

— Қулоқ солинг, ҳали бундан баттарини айтиб бераман. Украинанинг ҳаммасида ксендзлар¹ аравага тушиб юртма-юрт юрар эмиш. Аравада юрганлари ҳам майли-я, аравага от эмас, бизнинг диндошларимизни қўшар эмиш. Қулоқ солинг, яна айтаман. Жухуд хотинлар попларимизнинг азиз тўнларини юбка қилиб кияётган эмишлар. Оғалар, Украинада ана шунақа гаплар бўляпти! Сизлар бўлсангиз бу ерда ўйин-қулги билан оворасиз. Татарлар жуда юрагингизни олиб қўйганга ўхшайди, қулоғингиз эшитмайдиган, кўзингиз кўрмайдиган бўлиб қолибди, дунёда нима бўлаётганини билмайсизлар.

Муҳим ишларда сира ховликмайдиган, шошмасдан жим ўтириб, барча ғазаб ва қаҳрларини бир ерга жамлаб, кейин ҳаракат қиладиган запорожьеликлар сингари ҳалигача кўзларини ерга қадаб жим ўтирган аскарбоши энди бошини кўтариб:

— Тўхта, тўхта, мен ҳам бир-икки оғиз сўз айтгай,— деди.— Сизлар нима қилдингизлар, отангизни жин урса, сизлар нима қилардингизлар? Қўлингизда қиличнингиз йўқмиди? Шундай хўрликка қандай қилиб йўл қўйиб бердингиз?

— Қандай йўл қўйиб бердингиз дейди-я! Ляхларнинг ўзи эллик мингча бор эди; ўзимизда айб йўқ эмас, яшириб нима қиламиз, ўз ичимиздан чиққан итлар ҳам бор эди, бу баччағарлар уларнинг динига кириб кетдилар, бу аҳволда қўлимиздан нима келарди.

— Гетманинглар, аскарбошинглар нима қилишди?

— Аскарбошиларнинг кунларини худо ҳеч кимга солмасин.

— Нима қилишди?

— Гетман Варшавада аллақачон мис сихда кабоб бўлди. Лашкарбошининг қўл-оёқлари билан бошини кесиб бозорларда халққа томоша қилдириб юрибдилар. Лашкарбошиларнинг иши шу бўлди!

Халқ орасида ғала-ғовур кўтарилди; даҳшатли қаттиқ бўрон турар олдидан ҳаво жим бўлганидек, аввал жимжит турдилар.

¹ Ксендз — католик мазҳабидаги поплар.

кейин ҳар тарафдан овозлар чиқиб, шўриш бошланди.

— Жухудлар бизнинг ибодатхоналаримизни ижара қилиб олаверсинми? Православия динидагиларни ғайри мазҳаблар аравага кўшсинлар! Ҳа-ҳа! Рус юртида лаънати ғайри динлар шундай ғаддорликлар қилсинлар! Лашкарбоши, гетманларга шундай зулмлар қилсалар, қандай гап! Йўқ, бундай қилиб қўймаймиз, асло қўймаймиз!

Бу хил гаплар ҳар ёққа тарқалди. Запорожьеликлар орасига шўриш тушди, ғайратга миндилар, Бу кўзғалиш енгил табиатли халқнинг тўполони эмас, балки кўзғалиши кийин ва лекин бир кўзғалса, бир қизиса сира тинмайдиган, сира совумайдиган салмоқли, вазмин табиатли кишилар кўзғолони эди.

Оломон орасидан биров:

— Жухудларнинг ҳаммасини осмоқ керак, хотинларига муборак тўнлардан юбка тикмасинлар, муборак пасхамизга тамғаларини бошмасинлар, баччағар итларни битта қўймай дарёга ташламоқ керак! — деди.

Оломонда биров оғзидан чиққан бу сўзлар гўё яшиндек бир онда ҳаммага тарқалди; оломон жухудларни қирғин қилмоқ бўлиб маҳаллага ёпирилди.

Бечора жухудларнинг кўрқоқ юраклари кинидан чиқиб, арокдан бўшаган бочкаларга, печкаларга бекиндилар, баъзилари ҳатто хотинларнинг кўйлаги ичига ҳам кириб кетдилар, лекин казаклар уларни қаерда бўлса ҳам топиб, омон бермадилар.

Таёкдек дароз бир жухуд кўрққанидан сўррайиб қолган башарасини кўрсатиб:

— Вали неъматимиз, жаноб ҳурматлилар! Ёлғиз бир калима сўзимиз бор, шунга айтиб, ҳалигача қулоғингиз эшитмаган, қимматини айтиб тамом қилиб бўлмайдиган бир сўз айтаман! — деб бақирди.

Ҳамиша гуноҳкорнинг гапини тинглашни яхши кўрган Бульба

— Майли, гапирсин! — деди.

Жухуд:

— Э, зот-бобаракотлар. Сизлардек яхшини дунё кўргани йўқ. Ўзбаройи худо, асло кўрган эмас. Сиздек яхши сахийлар, олийҳиммат мардлар оламда йўқ... — деди. Кўрқиб қалтираганидан нафаси ичига тушиб овози чиқмай қолди. — Сиз ҳаққингизга биронта ёмонликни ҳаёл қилишимиз мумкин эмас. Украинада ижарахўрлик қиладиганлар бизлардан эмас, улар бошқа! Ўзбаройи худо, бошқа! Улар жухуд ҳам эмаслар, уларнинг қимлиги ҳам номаълум. Улар шундай халқки, башараларига тупуриб ташламоқ керак. Мана бошқалардан ҳам сўранг; гапим рост эмасми, Шлёма, ёки сен, Шмуль, айта қол!

Бошида йиртиқ дўппи, ранглари кесакдек гезарган Шлёма билан Шмуль одамлар орасидан туриб:

— Азбаройи худо, рост! — деб жавоб бердилар.

Новча жухуд яна сўзлаб:

— Бизлар душман билан асло апоқ-чапоқлашганимиз йўқ. Шайтон васвасасига олган католикларни бўлса асло яқинимизга йўлатмаймиз; сизлар билан бир туғишган оға-инидекмиз... — деди.

— Оломондан биров:

— Нима дединг, запорожьеликлар сенлар билан оға-иними? Лаънати жухудлар бизларга тенг бўларми, ўйламанг! Оғалар, баччағарларнинг ҳаммасини дарёга ташлаш керак! — деб қичқирди.

Бу одамнинг сўзи билан жухудларни ушлаб дарёга ташлай бердилар; ҳар тарафдан дод-фарёд бошланди. Жухудларнинг пайпоқ кийган, бошмоқ кийган оёқлари осмондан келганда раҳмсиз казаклар кулишар эди, холос. Ваъз айтаман деб боши балога қолган бечора жухудни тўнидан ушлаб эдилар, тўнини ечиб битта ола-була камзули билан қочиб Бульбанинг оёғига ўзини ташлади, зор-зор қилиб ялинарди:

— Вали неъматим, эгам. Улуғ хўжам. Худо раҳмати оғангиз Дорошни ҳам билар эдим. Бечора диловар паҳлавонларнинг зеби, салтанати эди. Туркларга банди тушиб қолганда ажратиб олмоқ учун саккиз юз олтин пул берган эдим.

Тарас:

— Оғамни билармидинг? — деб сўради.

— Худо ҳақи, билар эдим. Кўп баланд химматли, сахий одам эди.

— Отинг нима?

— Янкель.

— Маъкул, — деди Тарас, кейин бир оз ўйлагач, казакларга қараб деди:

— Жухудни қачон лозим бўлса оса берамиз, бугунча уни менга бериб туринглар.

Тарас казаклари билан аравалари турган жойга жухудни олиб кетди.

— Қани, арава тагига кир, қимирламасдан ётабер; йигитлар, сиз бу жухудни қўйиб юборманглар.

Тарас бу сўзларни айтгач, майдонга қараб кетди, чунки юртининг ҳаммаси аллақачон у ерга йиғила бошлаган эди. Бир онда ҳамма дурё бўйини, қайиқларни ташлаб бу ерга йиғилди, чунки энди сафар йўли сувдан эмас, қуруқликдан тушди; кема ва қайиқлар эмас, от-аравалар керак бўлиб қолди. Энди ёш-қари — ҳамма сафарга отланди; барча оксоқол, аскарбоши ва элликбошилар маслаҳати ва Запорожьенинг барча лашкарлари хоҳиши билан тикка Польшага бориб полякларнинг қилган ёмонликлари, динга ва казаклар шаънига келтирган хўрликлари учун улар-

дан ўч олишга, шаҳарлардан ўлжа олиб қишлоқларга, экинларга ўт қўймоққа ва бутун саҳрони ларзага келтириб, донгларини чикармоққа қарор бердилар. Ҳаммалари шу ондаёқ отланиб, аслаҳаларини тақа бошладилар. Аскарбоши ўсиб, гўё бўйинга яна бир газ бўй қўшилди. У энди халқнинг шамолдек беқарор, ҳарна деганига бўйсуниб бажара берадиган ожиз киши эмас, балки бутун ихтиёр қўлида бўлган амир, фақат буйруқ қилишни билган мустабид эди. Бебош, таралла-бедод паҳлавонларнинг барчаси бошларини қуйи солиб, аскарбоши буйруқ қилганда таъзим билан ерга қараб саф тортиб турар эдилар. Аскарбоши салобат билан шошмай, шовқинламай, кўпни кўрган ва иш билган ҳамда ақл-фаросат билан яхши мулоҳаза қилинган ботирликларни бир эмас, кўп қилган пухта бир казакдек, салмоқ билан вазмин буйруқ қилар эди.

— Яхшилаб қараб чиқинглар, ҳамма нарсаларингни бирма-бир кўздан ўтказинглар! Араваларни, мол идишларни тузатиб олинглар, милтиқларингизни отиб кўринглар, кийим-кечакни кўп олманглар, одам бошига биттадан кўйлақ, иккитадан шалвар, битта мўндичада тариқ-талқон олсангиз бас, ҳеч қайсингиз бундан ортиқ юк олманг. Керакли нарсалардан араваларга тагин ортиб оламиз. Ҳар казакда иккитадан от бўлсин. Иккита юз жуфт ҳўкиз ҳам олмоқ керак, чунки ботқоқ жойларга боғганда, сувдан кечганда ҳўкиз керак бўлади. Оғалар, ҳаммадан ҳам батартиб бўлинглар. Орангизда шундай кишилар борки, агар худо ярлақаб, бирон ўлжага учраб қолгундай бўлса, қимматбаҳо хитойи товар ва духобаларни дарров пайтава қилиб оладилар. Бундай шайтоний феълни ташланг, ҳар хил юбка-пубкаларга тегманг, фақат яхши яроғ-аслаҳа дуч келиб қолса олинг, сўнгра олтин-кумуш бўлса олинг, чунки булар ихчам бўлади ва ҳар қачон асқотади. Яна, оғалар, шуни айтиб қўяманки, агар сафарга чиққанда биронтангиз ичиб маст бўлсангиз, бундай одамга суд йўқ, бундай номаъқулчиликни қилган одам аскаримизнинг энг атоқли полвонларидан бўлса ҳам итдек, бўйнидан араванинг орқасига боғлаттириб қўяман. Итдан баттар қилиб, ўша ернинг ўзидаёқ отиб ташлайман. Улиги ҳам кўмилмасдан даррандаю чаррандаларга емиш бўлади, чунки сафарга чиққанда ичкилик ичиб мастлик қилган одамга динимиз жаноза буюрмайди. Ёшлар, ҳар ишда кексалар гапига кулоқ солинглар! Агар ўқ тегса ёки қилнч тегиб бошингиз ёки баданингиз яраланса, кўп эътибор қилмасдан дарҳол бир отим милтиқ дорини бир коса ароққа қориб ичиб юборинг, шифо топасиз, иситма ҳам чиқмайди; агар яра катта бўлмаса бир қисм тупроқни кафтингизга тупук билан қориб яра жойингизга қўйинг, шу билан яра қотиб қолади. Қани, азаматлар, ишни бошланг, шошмасдан пухта иш қилинг!

Аскарбошининг гапи шу эди; у гапини тамом қилиши билан

хамма дарров ишга киришиб кетди. Сечь бошдан-оёк хушёр бўлди, казаклар орасида ҳеч вақт мастлик деган нарса бўлмагандек битта ҳам маст одам топилмас эди. Бировлар тегарчакларнинг темирини тузатар, аравага янги ўк солар, бировлар араваларга қоплаб ғалла ортар, яроғ-аслаҳалар ташир, бировлар от ва хўкизларни ҳайдаб келтирар эди. Ҳар тарафда отлар туёғининг овози, синаб отилган милтик товуши, қиличларнинг шақир-шуқури, молларнинг маърагани, араваларнинг ғижери, шовкин-сурон, ғовур-ғувур бошланиб, тез фурсатда казаклар кўчи бутун далани босди. Мабодо биров, чўзилиб кетган карвоннинг бошидан охиригача югуриб бормоқчи бўлса, кўп югурмоғи лозим бўларди. Кичкина бутхонада намоз ўқишди, поп ҳаммага муборак сувдан сепди, ҳаммалари бутни бир-бир ўпдилар. Карвон ҳаракатга келиб Сечдан жўнаганларида, запорожьеликларнинг ҳаммаси орқаларига қайрилиб қарадилар. Ҳамма бирданига:

— Онамиз, хайр сенга! Сени ҳар қазо, ҳар балодан худо ўз паноҳида сақласин! — деб хўшлашдилар.

Бир гузардан ўтаётганда Тарас Бульба ўзининг жухуди Янкель қапа қуриб чакмоқ дори, пайтава, бошқа ҳар хил йўлга керак буюмлар, ҳатто кулча ва нонлар ҳам сотиб ўтирганини кўрди. Тарас кўнглида: «Шайтон жухудни қара-я!» деб отини унинг томонига суриб бориб:

— Тентак, бунда нима қилиб ўтирибсан? Чумчуқни отгандек отиб ташласинлар дейсанми? — деди.

Янкель жавоб ўрнида унга яқинроқ келиб, гўё бир сир айтмоқчи бўлгандек икки қўли билан ишора қилиб:

— Хўжайин, дамингизни чиқазманг, ҳеч кимга айтманг, казаклар араваси ичида менга қарашли бир арава бор, казакларга керакли ҳар хил буюмлар юклаганман, йўлда яна турли озик-овқат топиб ҳеч жухуд сотмаган арзон баҳо билан сотаман, азбаройи худо, рост,— деди.

Тарас Бульба елкасини қисиб, жухуднинг уddaбуронлигига ҳайрон қолиб, карвони томонига қараб кетди.

V

Тез орада Польшанинг ғарби жанубий қисми бошдан-оёк ваҳима ичида қолди. Ҳар ерда: «Запорожьеликлар кўзғалибдилар, келаётган эмишлар!» деган овоза тарқалди. Ўзини қутқазибилган ҳар бир кимса қочди. Эҳтиёткорликни, қўрғон ва қалъалар солишни ўйламаган ва татарлар келиб ҳамма ёқни хароб қиладиган бўлгач уйлар солиб бекорга пул ва куч сарф қилиб нима қиламиз, деб ўзларига фақат вақтинчалик похол уйлар солиб, шу уйларда яшаган одамлар ҳар тарафга тарқалдилар. Ҳамма ваҳимага тушиб, тўполон бошланди: биров қўш хўқизини

от ва милтикка алишиб сарбоз бўлиб кетар, биров молларини хайдаб, олиб қочиш мумкин бўлган бисотларини ортиб қочар эди. Баъзилар яроғланиб, йўлга чиқиб, казакларга қаршилик ҳам қиларди, лекин элбурутдан қочиб қолай деганлар кўп эди. Запорожье аскаридек донғи чиққан ва зоҳирда бутун тузилиши тартибсизлик, бебошликдан иборатдек кўринса ҳам, лекин жанг ва урушлар замонага мосланган бу тўполончи, жанговар оломонга сира бас келиб бўлмаслигини ҳамма билар эди. Отлиқлар юкларини оғир қилмай ва отларини қийнамай боришар, пиёдалар хушёрликни қўлдан бермай, карвон орқасидан борар эдилар. Бутун карвон кундузи истироҳат қилиб, кечаси йўл юрар, шаҳар ва қишлоқлардан ва у замонда ҳар қадамда учраган дарахтзорлардан нарироқдан, хилват-хилват жойлардан борар эдилар. Карвон олдида тилчи ва айғоқчилар бориб, улар йўлнинг тинч-нотинчлигидан хабар бериб турар эди. Аксари улар қутилмаган жойлардан чиқиб қолиб, бор-йўкни вайрон қилар, қирон келтирар эдилар. Қишлоқларга ўт тушар, аскарлар кетидан хайдаб олиб кетиш имкони бўлмаган молларни шу ердаёқ сўяр эдилар. Улар урушдан кўра кўпроқ айш-ишрат билан, кайфи-сафо билан овора бўлгандай кўринар эдилар. У ваҳший замонда запорожьеликларнинг қилган бедодликлари эндиги одамларнинг тепа сочини тик турғизар эди. Гўдаклар қирғини, кўкраги кесилган хотинлар, тиззасигача териси шилиниб, кўйиб юборилган одамлар, хуллас бу каби ваҳшатлар кўп эди. Қазаклар эски қарзларини нақд пул билан тўламоқда эдилар. Бир ибодатхонанинг епископи казакларнинг яқинлашиб келганликларини эшитиб таркидунё қилган монахларидан икки кишини улар олдига юборди ва ҳукумат билан запорожьеликлар ўртасида ҳеч қандай ҳусумат йўклигини, подшо амрига итоат қилмасдан бўйин товласалар, халқ ҳурмат қилган барча қонун ва қоидаларни бузган осийлар жумласидан бўлишларини билдириб, уларни тўғри йўлга даъват қилмоқчи бўлди.

Казаклар аскарбошиси:

— Хўжайинингга бориб мендан ва барча казаклар номидан айтгинки, сира қўрқмасин, бу ҳали ҳолва: казаклар трубкасининг тутунигина, холос,— деди.

Тез фурсатда ҳашаматли ибодатхонага ўт кетди. Унинг серҳашам баланд деразалари аланга ичида қолди. Ҳар тарафга тўдалашиб қочган монахлар, жуҳудлар ва хотин-халажлар озрок сарбози бўлган ва ўзини қўриқлашга андак имкони бўлган шаҳарларга келиб тикилдилар. Ҳукуматнинг фурсат ўтгандан кейин гоҳ-гоҳда юборган бир неча гуруҳ аскарлари келиб казакларни тополмас ёки уларга дуч келсалар отларини қамчилаб орқаларига қочар эдилар. Баъзида аввалги жангларда ғалаба қилиб келган лашкарбошилардан бир нечалари тўпланишиб, запорожьеликлар-

га қарши чиқар эдилар. Талончиликдан ва манфаатпарастликдан йироқ бўлган ва душманнинг кучсизини эмас, балки кучлисини пойлаган, кексалар олдида ўзини кўрсатиш орзуси юрагида ёнган, арғумоқ отларга миниб керилиб, енги ташланган чакмон шамолда учиб бораётган мағрур поляклар билан яккама-якка олишиб, мардлигини кўрсатмоқ хавасида бўлган ёш йигитлар бу пайтларда ўзларини синаб қолар эдилар. Уларнинг бу синови гаштли бўлар эди; улар бунда кўп эгар-жабдук, қимматбаҳо қилич ва милтиклар ўлжа олар эдилар. Яқиндагина темир қанот чиқазиб учирма бўлган қушлардек бир ой ичида чиниқиб тамомчила ўзгарар ва вояга етар эдилар. Шу чоккача йигитга хос бўлган юмшоқлик юзларидан зоҳир бўлиб турган кишиларнинг юзида энди бир даҳшат, салобат, ўзларида куч кўринар эди. Чол Тарас бўлса, икки ўғлининг ҳам саралар жумласидан бўлганини кўриб завқланар эди. Назарида жанговар йўл, диловар ва оғир вазифаларни бажариш Остапнинг пешонасига ёзилгандай кўринарди. У ҳар қандай ҳодиса юз берганда ҳам ҳеч эсанкирамасдан, саросима бўлмасдан йигирма икки ёшлик йигитнинг табиатида бўлмай диган мардлик ва вазминлик билан бир лаҳзада ҳар қандай хавф хатарни даф қилар, дарҳол чорасини топар ва хатарга чап бериб қолар эди, лекин қочиб эмас, балки кейин уни енгмоқ ва даф қилмоқ учун чап берар, ҳар бир ҳаракатида дадиллик, мардлик кўринар ва келгусида кўпларга раҳбар бўлажаги ҳар бир ҳаракатидан кўриниб турар эди. Унинг вужудида бир қувват ва шижоат кўринар, мардлик ва диловарлик хислатлари энди яйраб шерғаронга айланмоқда эди.

Қари Тарас гоҳда унга қараб:

— Вақти келса аломат бир лашкарбоши бўлади, азбаройи худо, ажойиб лашкарбоши бўлади! Шундай паҳлавон бўладики, мендек отасини ҳам йўлда қолдиради! — дер эди.

Андрий ўқ ва қиличлар оҳангига мафтун бўлган эди. Уйлаш мулоҳаза қилиш, ўзининг ва бошқанинг куч-қувватини тарозига солиб ўлчаб, сўнгра бир иш қилиш деган нарсани билмас, жангдан завқ олиб, уни бир даҳшатли ҳузур, бир лаззат деб билар эди. Киши қизишиб кўзлари тинган, телбаланган, бошлар танадан жудо бўлиб, отлар гумбурлаб йиқилган пайтларда, ўқ ёғиб турган бошда қиличлар ўйнаган чокларда буларга парво қилмай ҳар тарафга от кўяр, ўнг-сўлга урар, бошқаларга зарба берар ва бошқалардан олган зарбасини сезмай, бу кезларда ўзини гўё маст бўлиб, базм ичида юргандек билар эди. Андрийнинг ғурурлик ғайрати жумбушга келиб, эсли-хушли одам ҳеч бир вақт жасорат қилолмайдиган ишларга қадам босганини, бундай ғайрат ва шижоати билан кўп жанглари кўриб чиниққан кексаларни ҳам таажжубга соладиган ажойиб мўъжизалар кўрсатганини кўрган отаси хайрон қолар эди. Қари Тарас бунинг ишларига хайрон қолиб:

— Бу ҳам азамат, ҳеч қандай душман бунгаям бас келолмайди, Остап эмасу, лекин бу ҳам ҳўп диловар йигит!,— дер эди.

Қўшин тўппа-тўғри Дубно шаҳрига қараб юришга қарор берди; овоза гапларга қараганда бунда мол ва хазина, давлатманд бойлар ҳам қўп эди. Бир ярим кун йўл юриб шаҳарга ёвуқ келдилар. Шаҳар халқи кучи етганча ўзини мудофаа қилишга, душманни уйга киргизгунча кўча-қўйларда, ўз эшиклари остонасида жон беришга қарор қилди. Шаҳар атрофига баланд девор олинган эди, девори паст ерларга тош терилган ва уйлар солиниб, бу ерларга замбараклар қўйилган, баъзи жойларига қайин ёғочидан баланд қатор қозиклар қоқилган, шаҳар мудофааида турган аскарларнинг кучи хийла бор эди ва улар устларига тушган вазифанинг муҳимлигини билар эдилар. Запорожьеликлар шаҳарга кела солиб бирдан деворга минмоқчи бўлдилар, лекин шаҳардагилар улар устига замбарак ўқи ёғдирдилар. Шаҳардаги савдогарлар ва бошқа фуқаро тоифаси ҳам бекор турмасдан гуруҳ-гуруҳ бўлиб шаҳар девори тагига келди. Уларнинг чеҳрасига боккан одам уларнинг қаршилиқ қилмоққа қаттиқ жазм қилганларини билар эди. Хотинлар ҳам четда турмасдан, отландилар. Шаҳар деворидан тош-ғиштлар, темир-терсақлар, хуму кўзалар, қайнатилган қатрон ва ниҳоят кўзни кўр қилиб очтиргани қўймаган қоп-қора қумлар казаклар бошига ёғила бошлади. Запорожьеликлар кўрғон камал қилишни ёқтирмас, бу уларнинг иши эмас эди. Аскарбоши чекинишга буйруқ бериб:

— Оғалар, хафа бўлманглар, ҳозир чекинамыз, лекин агар улардан биттасини шаҳардан ташқарига чиқариб юборсак, мен христиан эмас, ҳароми татар бўлай; ҳаммаси битта қолмасдан оч қолиб итдек ўлиб кетсин,— деди.

Аскарлар орқага чекиниб шаҳарни ўраб олдилар. Бекорчиликдан зеркиб атроф-теварақдаги қишлоқларни талон ва торож қилишга, экин ва хирмонларга ўт қўйишга, ўроқ тегмаган буғдойларни йилқиларга оёқ ости қилишга тутиндилар; ўша йили ҳосил жуда мўл бўлиб, экинлар текис бош тортган ва ҳамма деҳқонлар суюнган эди, лекин казаклар яхши унган, кўқариб турган буғдойларга йилқиларни қўйиб юбордилар. Шаҳардагилар уларнинг ризқ-рўзлари бўлган, пишиб турган экинларнинг поймол бўлишини кўргач, ваҳимага тушдилар. Бу орада запорожьеликлар барча араваларни шаҳар атрофига икки қатор кўрғон қилиб ўраб, ўз юртларидаги каби бунда ҳам кўр-кўр бўлиб чодир қурдилар. Чилим чекиш, ғанимат қилиб қўлга туширган яроғ-аслаҳаларни алиштириш, минди-минди, жуфт-тоқ ўйнаш билан машғул бўлиб кетдилар. Шаҳарга сира парво қилмай, ўзлари билан овора бўлиб ёта бердилар. Кечалари гулхан ёқар эдилар, ҳар бир кўрнинг ошпази қатта мис қозонда овқат пиширар, кечаси билан ёниб чиққан ўт олдида посбонлар ухламасдан тонг оттирар эдилар. Аммо

орадан кўп вақт ўтмай бекорчилик уларни зериктирди, ичкиликни соғиндилар. Аскарбоши аскарларга бериладиган вино икки ҳисса оширилсин деб буйруқ берди; қийин сафар ва хавф-хатар бўлмаган вақтларда баъзида шундай ишларга рухсат берилар эди. Бу хил тириклик ёшларга ва хусусан, Тараснинг ўғилларига асло ёкмади. Андрей анча зерикиб қолди.

Тарас унга:

— Эси паст, сабр қилсанг муродингга етасан; мушкул иш бошига тушганда эс-хушини қўлидан берган мард мард эмас; бекорчиликка ҳам зерикмасдан сабр қилган, биров нима деса ҳам кулок солмай ўз йўлида маҳкам бел боғлаган одам марддир,— деди.

Лекин ғурури ошган йигит билан кекса кишининг иттифок бўлиши имкондан ташқари. Уларнинг икковида икки хил табиат, бир ишга икки хил қараш бор.

Бу орада Тараснинг Товкачга топшириб келган лашқарлари ҳам етиб келди. Товкач билан бирга икки ясовул, мирза ва бир неча амалдорлар ҳам келди. Тўрт мингдан ортиқ казак йиғилиб келди, булар орасида ўз хоҳиши билан отланиб йўлга чиққан бир қанча кўнгилчилар ҳам бор эди. Ясовуллар Тараснинг болаларига кампир онасидан дуойи салом, Киевдаги Межигор монастиридан сарв ёғочидан ясалган биттадан иккита бут ҳам келтирдилар. Икки ўғил муборак бутларни осиб олиб, беихтиёр, кампир оналари ёсларига тушди. Кампирнинг юборган бу совғаси уларга нимадан башорат берар эди? Душманни энгиб эсон-омон, шоду хуррам, кўп ғаниматлар, келгусида дostonлар бўлгудек шаън-шавкатлар, иззат ва ҳурматлар билан ўз юртларига қайтиб келишлариданми, ёки?.. Лекин келгуси деган нарса — кўздан ғойиб, одамнинг олдида қамишзор тўқайдан кўтарилиб чиққан куз туманидек хира бўлади. Бу туманда қушлар бир-бирларини кўролмай кичкиришиб пасту баланд ҳар тарафга учадилар, бунда каптар қарчиғайни, қарчиғай каптарни кўрмайди, қўшандасининг йироқ ва яқинлигини билмайди...

Остап ўз иши билан машғул бўлиб, кўрага кириб кетди. Андрей бўлса, ўзи ҳам билмай, негадир юраги сиқилар эди. Казаклар кечкурунги ўйин-кулгиларини тамом қилдилар, қоронғи тушди, июль ойида бўладиган ажойиб, хуш ҳаво эсди. Андрей қўшхонасига бормади. Ухламади, беихтиёр кўз ўнгидаги манзаранинг томошасига чўмди. Осмонда беҳад ва беҳисоб юлдузлар йилтираб ёнар, атроф-теварақ анча ергача орқасига мой идишлари осилган ва душмандан ғанимат олинган ҳар хил юк ва овқат ортилган аравалар билан банд эди. Аравалар олдида, тагида ва атрофида запорожьеликлар ҳар хил вазиятда думалашиб ётар эдилар. Бировнинг бошида қоп, бировнинг бошида шапкадан ёстик, биров-бировнинг бикинига бошини кўйган ҳолда ётар эди. Ҳар

бир казакнинг ёнида қилич, милтик, мис қопланган қалта трубка, темир чакмок. Каттакон, бахайбат ҳўкизлар оёқларини тағларига босиб тепадек бўлиб ётар эдилар; узокдан қараганда улар унда-бунда дўппайиб ётган катта тошларга ўхшар эди. Ўт ичида ҳар тарафдан, уйкуга қирган аскарларнинг хурраги эшитилар, уларнинг хуррагини эшитган даладаги отлар оёқларидаги тушовларидан аччиғланиб, кишнаб жавоб қайтарар эдилар. Бу онда маҳобатли мудҳиш бир манзара июль кечасининг гўзаллигига қўшилди. Узокда шуъласи товланиб ўт кўринди. Бир ёқда ажойиб маҳобатли аланга виқор билан осмонга кўтарилиб, кўк юзига ёйилди, бир ёқда ёнадиган бир нарсага учраб тўсатдан гуриллаб, осмони фалакка чиқиб кетди, унинг парча-парча бўлиб узилган учқунлари осмонга чиқиб ўчарди. Куйиб кўмир бўлган ибодатхона гўё бир қора қартезиан монахи ҳўмрайиб тургандек, ўтнинг ҳар бир шуъласи тушганда мудҳиш ҳашаматини бир-бир кўрсатиб қўярди. Бир томонда ибодатхонанинг чорбоғига ўт кетиб ёнмоқда. Бурқсиган тутун ичида қолган дарахтларнинг пишиллаган овози эшитилаётгандек бўларди. Аланга гуриллаб юкори чиққанда пишиб турган олҳўриларни кип-қизил чўғдек ёритар, унда-бунда сарғайиб турган ноқларни олтиндек яраклатар, булар орасида деворга ёки дарахт шоҳига ҳамда уйлар билан бирга ўтда ёниб ҳалок бўлган бечора жуҳуд ёки шўрлик зоҳиднинг ўлиги қорайиб кўринар эди. Аланга тепасида узокда пириллашиб учишиб юрган қушлар, ғуж-ғуж бўлиб турган майда бутларга ўхшар эди. Қамалдаги шаҳар уйкуга қиргандек, томлари, қозик, деворлари, кўрғонлари узокдаги ёнғин шуъласидан товланар эди. У казаклар орасига кириб оралаб чиқди. Посбонларнинг гулханлари бўтқаларни иштаҳа билан еб, ухламоқда эдилар. Андрий бу бепарволикни кўриб ҳайрон бўлди-да, яхшики яқин ўртада душман йўқ, ҳеч қим ҳавф солмайди, деб ҳаёлидан кечирди. Ниҳоят унинг ўзи ҳам бир аравага қиқиб, боши тагига қўлини қўйиб чалқанча ётди; аммо уйқуси келмай анчагача кўкка боқиб ётди. Ҳаво очик, равшан ва тип-тиник. Осмонга белбоғ бўлган «сомон йўли» оқаришиб кўринар эди. Ўхтин-ўхтин у ҳушидан кетгандек, кўзлари жимирлашар, уйку босиб назарида осмон хиралашар, бир ондан кейин яна кўзидан уйку пардаси кўтарилиб, осмон ёришар эди.

Бу онда аллақандай одамнинг ғалати сиймоси лип этиб кўз олдидан ўтгандай бўлди. Андрий «уйку элитди шекилли, ҳозир уйқум ўчиб кетар» деган ҳаёл билан кўзини каттарок очиб эди, аллақандай чарчаган-толган бемор одамнинг озгин башараси унинг томонига энгашиб қараб турганини кўрди. Тарқалиб тушган қоп-қора, узун сочлари бошга ташланган рўмол тагидан чиқиб турарди. Бу одам кўзининг аллақандай яраклаши, қотма рангсиз юзининг сўлиқлиги кишининг кўнглини, уни одам эмас,

жин дейишга мойил қиларди. У беихтиёр тўппончасига тутиниб, калтироқ босгандек:

— Кимсан? Жин бўлсанг йўқол кўзимдан, одам боласи бўлсанг, бемаҳал ҳазил қилибсан, бир отишда ўлдираман! — деди

Жин жавоб ўрнида бармоғини лабига қўйиб, «товуш қилма» деб ёлворди. Андрей қўлини тушириб тикилиброк қаради. Узун сочларидан, бўйни ва қора мағиздан келган очиқ кўкрагидан унинг хотин киши эканини билди. Аммо хотин бу ернинг одами эмас, чунки юзи қорачадан келган ва беморлар чехрасидек рангсиз эди. Кенг ёноклари туртиб чиққан, ўзи сўлиб, ботиб кетган кўзи қийик, қовоғи қайрилиб тушган. Андрей бу хотиннинг афтига тикилиб қараган сари кўпроқ танигандай бўларди. Ниҳоят сабри чидамай:

— Айт, кимсан? Танишга ўхшайсан ёки бирон жойда кўрганмидим? — деди.

— Икки йил бурун Киевда.

Ўтган талабалик вақтларидан хотирада нима қолган бўлса, ҳаммасини эсига олишга ҳаракат қилиб:

— Икки йил бурун Киевда? — деб қайтарди. Унинг юзига яна бир қарра тикилиб қарагач, бирдан: — Татаркамисан! Ҳоким кизнинг чўрисимисан!.. — деб овозининг борича қичқириб юборди

Татар хотин қўлини ковуштирганича ёлвориб, аъзойибаданига титроқ кириб:

— Жим! — деди ва Андрейнинг шовқинидан бирон кимса уйғониб қолмадимикан деб орқасига қайрилиб қаради.

Андрей нафаси тикилиб, юраги ёрилгундай бўлиб

— Айт, айт, сен нимага ва не учун бу ерга келдинг? Малика қаерда, тирикми? — деди. Ҳовлиққанидан нафаси ичига тушиб зўрға гапирарди.

— Малика шу ерда, шаҳарда.

Андрей яна беихтиёр қичқириб юборгундай бўлиб:

— Шаҳардами? Нега у шаҳарда? — деди. Вужудидаги ҳамма қони назарида юрагига келиб тикилгандай бўлди. — Шаҳарга нега келди?

— Чунки ҳокимнинг ўзи ҳам шаҳарда. Бир ярим йилдан бери Дубно шахрига ҳоким.

— Эрга текканми? Гапирсанг-чи тезроқ, ғалатимисан, қалай ахир у...

— Икки кундан бери ҳеч нарса татигани йўқ.

— Нега!

— Шаҳар халқидан ҳеч кимда аллақачондан бери бир бурда нон йўқ. Ҳамма анчадан бери фақат тупроқ ейди.

Андрей тахта бўлиб қолди.

— Малика шаҳар деворидан қараганда заповорожьеликлар орасида сенга кўзи тушиб қолибди. Бориб, паҳлавонга айтгин,

агар мен эсида бўлсам, бу ёкка келсин, агар унутган бўлса кампир онамга бир бурда нон бериб юборсин, чунки онамнинг кўз олдидан ўлиб кетишига асло чидамайман. Аввал мен ўлай, онам мендан кейин ўлсин. Елвориб сўра, оёғига йиқил. Унинг ҳам кампир онаси бор, ўша онаси учун берсин, деб мени юборди.

Казакнинг ёш дилида бир талай ҳиссиёт уйғонди, ёнди.

— Сен бу ерга қандай келдинг?

— Лаҳм билан келдим.

— Лаҳм борми?

— Бор.

— Қаерда?

— Мард йигит, ҳеч кимга айтмайсанми?

— Муқаддас диним урсин, айтсам!

— Жарга тушиб ариқдан ўтгандан кейин қамишзор бор-ку, шунда.

— Худди шаҳарнинг ўзига чиқадими?

— Тўппа-тўғри шаҳар монастирига чиқади.

— Юр, ҳозир юр.

— Исо пайғамбар билан Марям она хаки, бир бурда нон бер!

— Хўп, бераман. Сен бунда — арава олдида тур, ёки яхши-си аравага чиқиб ёт; ҳамма ухлаб ётибди, ҳеч ким сени кўрмайди, мен ҳозир қайтиб келаман.

Андрей ўз қўрига қарашли овқатлар сақланган аравалар томонга қараб кетди. Юраги ўйнар эди. Утмиш замонлар, бундаги казаклар турган лашкаргоҳ, азоб ва машаққатларга тўлган жанг-бозлик ҳаёти орқасида пинҳон бўлган нарсалар тўсатдан юзага чиқиб уни фарқ қилиб юборди. Гўё денгиз қаъридан пайдо бўлгандек, яна ўша мағрур хотин Андрей кўз олдидан намоён бўлди; унинг чиройли қўллари, кўзлари, кулиб турган лаблари, сийнаси-га тарқалиб тушган тўсдек копқора қалин сочлари, келишган қадди-қоматининг диркиллаб турган ҳар бир аъзоси ёдига тушди. Йўқ, булар ёдидан чиқмаган, кўнглида сўнмаган, фақат бошқа кучли сезгиларга ўрин бермоқ учун бир четга чиқиб турган эди, холос. Аммо бу хаёллар ёш йигитнинг қаттиқ уйқусини кўп бузар эди, уйқуси ўчиб, кўп вақтлар ухлаёлмасдан тўлғаниб бедор ётар ва бу ҳолнинг сабабини билмоқдан ожиз эди.

Андрей кетяпти, лекин қизни яна кўриш туйғулари дилини ўйнатар, тиззалари қалтирар эди. Аравалар олдига келгач, нимага келганини эсидан чиқазди, нимага келганини эслаб олмоқ бўлиб, анчагача пешонасини қашиб турди, ниҳоят эсига келиб, чўчиб тушди, бутун вужудига ларза кирди, хаёлида қиз очдан ўлгандек бўлди. Дарҳол аравага чиқиб, бир неча даст йигитларга хўп яхши овқат бўлган бу нон унинг нозик бада-нига ёқмасмикан, унга ботмасмикан, деб ўйлаб қолди. Кеча аскар-

боши уч марта умоч бўладиган унни бир марта ош қилиб қўйибсан, деб ошпазни койгани эсига тушди. Қозонда албатта умоч ош бўлса керак, деб отасининг сафарда овқат қиладиган қозончасини олиб ошпаз олдига кетди. Ошпаз тағида кули совумаган ўн челақлик иккита қозон ўртасида ухлаб ётарди. Қозонларга қараб икковининг ҳам бўшлигини кўриб ҳайрон қолди. Буларнинг кўрида одам кам бўлатуриб шунча овқатни бир варакайига еб тамомламоқ ҳазилакам гап эмасди. Бошқа кўрларнинг қозонини ҳам қаради, уларда ҳам ҳеч нарса йўқ: «запорожьеликлар болага ўхшайдилар — оз бўлса ҳам қолмайди, кўп бўлса ҳам қолмайди» деган гап беихтиёр ёдига тушди. Нима қилсин? Отасининг аскарларига қарашли аравалардан қайси биридан ҳам монастир нонвойхонасидан таланиб олинган бир қоп оқ нон бор эди, шекилли. Андрей тўппа-тўғри отасининг араваси олдига келди, лекин аравада қоп йўқ. Остап қопни бошига қўйиб, арава тағида хуррак отиб ухлаб ётарди. Қопни бир қўли билан тортиб эди, Остапнинг боши ерга тушди; у чўчиб уйғондию, дик этиб туриб ўтирди ва уйқули кўзи билан овозининг борича: «Ушла, ушла, бадбахт ляхни ушла! Отни тутинглар, отни!» деб бақирди. Андрей кути ўчиб, кўлидаги қопни ўқталиб, «Товушингни чиқарма, ўлдираман! — деб дағдаға қилди. Аммо, Остап аллақачон жим бўлиб ухлаб қолган, хуррагининг шабадасига ётган еридаги ўтлар қимирлашар эди. Остапнинг уйқу ичида қилган шовқини битта-яримтани уйғотиб қўймадимикин, деган хавотир билан Андрей у ён-бу ёнига аланглаб қаради. Яқиндаги кўрдан кокилли бир бош кўтарилиб қарагандек бўлди; лекин у ҳам у ён буёнига қараб дўппа тушиб ёта берди. Андрей андак тургач, қопни кўтариб йўлга тушди. Татар хотин даммини чиказмай ётарди.

— Тур, кетамиз, ҳамма уйқуда, кўркма! Мабодо бу юкларнинг барисини мен кўтара олмасам, битта нонни кўтариб оласанми?

Буни айтиб, қопни орқалади, бир арава олдидан ўтаркан, яна бир қоп тариқни ҳам кўтариб олди. Татар хотинга кўтартирмоқчи бўлган нонларни ҳам қўлтиқлаб олиб, қаддини андак букканича, уйқуда ётган запорожьеликларни оралаб, дадил кета берди.

Андрей отаси ёнидан ўтиб кетаётганда у пайқаб қолиб:

— Андрей! — деб чақирди.

Юраги орқасига тортиб кетди; қалтираб туриб астагина

— Лаббай! — деди.

— Ёнингда хотин киши бор-а! Турсам, азбаройи худо, пўстингни шиламан! Хотин билан айланишдинг, яхши бўлмайсан!

Тарас буни айтгач, бошини тирсагига қўйиб, чойшабга ўралиб олган татар хотинга тикилиб қаради.

Андрей отасининг афтига қарагани юраги бетламай, кути учиб безрайиб қолди. Бир оздан кейин бошини кўтариб қараса, чол Бульба бошини кафтига қўйиб ухлаб ётибди.

Андрій чўқиниб олди. Кўнглидаги ваҳима қандай тўсатдан келган бўлса, шундай тўсатдан йўқолди. Татар хотинга қарамок бўлиб қайрилди. У чодирга ўралиб коп-қора тош хайкалдек унинг кўз ўнгида типпа-тик турар, йирокдаги ўт шуўласи унинг мурда кўзидек сўнган кўзларинигина ёритиб кўрсатарди. Андрій хотинни енгидан ушлаб тортиди: иккови хар дамда орқага қараб-қараб кета берди. Бора-бора қияликдан жар бўйига тушдилар. Жарликдан суви ялқовланиб оққан, қирғоғини қиёқ босган, хар қадамда бир дўнг дўппайиб турган арик бўйига келдилар. Жарга тушгач, сайхон даладагилар кўзидан ғойиб бўлдилар. Андрій қайрилиб қараганда, одам бўйича келадиган баландликдаги тикка ён бағир девордек унинг олдини тўсиб қолди. Тепасида бир неча алаф силкиниб турар, осмонда қизил олтиндан ясалган ўрокка ўхшаган ой ёнбошлаб турар, қир томондан эсган шабада тонг яқинлашиб қолганидан хабар берарди. Аммо, на шаҳар томондан, на вайрон бўлган атроф-теварақдан қичкирган хўроз овози келар эди. Улар кичкина ёғоч кўприқдан ўтдилар. Ариқдан ўтдилар, жарнинг бу томони нариги томонидан янада баланд ва тикроқ кўринар эди. Бу ер шаҳар кўрғонининг табиий мустаҳкам жойи эди. Хар ҳолда шаҳар девори бунда пастрок, посбонлар кўринмас эди. Аммо нарироқда монастирнинг қалин девори баланд чиқиб турарди. Жарнинг тик ён бағрини бурган ўт босган. Жарликдаги арик бўйида одам бўйи келадиган қамиш ўсиб ётарди. Жар устида экинлардан қолган барг ва поялар кўринар ва булар бир вақтларда бу ерда экин борлигини кўрсатар эди. Сассик алафнинг шапалоқ-шапалоқ катта барглари ичидан қулоқ ўтнинг боши, чақир-тиканак, бўйини ҳаммадан баланд чўзган кунгабоқар кўриниб турар эди. Бу ерга келганда татар хотин оёғидаги ковушини ташлади-да, яланг оёқ бўлиб, этагини кўтариб олди, чунки бораётган ерлари ботқоклик ва кўлоб эди. Улар қамишлар орасидан ўтиб шох босилиб қўйилган ва тўғон қилинган жойга келдилар. Шохни олиб ташлаб эдилар, бир ғор кўринди; ғорнинг оғзи тандирнинг оғзидек эди. Татар хотин бошини энгаштириб ғорга кирди. Унинг кетидан елкасидаги қоплари билан икки букилиб Андрій ҳам кирди; андак фурсатдан кейин иккови қопқоронгиликка кириб кетди.

VI

Андрій тор ва коп-қоронғи ғор ичида қопдаги нонларни кўтариб, татар хотин кетидан аранг борар эди.

— Ҳозир ёруққа етамиз, мен шам қўйиб кетган жойга яқинлашдик,— деди хотин.

Дарвоқе, ғорнинг коп-қора деворлари секин-секин ёриша бошлади. Бир оздан кейин кичкина супачага етдилар; бу жой кўн-

ғирокхона бўлса керак, чунки девор тагида кичкинагина курсича кўйилган ва унинг устида бўёқлари кўчиб, сийкаланиб қолган Биби Марям сурати бор эди. Сурат олдига осилиб кўйилган кичкина кумуш шамдондан ғира-шира ёруғ тушиб турарди. Таттар хотин энгашиб ердан узун оёқли мис шамдонни олди, шамдонга занжир осилган, занжирга шамнинг бурнини оладиган қайчи ва куракча осилган эди. Хотин шамни чирокчадан ёқиб олди. Ғор кўпроқ ёриди; биргалашиб бораётганлар гоҳ ёруғ тушиб, гоҳ қоронғи тушиб худди Жерардонинг *della notte*¹ деган суратларига ўхшар эдилар. Жувномардонинг соғлом, моҳтобдек юзига қараганда, ҳамроҳининг юзи заъфарондек сарғайган, сўлиган эди. Ғорнинг ичи бир мунча кенгайди, Андрей қаддини ростлаб олди. У, Киевдаги ғорларга ўхшаган бу лаҳмнинг деворларига таажжуб билан қарарди. Киев ғорларида бўлган токчалар бунда ҳам бор, баъзи жойда тобутлар ҳам бор эди. Гоҳда рутубатдан чириб, ундек укаланиб тушган одам суяги ҳам учрарди. Бу дунёнинг ташвиш ва ғовғаларидан, кулфат ва ғамларидан, васвасаларидан қочган азиз-авлиёлар бунда ҳам бўлганликлари кўриниб турарди. Баъзи жойда нам кўп бўлиб, шундоққина сув эди. Чарчаб қолаётган ҳамроҳига дам бермоқ учун Андрей ҳар қадамда тўхтаган эди. Хотиннинг бир бурда еган нони овқат ҳазм қилишдан чиқиб қолган қорнини оғритди, шу сабабдан хотин ўхтин-ўхтин тўхтаб, ҳаракат қилолмай, туриб қолар эди.

Ниҳоят улар кичкина темир дарвозага дуч келдилар. Таттар хотин заиф овоз билан: «Худога шукур, келдик»,— деди: сўнгра дарвозани қоқмоқчи бўлиб, кўлини кўтарай деса, кўтара олмади. Унинг ўрнига Андрей дарвозани қаттиқ қоқди. Гумбиллаб чиққан овоздан у томон очиклик ер экани маълум бўлди. Гумбиллаган овоз гўё баланд гумбазга бориб етгандек бўлди. Ниҳоят эшик очилди. Қўлида калит ва шам билан тор зинада турган монах уларни кутиб олди. Католик мазаҳида бўлган монахни кўриши билан Андрей беихтиёр тўхтаб қолди. Қазакларда нафрат туғдирган бу зоҳидларни улар жухуддан баттар қилар эдилар. Монах ҳам запорожьелик казакни кўрган он орқасига чирганди, аммо татар хотин бир нарса деб эди, хотиржам бўлди. Монах уларга чирок тутди, кетларидан дарвозани кулфлаб, зинадан юқорига бошлаб борди; бир маҳал улар монастыр бутхонасининг баланд қоронғи гумбази тагидан чиқиб қолдилар. Баланд шамдонларда қатор шамлар ёниб турган меҳроблардан бири олдида поп тиз чўкиб оҳиста-оҳиста дуо ўқир эди. Унинг икки томонида ёқасига оқ тўр қадалган, қизил тўн кийган икки ёш хофиз қўлида бухўрдон билан турар эдилар. Поп худодан мўъжиза

¹ Герард Гонтгорст (1590—1656) голландиялик рассом. Тунда машъала ва чироклар билан ёритилган манзараларни кўп тасвирлагани учун унга «тун рассоми» деб лақаб кўйилган.

сўрар, шаҳарга нажот, одамларга сабр-тоқат, каноат тилар эди. Арвоҳга ўхшаган бир неча хотин тиз чўкиб, куч-қувватдан кетиб, қуйи солинган бошларини олдиларида турган стул ва қора ёғоч скамейкаларга қўйиб, сажда қилгандек турар эдилар. Яна бир неча эркак ён томондаги гумбазларнинг устунларига суяниб, маъюс, гамгин ҳолда тиз чўкиб ўтирар эдилар. Қуёшнинг эрталабки қизғиш нури меҳроб тепасидаги ранг-баранг ойнали дарчани ёритди-ю, кўк кизил ва бошқа хил шуълалардан қоронғи бутхона бирдан ёришиб кетди. Бутхонанинг тўрига чуқурлашиб кириб келган меҳроб бир лаҳзада ярқираб кетди. Бухўрдондан чиққан тутун товланиб, алвон рангга бўялган булутдек ёйилди. Андрей қоронғи бурчақда туриб, кун шуъласининг кўрсатган мўъжизасини ҳайрат билан томоша қилар эди. Бу онда орган нағманинг виқор билан чиққан овози бутхонани янгротди. Нағманинг овози борган сари авж қилиб, гиряю фарёдга келди, кейин секин-секин тушиб, хушвоз созанда кизлар хофизлик қилгандек, самовий бир оҳанг баланд юксалиб гумбазларни нолага келтирди, яна бир фарёд уриб тушди, пасайди, ўчди. Нағма овози анчагача гумбазларни садага келтириб турди. Андрей бу дабдабали мусиқа завқига ботиб ағрайганча қолди.

Бу онда биров унинг этагидан тортди. Татар хотин:

— Вақт бўлди, — деди.

Улар бутхонадан ўтиб, ҳеч кимга сездирмасдан, бутхона олдидаги майдонга чикдилар. Қуёш нурлари осмонга аллақачон ёйилган, ҳар бир нарса кун чиққанлигидан дарак берарди. Майдонда ҳеч ким йўқ. Унинг ўртасида тахта столчалар турар ва улар бир ҳафтагина аввал бунда бозор бўлиб, овкатлар сотилганидан хабар берарди. У замонда тош терилмаган кўчада тўп-тўп лойлар қуриб ётарди. Чорсининг атроф-теварагидаги бир қаватлик кичик кесак ва ғишт уйларнинг синч ва харилари, сарроф ва устунлари кўриниб турарди. У замонларда шаҳарликлар шу хилда иморат солардилар; Литва ва Польшанинг баъзи жойларида ҳали ҳам шу хилдаги иморатлар бор. Бу уйларнинг ҳаммасининг томи ниҳоятда баланд бўлиб, туйнук ва дарчалари кўп эди. Бутхонага яқин бир томонда, биронта маҳкама ёки девонхона бўлса керак, бошқа уйларга ўхшамаган баланд бир иморат турарди. Бу иморат икки қават бўлиб, тепасида мезанаси ҳам бор ва бу мезанада посбон турарди. Уйнинг пештоқига катта соат қўйилган эди. Майдонда ҳеч жон асари йўқ, аммо Андрей қулоғига бировнинг инграб йиғлаган овози эшитилгандек бўлди. У ён-бу ёнига қараб чорсининг нарига томонида ҳеч бир қимирламасдан ерда ётган икки-уч одамни кўрди. Ётганларнинг ўликми, тирикми ёки ухлаб ётганликларини билмоқ учун тикилиброк қараб эди, оёғи тагида ётган бир нарсани кўрди. Бу нарса хотин кишининг ўлиги ва афтидан жухудга ўхшарди. Ўликнинг афти башараси жуда хунук бў-

либ, ёш-қарилгини билиб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ёшга ўхшарди. Бошида кизил ипак рўмол, қулоғида икки қатор марваридми, мунчоқми тақилган исирға, қўнғироқ бўлиб тушган икки-уч сиким кокили озиб, томирлари ўйнаб кетган бўйнига тушиб турарди. Ўликнинг ёнида унинг қуриган эмчагини чангаллаб, сутдан асар топмай, алаמידан уни бураганича бир гўдак ётар эди. Гўдак на йиғлар, на бошқа бир овоз чиқазар, унинг секин-секин тушиб чиқиб турган қорнига қараб ҳали ўлмаган ёки охирига нафасини олиб, энди жон беряпти деса бўлар эди. Улар бир кўчага кирдилар, бунда девонавор бир одам улар йўлини тўсди ва Андрийнинг елкасидаги бебаҳо нарсани кўргач: «Нон!» деб бақириб, йўлбарсдек унга ҳамла қилди, аммо кучи девоналигидан камроқ эди. Андрийнинг раҳми келиб бир нонни унга ташлаб эди, у худди кутурган итдек нонга ўзини ташлаб, нонни ғажиди ва кўп вақтдан бери овқат емаганлиги асар қилиб, шу ондаёқ тиришиб жон берди. Ҳар қадамда очликдан ўлганларни кўриб ҳайрон бўлардилар. Кўплар уйларида очлик балосига чидолмай, кўчага чиқса осмондан бирон лўқма овқат тушмасмикан деган умидда кўчага қочиб чиққандай кўринардилар. Бир уйнинг дарвозаси тагида бир кампир ўтирарди, лекин ухлаб қолганми, ўлганми, ё эса хушидан кетганми, ҳеч билиб бўлмас эди. Ҳеч нарса эшитмас, кўрмас, бошини куйи солганча сира кимирламас эди. Яна бир уйнинг томидан осилиб тушган сиртмоқлик арқонда заиф бир тан осилиб ётар эди; бечора очлик азобига чидолмай, ажални ўзи тезроқ чакира қолибди.

Очликнинг бу мудҳиш гувоҳларини кўрган Андрий татар хотинга:

— Ризк бўлгандай ҳеч нарса топилмадимикан? Агар одамда бошқа сира илож қолмаса, аввал ҳазар нарсаларини ҳам ея бермоғи керак. Емоқ ҳаром бўлган маҳлуқларни ҳам еса бўлади, ҳар қандай нарса ҳам ҳалол бўлади,— деди.

— Ҳаммасини еб сопладилар. Ҳайвон оти қолмади, шаҳарда на от, на ит ва на сичкон қолди. Шаҳримизда овқат ғамлаш деган одат йўқ эди, ҳар нарса қишлоқдан келарди.

— Бундай ёмон ўлим билан ўла туриб яна шаҳарни қандай муҳофаза қилмоқчи бўласизлар?

— Ҳоким шаҳарни топшира қолгандек бўлиб эди-ку. Бужакидаги лашкарбоши кеча эрталаб қарчигай қанотида хат юбориб, шаҳарни берманглар, аскарларим билан ёрдамингизга етиб бораман, фақат фалон лашкарбошининг келишини кутиб турибман, келса бирга борамиз дебди. Тез фурсатда улар келиб қоладилар, деб кутиб турибдилар... Ана уйимизга етиб ҳам қолдик.

Бошқа уйлардан тафовут қилган бир уйга узокдан Андрийнинг кўзи тушди. Уйни чамаси Италия бинокорларидан биронтаси солган бўлса керак, чунки чиройли, нозик фиштлардан икки қават

килиниб солинган эди. Пастки қават деразаларининг олди баланд пешток қилиб ишланган; юкори қават бўлса бир неча қатор равоқлардан иборат эди. Равоқлар ўртасидаги панжараларга, уйнинг бурчакларига герблар осилган. Кошинкор ғишлардан қилинган кенг зинапоядан майдонга чиқилар эди. Зинапоянинг остида биттадан посбон турар; посбонлар ғалати вазиятда бир қўллари билан ойболтанинг узун дастасини ушлаб, яна бир қўллари билан энгашиган бошларини тутиб турардилар, уларнинг бу туриши жонли одамга эмас, балки ҳайкалга ўхшар эди; улар уйкуда эмаслар, мудроқда ҳам эмаслар, лекин ҳеч нарсага парво қилмайдилар, ҳатто зинапояга чиққан одамга ҳам қарамадилар. Зинапоянинг тепасига чиққанда улар бошдан-оёқ қуролланган, ясанган, қўлида дуонома тутиб, ўқиб турган аскарни кўрдилар. Аскар сузилган кўзларини очиб уларга боқмоқчи бўлган эди, татар хотин бир нарса дегач, кўзини яна китобга тикди. Андрей билан татар хотин бир уйга кирдилар. Кенггина бу уй меҳмонхона ёки айвончадек бир жой бўлса керак. Бу уй деворга яқин ҳар хил ҳолатда ўтирган аскарлар ҳамда амалдорларнинг давлат ва мартабасини, шавкат ва дабдабасини кўрсатмоқ учун лозим бўлган бошқа ҳар хил навқар ва чавқарлар, бақовулу ясавуллар, миришқор ва сажийлар билан тўлган эди. Ўчган шамларнинг иси келиб турарди. Панжаралик каттакон деразадан эрталабки қуёш аллақачондан бери мўралаб турган бўлса ҳам, уйнинг ўртасидаги одам бўйи келадиган иккита шамдонда шамлар ҳали ҳам ёниғлик эди. Андрей тўпла-тўғри бориб тамғалик, серҳашам катта эшикка кирмоқчи бўлиб эди, татар хотин енгидан тортиб, ён томондаги кичкина эшикни кўрсатди. Бу эшикдан йўлакка чиқдилар, кейин бир уйга кирдилар. Андрей бу уйни яхшилаб қарай бошлади. Дарпарданинг тирқишларидан тушиб турган ёруғ баъзи нарсаларни — қизил парда, зарҳал пешток ва девордаги суратларни ёритар эди, холос. Татар хотин Андрейни бу ерда турғизиб, иккинчи уйнинг эшигини очиб эди, у ёқдан ярақлаб ёруғ тушди. Оёқ шарпаси ва оҳиста-оҳиста чиққан товуш Андрейнинг қулоғига эшитилди ва аъзойи-баданига ларза тушди. Эшик очилиши билан бўйи сухсурдек бир хотин узун сочларини юкори кўтарилган билагига тушириб, селкилатиб лип этиб ўтиб кетди. Татар хотин қайтиб келиб:

— Ичкарига киринг, — деди.

Андрей қандай қилиб ичкари кирганини ва эшикнинг қандай ёпилиб қолганини билмади. Уйда иккита шам ёқиғлик, бут олдида қора чирок липиллаб турар эди. Бутлар баланд курсича устида турар, католик мазҳабидагиларнинг расмича, чўқинганда тиззани қўймоқ учун курсига пиллапояча қилинган эди. Аммо унинг кўзлари буларни эмас, бошқа нарсани излар эди. Бу томонга қайрилиб қараши билан, талпинган вазиятда қотиб қолгандек кўринган хотинга кўзи тушди. Хотин бутун гавдаси билан унинг қучоғи-

га ўзини ташламоқчи бўлиб турган чокда тўсатдан тўхтаб қолганга ўхшар эди. Аммо, Андрей ҳам унинг олдида ҳайрон бўлиб ағрайиб қолди. Уни бу суратда кўраман деб ўйлагани йўқ эди. Бу хотин Андрей билган, таниган хотин эмас. Бу унга сира ўхшамайди. Лекин аввалгидан икки ҳисса ортиқроқ кўҳлик эди. У вақтда бу хотин камолга етмаган, тўлмаган, энди эса санъаткорнинг кўлидан битиб чиққан, рассом охирги қаламни тортиб тамомлаган бир асар эди. У вақтда кўргани гўзал шўх бир киз эди, энди бу камолга етиб очилган, тўлган, гўзал хотин эди. Унинг юкори қараган кўзларида кўринган ҳиссиётлар тўлиқ, чала-ярим, киноя ва рамзлар эмас, балки тўла-тўқис ифода қилинган сезгилар эди. Кўзидан оққан ёшлар ҳали қуриганча йўқ, юрак-бағрини эзиб оққан ёш кўзида йилтираб турибди. Сийнаси, елка ва бўйинлари камолга етган гўзаллик доирасидан ошганмас. Аввал тарқалиб бетига тушиб турган сочлари, энди селкиллаган қалин сумбул сочга айланмиш; сочининг бир тўдаси, бошига турмакланган, бир тўдаси буралиб-буралиб кўкрагига тушиб турарди. Юзида ўзгармаган ҳеч бир ери қолмагандек эди. Унинг эсида қолган сифатларидан лоақал биттасини излаб топишга кўп ҳаракат қилди, аммо унинг чеҳрасида аввалда бўлган хусусиятлардан энди биттаси ҳам қолмабди. Ранг-рўйи ҳар қанча ўтган бўлса ҳам, ҳуснига ҳеч нуқсон етмабди, аксинча, чеҳрасида аллақандай виқорли бир салобат пайдо бўлган эди. Буни кўрган Андрейнинг кўнглига бир зилзила тушиб, тавозе билан бош эгган вазиятда қотиб қолди. Жувономардлик, йигитлик ҳусни камолга етган, ҳаракатсизлигининг ўзида яйраган бир эркинлик, мардоналик аломати зоҳир бўлиб турган казак йигитини кўрганда қиз ҳам ҳуши оғиб ҳайратда қолган эди. Йигитнинг кўзида ҳиммат ва шижоат ўти ёнар, ўқ-ёйдек қайрилиб тушган қоши бархитдек йилтирар, офтоб еб пишган юзларида бокиралик ўти тоб уриб ёниб турар, майса мўйловлари тим қора ипакдек йилтирар эди.

— Ҳиммати баланд мард йигит, сенга ҳар қанча миннатдорчилик қилсам кам, — деди киз; кумушдек жаранглаган товушида бир титроқ пайдо бўлди. — Мен бир муштипар хотин, миннатдорликни бажо келтиришга ожизлик қиламан, ёлғиз худодан қайтсин.

Буни деб кўзларини ерга тикди. Оппоқ қовоқлари бодомдек қайрилиб тушган, киприклари ўқдек терилган. Бошини қуйи солганда гулдек юзининг қизили товланди. Андрей тили лол бўлиб нима демоқни билмай турар эди: юрагини ўртаб турган гапини айтмоқ истади, қалби қандай жўш уриб турган бўлса, шундай жўшқин ва шундай оташин сўзлар айтмоқни хоҳлади ва лекин айта олмади. Бир нарса оғзини тутгандек, тилини боғлагандек бўлди. Бу хил сўзларга жавоб қайтармоқ диний мактабда, жангу жадаллар ичида бадавийдек ўсган одам кўлидан келмаганини

сезиб, ўзидан ва ўзининг дағал казакча табиатидан койинди.

Шу чоқ татар хотин уйга кирди. У, йигит келтирган нон ва бошқа таомларни олтин товоқда ўз маликаси олдига қўйди. Малика татар хотинга, нонга кўз ташлаб, кейин Андрийга қаради, бу қарашда кўп маъно бор эди. Унинг хасталигини, дилида мавж урган ҳиссиётларини баён қилишга ожизлигини намоиш этган бу қараш Андрийга барча сўзлардан кўра яқин эди. Бир онда жони ором олди, назарида банд-банди бўшашди. Қандай оғир бир исқанжада сиқилиб турган нарсалар энди яйраб озодликка чиққандай бўлди ва қайнаб чиқаётган сўз булоғига айланмоқ истади. Бу чоқда малика татар хотинга қараб изтироб билан:

— Онам-чи? Унга обориб бердингми? — деб сўради.

— У киши уйқудалар.

— Отамга-чи?

— Обориб бердим. Ўзим бориб мард йигитга миннатдорчилик билдириб келаман дедилар.

Қиз нондан бир бурда синдириб оғзига олиб борди. Андрийга жон кириб, оплоқ тоза қўллари билан нон синдириб ейишини томоша қилар эди. Бу онда очликдан телбаланиб, бир бурда нон ичига кириши билан жони узилган одам ёдига тушиб, бирдан ранги ўчди-да, қизни қўлидан ушлаб:

— Бўлди, кўп ема! Анчадан бери овқат емаган бўлсанг бу нон сенга захар бўлур! — деб қичқирди.

Қиз ҳам дарров қўлини тортди, нонни товоққа ташлаб, ювош гўдакдек унинг кўзига термулиб қолди. Унинг бу туришини ким таъриф қила олади... Гоҳда қизнинг қарашида ифода қилинган туйғуларни на қалам тасвир эта олади, на тил. Қизнинг бу қарашларини кўрган одамнинг завқларга тўлган ширин сезгиларнинг таърифи янада қийин.

Қалби жўш уриб ҳаяжони ортган Андрийнинг ҳиммати қўзиб, деди:

— Маликам! Тилагинг нима, ҳожатинг нима, амр қил! Оламда қандай мушкул иш бўлса буюр, амринга тайёрман! Одам бола-си қўлидан келмаган юмушинг бўлса буюр, жонимни фидо қилай, амрингни бажарай. Фидойинг бўлай, садағанг бўлай! Диним ҳақи қасамёд қилай, йўлингда жон бермоқдан ортиқ лаззат йўқ... Афсус бу туйғулар таърифидан ожизман! Уч ерда чорбоғим бор, отам йилқисининг ярмиси меники, онамнинг топган-гутгани, отамдан яширгани ҳаммаси меники! Менда бор яроғ-аслаҳа юртимиздаги казакларнинг ҳеч қайсисида йўқ. Қиличимнинг дастаси бир қанча яхши арғумоқлар, уч минг қўй баҳосига арзийди. Буларнинг барчасидан кечиб, бир оғиз сўз десанг ёки қора қалам қошинг билан бир имо қилсанг барчасини ташлай, ўтга ёқай, сувга оқизай! Тентаклардек бемаъни сўзлар айтаётгандирман, эҳтимол менинг бу гапларим бу ўринда келишмас, шоҳу шаҳ-

зода ва князларга лойик бўлган сўзлар мендек бутун умрини талабалликда, далада ўтказган одамга муносиб эмасдир. Кўрдим, сени худо бошқалардан афзал қилиб яратмиш, барча бек-бекзодаларнинг хотинлари, қиз ва канизаклари сендан пастда. Бизлар сенга куллика ҳам ярамаймиз; ёлғиз кўк фаришталари хизматингга лойикдирлар.

Куч ва қувватга тўлган ёш қалбни ойнада акс этгандек равшан кўрсатган ва юракдан чиққан самимий бу сўзларни киз бутун вужуди билан тинглар, бир калимасини ҳам қолдирмай маҳлиё бўлиб эшитар эди. Қалбнинг таг-туғидан қайнаб чиққан товуш билан айтилган бу гапнинг ҳар бир калимасида зўр бир куч бор эди. Қизнинг кўҳлик юзи чўзилиб, маҳлиё бўлиб қолди, ҳа деганда олдига туша бериб безор қилган сочларини орқасига ташлаб, ағрайганича қолди. Кейин бир нарса демोकчи бўлди, бироқ тўсатдан тўхтаб, йигитнинг устидаги вазифаси бошқалиги, отаси, оғалари ва бутун юрти унинг орқа томонида даҳшатли бир ўч ниятида турганликлари, шаҳарни қуршаб олган запорожьеликларда шафқат йўқлиги ва бутун шаҳар билан бирга улар ҳам ўлим чанғалида қолганликлари ёдига тушди... ёдига тушди-ю, кўзлари ёшга тўлди, дарҳол ипакдан тиккан рўмолини юзига ёпди, бир лаҳзада рўмол ҳўл бўлиб ивиди; бошини орқага ташлаб, гўё газанданинг чақиғи нақадар аламли эканини энди шу онда пайқагандек, қуйи лабини дурдонадек тишлари билан тишлаганча, алам ва ҳасратларини унга кўрсатмаслик учун юзидан рўмолини олмасдан анчагача шу ҳолда турди.

Андрий:

— Бир оғиз сўз айт,— деди-да, ипакдек қўлидан ушлади. Қўли қўлига тегиши билан томирларига гўё ўт югургандек бўлди, қўли устида жонсиздек турган қўлларни сикди.

Аммо ундан садо чиқмади, юзидаги рўмолини ҳам олмади, кимирламади.

— Нега сен бунча хафасан. Айт менга, нима сабабдан бунча қайғурасан?

Қиз юзидаги рўмолини ирғитиб ташлади, кўзига тушган сочининг узун толаларини сурди. Хуш ҳаволи кечки пайтда турган майин шамол сув бўйидаги қамишзорни шитирлатиб ўтган, шитиршитир товушлар қўшилишиб мунгли бир нағма ҳосил қилган, йўловчи кун ботиб қоронғи тушиб қолганини ҳам сезмайдиган, кўш хайдаб келаётганларнинг шодлик кўшиқларини ҳам, қаердадир узокда тарақлаб бораётган араванинг овозини ҳам эшитмайдиган кеч пайтининг шамолидек оҳиста-оҳиста гапириб ҳасрат ва нола қилди.

— Мен йиғламай ким йиғласин. Мени туққан онанинг бахти қора эмасми? Пешонам шўр экан. Э, баттол тақдир, мунча бераҳмлиқ қиласан! Аввал ҳаммани оёғимга йиқитдинг, бекзодаларни,

бою боёнларни, бошқа юртлардан келган барон ва графларни, кўп мард-майдонларни оёғимга йикитдинг. Буларнинг барчаси шайдойим эди, менинг илтифотимни ўзларига улуг бир мартаба билар эдилар. Агар бир ишора қилсам, уларнинг энг баланд мартабалиги, энг чиройли ва аслзодаси менга эр бўлар эди. Бераҳм тақдирим, буларнинг ҳеч қайсисига кўнглимни оғдирмадинг, ҳеч қайсисига муҳаббатимни кўзгатмадинг Юртимизнинг энг олижаноб жувонмардларига ҳушимни туширмай душманга, юртим ёвига ишқимни туширдинг. Э, мушфиқ Марям она, қайси гуноҳим, қайси бир шумлигим учун мени мунча саргардон қилиб, бу савдоларни бошимга солдинг. Давлат ва роҳатда ўтар эди кунларим. Энг лазиз таомлар, ширин майлар овқатим эди. Булар нечун эди? Нимага керак эди? Юртимизнинг энг камбағал қашшоғи бошига тушмаган кун менинг бошимга тушиб, очликдан ўлмоқ учунмиди? Бундай шум кунга қолганим етмасмидики, ўлар олдимда отам билан онамнинг юз минг азоблар билан қийналиб ўлганини кўрар эканман, бу отам билан онамга жонимни фидо қилардим-ку, бу ҳам етмагандек, энди ўлар олдимда умримда кўрмаган муҳаббатни кўрдим, эшитмаган муҳаббат сўзларини эшитдим. Бахтим қоралиги, пешонам шўрлиги етмасмиди, бу хил сўзлари билан юрагимни эзиб, дилимни пора-пора қилади, ёш умримга яна кўпроқ ачинтиради, ўз ўлимимни ўзимга баттароқ кўрқинчли қилади, э, шум пешонам! Оллоҳим, гуноҳимни афв эт! Янада кўпроқ қақшаб сендан яна баттароқ нолиб кетайин!

Бу ҳасратларни қилиб жим бўлгандан кейин, ночор ва нотаонлик аломатлари чехрасида кўринди; қайғули пешонасидан, маъюсона ерга қараган кўзларидан тортиб, то чўгдек яллиғланиб турган юзида қотиб қолган кўз ёшигача чехрасидаги хат-ҳасрат ва аламдан сўзлар: «Бу чехрада бахтдан асар йўқ!», дегандай эди.

— Равомики, гўзаллар гўзали, дунёдаги энг юксак нарсаларга маъбуд бўлишга арзигудай гўзал, шундай ҳасратлар ичида қолса! Йўқ, бу ҳеч қулоқ эшитмаган, ҳеч қачон бўлмаган, — деди Андрей. — Йўқ, сенга ўлим йўқ, ўлгувчи сен эмас, қасамёд қилиб айтаманки, сен ўлмайсан, ўлсанг мен туғилмаган бўлай, ёруғ дунёда менга энг қимматли бўлган барча нарсалардан ажрай! Агар тақдирга чора бўлмай, на куч, на мардлик тақдирни ўзгартиролмасан, икковимиз бирга ўламыз, аввал мен ўламан, сенинг олдинда тиззангга бош қўйиб ўламан, ўлиб сендан ажрамасан, токи тирикман, сен билан биргадирман.

Қиз гўзал бошини иргитиб йигитга қараб оҳистагина деди:

— Мард йигит, ўзингни ҳам; мени ҳам алдама; биламан, афсус устига афсуски, хўп яхши биламан, сен менга муҳаббат қўёлмайсан; вазифанг, аҳдинг нима эканини ҳам биламан; сени отанг,

ўртоқларинг, юртинг — ватанинг чақиради, бизлар бўлсак сенинг душманингмиз.

— Отам, ўртоқларим, ватаним менга керакмас,— деди Андрий бошини силкиб ва теракдек қаддини ростлаб.— Бундай бўлса, агар гап шу бўлса, бундан буён менинг ҳеч кимим йўқ!,— деди такрорлаб яна ўша товуш билан. Азмида мустаҳкам, қароридан сира қайтмас казаклар бошқалар кўлидан келмаган, мушкул ишга бел боғлаганини билдирмоқ бўлганида кўллари билан қандай ҳаракат қилсалар, шу хил ҳаракат қилиб яна давом этди: — Ҳеч кимим йўқ, ҳеч кимим! Украина менинг ватаним, деб менга ким айтди? Уни ким менга ватан қилиб берди? Кўнгил қаерни истаса, ҳаммадан шуни хуш кўрса, ватан шу, менинг ватаним сенсан! Бу ватанни мен жон ичида жо қилгумдир, умрим борича уни жон ичида сақлайман. Қани, биронта казак келиб мени ундан жудо қилсин-чи, кўрай! Бу ватанга бору йўғимни бераман, фидо қиламан!

Қиз гўзал бир ҳайкалдек қотиб, унинг кўзига тикилиб қолди, кейин бирданига йиғлаб юборди ва беғараз, олижаноб хотинларгагина хос бўлган гўзал толпиниш қилиб, унинг бўйнидан кучоқлаб олди, қордек опнок кўлларини унинг бўйнига чирмади. Бу онда кўчада қарнай ва довул товуши ичида қандайдир овозлар эшитилди, аммо бу товушлар йигит кулоғига қирмади; у фақат муборак оғиздан чиққан хушбўй иссиқ нафасни сезарди, кўзларидан шариллаб оқиб, юзига тушаётган ёшларни, сочлари бошидан ёйилиб тушиб, қоп-қора ипакдек уни чулғаб олганини пайқарди, холос.

Бу пайтда татар хотин шод-хуррам шовқин солиб югуриб келди. Ўзида йўқ:

— Қутулдик! Қутулдик! Бизникилар шаҳарга кирдилар, буғдой, сўк, ун билан бирга банди тушган запорожьеликларни ҳам келтирдилар,— деди.

Аммо қайси «бизникилар» шаҳарга кирганини, нималар келтирганини ва қайси запорожьеликларни боғлаб келтирганларини уларнинг ҳеч қайсиси эшитмади. Андрий ер юзида бўлмас самовий завк-шавқларга тўлиб, унинг юзига ёпишганча тотли лабларидан сўрар, бу лаблар ҳам бежавоб турмас эди. Ширин лаблар ҳам жавоб қайтарди ва бу икки томондан бўлган бўсада, одам боласи умрида фақат бир маротаба топадиган лаззат топилди.

Қазак нобуд бўлди! Барча паҳлавон казаклардан ажради! Энди на Запорожьени кўрсин, на ота уйини кўрсин, худонинг уйи — бутхонани кўрсин. Украина ҳам уни қўриқлашни бўйнига олган энг ботир авлодини кўрмас бўлди. Чол Тарас бошидаги оқ кокилини юлар ва ўзини иснодга қолдириб, бундай ўғилни туғдирганига ва ўғли туғилган куну соатга лаънатлар ўқир эди

Запорожьеликлар орасида шовкин-сурон, тўполон эди. Аскарнинг шаҳарга қандай қилиб кирганини аввал ҳеч ким билолмади. Кейин маълум бўлдики, ён томондаги шаҳар дарвозасини қуршаб турган Переяслав қўридагиларнинг ҳаммаси ичиб, ўласи маст бўлган эди. Шунинг учун уларнинг ярмисини кириб ташлаб, қолганларини ҳаш-паш дегунча боғлаб, банди қилиб олиб кетганликлари таажжуб эмас. Яқиндаги қўрлар, шовкин-сурондан уйғониб яроғларини олиб отлангунларича аскарлар аллақачон дарвозага бориб қолган эдилар; кўзидан уйқу кетмаган, мастлиги яхши ёзилмаган запорожьеликлар тўс-тўполон бўлиб аскарлар кетидан қувлаганларида фақат кейинда қолган сафларгина улар билан отиша-отиша шаҳарга кириб кетдилар.

Аскарбоши ҳаммани йиғишга буйруқ берди; ҳамма йиғилиб бошларидан шапкаларини олиб жим бўлишганда, аскарбоши деди:

— Хурматли оғалар, бу кеча ана шундай воқеа бўлди; ичкиликнинг оқибати шунақа бўлади! Душман яна бизни ана шунақа ҳақоратлар қилиб кетди!.. Сизларга одат экан-да, арокдан озроқ оширишга рухсат берилса, бошингиз билан чўмиб кетасизлар. Исо дини йўлида жонбозлик қиладиган аскарларнинг душмани шалварингизни ечиб кетиши у ёқда турсин, башарангизга тупуриб кетса ҳам билмайсизлар.

Қазақлар айбларини билганликларидан бошларини қуйи солиб турардилар. Битта Незамайновский кўрининг атамани Кукубенко сўз қотиб айтди:

— Отамиз, шошма. Аскарбоши аскарлар олдида сўз айтаётганда унга рўпара чиқиб бир нарса дейиш одобсизлик бўлса ҳам ҳақиқатни айтмоқ керак. Сен бир оз ноҳақ койидинг. Агар сафарда, жанг вақтида, кийинчилик пайтида ичиб маст бўлсалар, айб албатта йигитларимизда бўлар эди, бу ҳолда уларни ўлимга ҳукм қилсанг ҳам ҳақкинг бор эди. Аммо ҳаммамиз бекор эдик, шаҳар ёнида беҳуда умр ўтказар эдик. Рўза вақти ёки динимиз буюрган бошқа бир тақиқ вақти эмас эди, бекор қолган одам ичмасдан бўладими? Бу гуноҳкорлик эмас. Лекин яхшиси шуки, биз энди бегуноҳ кишилар устига ҳужум қилмоқ қанақа бўлишини уларга кўрсатиб қўййлик. Аввал ҳам кўп яхши танбехларини берган эдик-ку, лекин энди шундай қалтаклайликки, биттаси ўқчасини ҳам уйига эсон-омон олиб кета олмасин.

Қўр атаманининг сўзи қазақларга ёқди. Жуда ерга қараб қолган бошларини кўтардилар, кўзлари: «Кукубенко яхши гапирди!» деб унинг сўзини маъқулладилар. Аскарбоши ёнида турган Тарас Бульба бўлса:

— Аскарбоши, Кукубенко ҳақиқатни гапирганга ўхшайди! Бунга нима дейсан? — деб қўйди.

— Нима дер эдим? Бундай ўғилни туғдирган отага балли дейман, холос. Койимок, сўкиб гапирмоқ катта донолик эмас, одамнинг бошига кулфат тушганда уни койиб яна хафа қилмасдан кўнглини кўтарадиган, далда ва дармон берадиган гаплар керак. Сув ичиб ташналиги қонган отга бир камчи берганда қандай иргиса, одамни ҳам шундай ўйнатадиган гап айтмоқ керак, донолик деб шунни айтади. Мен ўзим бир-икки оғиз сўз айтиб кўнгиларингизни кўтариб қўймоқчи эдим, бироқ Кукубенко фахми етиб мендан олдинроқ айтиб қўйди.

«Аскарбоши ҳам маъкул гапирди!» дедилар турган йигитлар. Орадан яна бир нечалар «маъкул гап» дедилар. Қўк қаптардек савлат билан турган мўйсафидлар ҳам бошларини ирғаб, оқарган мўйловларини бураб оҳистагина «Яхши, маъкул гап айтилди!» дейишди.

Кўрбоши яна сўзлаб:

— Оғалар, энди кулоқ солинглар, кўрғонга ўрмалаб чиқмоқ, ажнабий немис усталари сингари лаҳм қазимоқ биз казакларга муносиб иш эмас, бунини душманлар қилсин, бизга ярашмайди. Аммо бизга маълум бўлгани шуки, чамаси душман кўп захира¹ олиб кирмабди. Чунки от-аравалари кам эди. Шаҳар халқи оч, кирган овқатни бир йўлаёқ еб қўяди. Сўнгра отларга ҳам ем-хашак керак. Қайдам, биронта авлиё-павлиёлари паншаха билан осмондан ташламаса... бунини ҳам худо билади, уларнинг ксендзлари гапдан бошқани билмайди. Ҳар қалай шаҳардан чиқишга мажбур бўлиши турган гап. Уч тўдага бўлишиб, уч дарвоза қаршисида уч йўлни тўсиб турунглар. Катта дарвоза олдида беш кўр турсин, бошқа дарвозаларнинг ҳар қайсисида уч кўрдан турсин. Дядькивский кўр билан Корсунский кўр пистирмада турсин! Полковник Тарас ҳам аскарлари билан пистирмада турсин! Титаревский кўр билан Тимошевский кўр араваларнинг ўнг томонини сақлаб турсинлар. Шчербиновский кўр билан Стебликивский кўр юкоридан чап томонни сақласинлар! Гапга чечанроқ азаматлар сафдан чиқиб, душманга гап отиб жаҳлини кўзгасин! Лях деган халқнинг мияси бўлмайди, сўкканга асло чидамайди, шу бугуннинг ўзидаёқ ҳаммаси шаҳардан гуриллашиб чиқиб қолишса ҳам ажаб эмас. Қўр атаманлари, ҳар қайсингиз ўз кўрларингизни кўзингиздан ўтказинг, кимнинг одами кам бўлса Переяславский кўрнинг қолган одамларидан қўшиб олинглар. Қайтадан ҳар бир нарсангизни кўздан ўтказинг! Бош оғриғига ҳаммага бир косадан ароқ, биттадан нон берилсин. Аммо кеча еганларинг ҳали ҳам ҳазм бўлмагандир, кеча шундай овқатхўрлик бўлибдики, кечаси ҳеч кимнинг қорни ёрилмаганига хайронман. Сизларга яна бир насиҳат; агар биронта ароқфуруш

¹ Овқат, кўр-кут.

жухуд бирон кишига бир пиёла сотгундай бўлса, бундай итнинг манглайига тўнғиз кулоғини илиб, оёғидан осиб кўяман! Оғалар, қани, ишингиздан қолманг, ҳа баракалла!

Аскарбоши шу тарзда буйруқларини берди, турганларнинг ҳаммаси бошларини эгиб таъзим қилгач, шапкаларини киймай ўз кўрларига, араваларига қараб кетдилар, анча нарига боргандан кейин шапкаларини кийиб олдилар. Ҳамма отлана бошлади, қилич ва шамширларини синиб кўрдилар, қоплардаги дорилардан ёнларидаги доридонларга солиб олдилар, араваларни тузатдилар, отларни танлаб олдилар.

Тарас йиғиндан кейин ўз аскарлари қошига бораркан, йўлда: «Андрий қаерга йўқолдикин?» деб кўп ўйлади, лекин ўйлаб ҳеч ўйига етолмади. Уни ҳам бошқалар билан бирга банди қилиб, уйқуда ётганда боғлаб олиб кетдиларми, бироқ Андрий тирик экан, ўзини банди қилиб қўядиган одам эмас-ку.

У ўлганлар орасида ҳам йўқ эди. Тарас ҳуши оғиб, паришон-хол борди, биров унинг номини айтиб чақириб турганини ҳам пайқамади. Ниҳоят, ҳуши ўзига келиб:

— Ким мени чақирган? — деди.

Унинг олдида Янкель жухуд турган экан.

Жухуд:

— Таксир полковник, таксир полковник, — деди муҳим бир иш тўғрисида гапирмоқчи бўлгандай ҳовлиқиб. — Таксир полковник, мен шаҳар ичига кириб чиқдим!

Тарас жухудга қаради ва унинг шаҳарга кириб чиққанига ҳайрон қолиб:

— Қайси душман сени у ёққа олиб борди? — деди.

— Ҳозир сўзлаб бераман, — деди Янкель. — Тонг отарда шовкин-сурон кўтарилиб, казаклар отишга бошлаганларида мен дарров тўнимни ёпиниб югурганимча бордим, енгимни йўлда кийиб олдим, чунки шовкин-тўполоннинг боисини, тонг отар пайтда казаклар нега ўқ ота бошлаганликларини тезроқ билмоқчи эдим. Аскарнинг кети шаҳарга энди кириши билан худди шаҳар дарвозасига етиб келдим. Қарасам байроқдор жаноб Галяндович аскар олдида кетяптилар. У кишининг менга танишлиги бўларди, чунки учинчи йилга қадам қўйди, юз олтин қарз олган эди; мен пулимни қистамоқчи бўлгандай унинг орқасидан бора бериб, бирга шаҳарга кириб олдим.

— Ҳам шаҳарга кириб ол, тагин қарзингни ҳам сўрамоқчимидинг?! Ўша ернинг ўзидаёқ, итдек дорга остирмадимиз? — деди Бульба.

— Худо ҳақи, остирмоқчи бўлди, навкарлари келиб мени боғламоқчи ҳам бўлдилар, бўйнимга аркон ҳам ташладилар, лекин мен ёлвориб, жаноблари қачон хоҳласалар шунда берсинлар, майли, агар бошқа паҳлавонларга қарз берган пулларимни жам-

ғариб олишга ёрдам берсалар, яна қарз берурман, деб ваъда қилдим. Жаноб байроқдорнинг кассаларида бир танга ҳам пуллари йўқ, уй-жойлари, чорвоғлари, тўрт ерда қасрлари ва бундан ташқари ерларининг бир этаги Шкловгача борса ҳам чақа деган нарсадан, казакларга ўхшаб у кишида ҳам ҳеч йўқ. Агар Бреслав жухудлари у кишига ёрдам қилиб яроғ-аслаҳа сотиб олиб бермасалар урушга отланиб чиқа олмас ҳам эдилар. Шунинг учун сеймда¹ ҳам у бўлган эмас...

— Шаҳарда нима қилдинг? Бизнинг одамларни кўрдингми?

— Бўлмасачи, бизникилар унда жуда кўп: Ицка, Рахум, Самуйло, ижарачи Хайвалох бор...

Тарас жаҳли чиқиб:

— Итларинг бошингда қолсин! Жухудларингни менга айтиб нима қиласан! Бизнинг запорожьеликлардан ҳеч кимни кўрдингми, деб сўраяпман,— деди.

— Бизнинг запорожьеликларни кўрмадим, фақат Андрий жанобларини кўрдим, холос.

— Андрийни кўрдим дейсанми? — деди Бульба қичқириб.— Қаерда кўрдинг? Зиндондами, ертўладами? Банддами? Хорзор бўптими?

— Жаноб Андрийни банди қилишга кимнинг кучи етади, ҳозир у киши шундай улуғ одамки... азбаройи худо, мен таний олмадим, кийган жуббалари, совутлари ҳаммаси олтиндан, бошларидаги дубулға ҳам олтиндан, белларида заррин камар. Қўқламда боғда турли-туман паррандалар сайрашиб, ўт-ўланлар чаман бўлганда офтоб қандай ярақласа, у киши ҳам шундай ярқираб кетганлар. Ҳоким отнинг ҳам жуда аломатини берибди, икки юз олтиндан кам турмайди.

Бульба тахта бўлиб қотиб қолди.

— Нега бировнинг кийимини кийибди?

— Чунки яхши-да, шунинг учун кийган. У киши ўзлари ҳам, бошқалар ҳам от чоптириб юришибди, у кишига таълим бериляптилар, аммо у киши ҳам бошқаларга таълим бериляптилар; полякнинг «мана ман» деган бадавлати ҳам бунчалик бўлмайди.

— Ким уни бунга мажбур қилибди?

— Мен биров мажбур қилибди деганим йўқ-ку. У кишининг ўз ихтиёрлари билан улар томонига ўтиб кетганларидан жанобингиз беҳабармисиз?

— Ким ўтиб кетибди?

— Андрий жаноблари.

— Қаёққа ўтиб кетибди?

— Улар томонига; батамом уларники бўлиб қолган.

---

¹ Сейм — у замондаги Польша ва Литва давлатида мамлакатнинг боён тоифаларидан сайланадиган ҳукумат муассасаси.

— Бекор айтасан, тўнғиз!

— Нега бекор айтмай, ёлғон гапириб аҳмоқманми? Ёлғон гапирсам бошимга бало бўлади-ку! Агар жухуд сиздек хурматликлар олдида ёлғон гапиргудай бўлса, итдан баттар қилиб осадилар-ку, билмайманми!

— Демак сенинг айтишингча, ватанини-ю, динини сотибди-да?

— Сотибдилар деганим йўқ, улар томонига ўтибдилар, дедим холос.

— Баччағар жухуд, ёлғон айтасан! Христиан мамлакатида бу хил иш асло бўлган эмас, сен ит янглишяпсан!..

— Агар янглишган бўлсам, уйим остонасини ўт боссин! Ёлғон айтган бўлсам, ота-онамнинг гўри оёқ ости бўлсин, агар хоҳласангиз нима сабабдан ўғлингизнинг улар томонига ўтиб кетганини айтиб бераман.

— Нима сабабдан?

— Шаҳар ҳокимининг бағоят чиройли қизи бор, худонинг галати бир гўзали, таърифдан ташқари!

Жухуд қўлларини ёзиб, қўзларини қисиб бирор нарсанинг таъмини кўргандек оғзини қийшайтириб, иш қилиб нима бўлса-да, башарасида «жуда чиройли» деган аломатларни кўрсатишга ҳаракат қилди.

— Хўш нима қилибди энди!

— Ўша қизни деб улар томонига ўтиб кетди. Одам бировни яхши кўриб қолса, этикнинг таг чармига ўхшаб қолади; ивиб, қаёққа қайирсанг қайрила беради.

Бульба ўйлабди қолди. Хотиннинг ўзи заиф бўлса ҳам ҳукми зўрлиги, кўп пахлавонлар улар дастидан ҳалок бўлганлиги, Андрей ҳам бу жиҳатдан бўшроқлиги эсига тушиб, анчагача турган жойида қоққан қозикдек қотиб қолди.

— Менга қулоқ солинг. Мен сизга воқеанинг ҳаммасини айтиб берай,— деди жухуд.— Шовқинни эшитиб боргач, шаҳар дарвозасидан кириб кетаётганларни кўришим билан, дарров ҳар эҳтимолни ўйлаб, бир шода марваридни ёнимга солиб олдим, чунки шаҳарда нозанин зеболар, бойвучча хотинлар кўп. Бинобарин ейишга овқатлари бўлмаса ҳам марварид олсалар керак деб ўйладим. Байроқдорнинг навкарлари мени қўйиб юрганларидан кейин дарров югурганимча ҳокимнинг ховлисига марварид сотгани кетдим. Татар чўриси бор экан, ундан сўраб билсам, запорожьеликларни қувлагач дарров тўй бўларкан. Ўғлингиз Андрей, запорожьеликларни ҳайдаб бераман, деб ваъда қилибдир.

— Бадбахтни ўша ерда ўлдириб қўя қолмадингми? — деб шовқин солди Бульба.

— Нега ўлдирай? Ўз ихтиёри билан ўтиб кетди. У одамда айб йўқ, у ёқ яхши учун ўтиб кетган-да!

— Сен уни ўз кўзинг билан кўрдингми?

— Азбаройи худо, худди ўзим, ўз кўзим билан кўрдим. Жуда аломат полвон бўлибди! Ҳаммадан ҳам савлати ортик! Худо саломат қилсин, мени кўриб дарров таниди, мен яқинига бориб эдим, дарров айтдики...

— Хўш, нима деди?

— Айтгани шу бўлдики... Аввал мени имлаб чақирди, кейин «Янкель!» деди, мен ҳам «Ҳа, Андрий» дедим.— Янкель отамга айт, акамга, барча казакларга, запорожьеликларга, ҳаммага бориб айт, отамдан ҳам, акамдан ҳам, барча ўртоқларимдан ҳам кечдим, ҳаммаси билан урушаман, деди...»

Тарасда тоқат қолмай:

— Елғон айтасан, шайтоннинг ҳаромзодаси! Худонинг лаъна-гига қолган сен баччағар, Исодек одамни дорга коккансан! Иблис, ҳозир жонингни оламан! Тез бу ердан даф бўл, бўлмаса ҳозир ажалинг етади! — деб бақирди ва ғазабидан қиличига қўл урди. Жуҳуднинг кути учиб жони боричча қочди. Гарчи Тарас уни кетидан қувламай, дуч келган бировдан алам олиш яхши эмас деб ўйлаб жим турган бўлса ҳам, у казаклар орасидан далага чиққунча ҳеч орқасига қарамай роса қочди.

Энди Тарас, кеча тунда Андрийнинг бир хотин билан одамларни оралаб ўтиб кетаётганини кўрганлиги эсига тушди ва бундан кейин сочи оқарган боши ҳам бўлди, лекин бундай номус иш бўлганига ва ўз ўғлидан шундай иш содир бўлиб, дини ва имонини сотганлигига сира ишонгиси келмас эди.

Ниҳоят, Тарас аскарларни бошлаб, казакларнинг ўтидан омон қолган бир дарахтзордан ўтиб, шу ерда бекиниб ётди. Қолган запорожьеликлар отлик, пиёда бўлиб уч дарвозани мўлжаллаб уч йўлга тушдилар. Уманский, Поповичевский, Каневский, Стебликивский, Незамайковский, Гургузив, Титаревский, Тимошевский кўрлар бирин-сирин йўлга тушди. Елғиз Перяславский кўр йўқ эди. Бу кўр одамлари қаттиқ маст бўлиб, ўз насибаларини ўзлари уздилар. Уларнинг баъзиси душман қўлида бандиликда уйғонди, баъзиси уйғонмасдан қора ер бағрига кирди, атаман Хлиб иштонсиз, кўйлакчан ляхлар қўлида ўзини кўрди.

Шаҳардагилар казакларнинг кўзғолиб қолганларини билдилар. Шаҳар аҳолисининг ҳаммаси девор тагига йиғилди. Казаклар кўз ўнгида жонли бир манзара пайдо бўлди; бир-биридан басавлат поляк паҳлавонлари девор тепасига чиқдилар. Оқ ғоз пари қадалган мис дубулғалар куёшдек ялтирар эди. Баъзилар бошида қизил ва кўк рангда ҳар хил қалпоқлар; қалпоқларнинг учи қайрилган. Устларида зарбоф камзул, енги ташланган. Қилич ва милтикларига олтин-кумуш қадалган; бу хил аслахалар уларга жуда қимматга тушар эди. Паҳлавонларнинг устида бундан бошқа ҳар хил зебу зийнатлар кўп эди. Ҳаммадан олдинда қизил зарбоф қалпоқ кийган полковник савлат билан керилиб турар эди. Пол-

ковник гавдаси йўғон, баланд бўйли одам бўлиб, қимматбахш кенг камзул унга тор эди. Бош томондаги дарвозаларга яқин жойда паст бўйли, қотмадан келган яна битта полковник савлат билан турар эди; бу кишининг кичкина, ўткир кўзлари қалин қоши тагида ўйнаб турар; ингичка, қотма қўллари билан ҳар тарафга ишора қилиб буйруқ қилар эди. Ўзи ушоқ бўлса ҳам аскарий ишни яхши билганлиги кўриниб турар эди. Ундан нарироқда турган узун бўйли, серсоқол, сермўйлов, юзлари қипқизил байроқбардор жаноблари ўткир май, яхши зиёфат ва машаққатни яхши кўрар эдилар. Хорунжийдорнинг орқасида бир талай бой-боёнлар турар эдилар. Буларнинг баъзиси ўз пулига, баъзиси подшоликдан, баъзиси ота-бобосидан қолган қасрларда нима бўлса ҳаммасини жуҳудларга гаров қўйиб отланиб чиққан эдилар. Амалдор ва мансабдорларнинг ювиндихўри бўлган яна ҳар хил чакана-чукана одамлар ҳам кўп эди. Бу тоифа одамларни амалдорлар савлат ва дабдаба учун навкар ва чокар қилиб зиёфатларга эргаштириб олиб борардилар. Улар бўлса зиёфатларда кумуш қадах ва товоқларни ўғирлаб, эртасига яна биронта мансабдор бойнинг аравасини миниб кучерлик қилиб кета берар эдилар. Хуллас қалъа бошида ҳар тоифа одам бор эди. Бу одамлар баъзида ичэй десалар пул тополмас эдилар-ку, лекин уруш деганда дабдабага ҳар қанча бўлса сарф қилардилар.

Казаклар саф-саф бўлиб, қалъа тагида жим турардилар. Буларнинг ҳеч қайсисида олтин-кумуш йўқ, фақат қилич дасталарида, милтиқ кўндоқларида гоҳда кўриниб қолар эди. Урушга ясаниб чиқиш казакларда одат эмас. Қийган совуғлари ҳам, кийимлари ҳам содда, бошларидаги қўй терисидан тикилган қора телпақлари узоқ-узоқдан қорайиб кўринар эди.

Запорожьеликларнинг сафларидан икки киши олдинга чиқди. Бири ёш, иккинчиси қарирок, иккови ҳам гапга чечан, ишга ҳам чаққон ва эпчил эди. Буларнинг бирини Охрим Наш, иккинчисини Микита Голокопитенко дер эдилар. Улар кетидан Демид Попович ҳам чиқди. Кенг яғринли бу одам кўпдан бери Сечда юрар. Андрианополга ҳам борган, кўпни кўрган, ўтда ёнган, бошига қора мой суртилган ва мўйловлари куйган ҳолда Сечга қочиб келган эди. Лекин Попович энди яна тузалиб, сочи ўсиб, қоп-қора қалин мўйловлари ҳам ўсиб жуда басавлат, бақувват бўлиб кетган, сўзга уста, узиб-узиб оладиган одам эди.

— Ҳой, қизил чопон полковлар, шоп-шалопларингиз-ку жуда ваҳимали, кучларингиз қалай экан, шуни билгим келади!

Қалъа тепасида турган йўғон аскарбоши:

— Шошмай турунглари! Ҳаммангизни боғлаб олай! Шўрлик қуллар, милтиқ билан отларни бу ёққа беринглари. Шерикларингни банди қилиб боғлаб келганимни кўрдинглари! - дер эди.

Кўл-оёғи арқон билан боғланган запорожьеликларни қалъа тепасига чиқазиб кўрсатдилар. Олдинда атаман Хлеб мастикда қандай ётган бўлса, шу ҳолда, шалварсиз, кўйлакчан турар эди. Ўз казаклари олдида яланғоч турганидан ҳамда ухлаб ётганида итдек бандга тушганидан номус қилиб кўзини ерга тикканча турар эди. Кўпни кўрган бошининг сочлари бир кечада оқариб кетганди.

Пастдаги казаклар:

— Хлеб, хафа бўлма, халос қилиб оламиз! — деб қичкираддилар.

Кўр атамани Бородатий ҳам қичкириб:

— Оғайни, хижолат бўлма! Яланғочлайин сени тутиб олганларига сен айбли эмассан; бунақа ишлар ҳар бир кишининг бошига тушади, аммо сени авратингни ёпмасдан кўрсатган уларга уят, — деди.

— Уйкуда ётганлар билан уришишга ботир экансизлар-а! — деди Голокопитенко қалъадагиларга қараб.

Юқоридагилар уларга қараб:

— Шошманглар, ҳали кокилингизни кесиб олармиз! — дедилар.

— Кокилимизни қандай қилиб кесар эканлар, шуни кўрсам эди! — деди Попович оти устида туриб қайрилиб қараб. Кейин ўзининг одамлари турган томонга қараб: — Балки ляхлар рост айтарлар, анов қорни катта бошлаб чиқса, у ҳаммаларига жуда яхши қалқон бўлади! — деди.

Казаклар Поповичнинг бир гап айтмоқчи бўлганини фаҳмлаб:

— Нега ҳаммасига қалқон бўлади, деб ўйлайсан? — дедилар.

— Чунки ҳамма аскарари унинг орқасига бекиниб олгандан кейин биттасини найзага олиб кўрчи, ололмайсан!

Казаклар қаҳ-қаҳ уриб қулишди. Кўп казаклар ўзларини тўхтатолмасдан, анчагача хохолаб, Поповичга: «Бировни аския қиладиган бўлса шундай булғаб ташлайдики...» дедилар, лекин у ёғини айтмай қўя қолдилар.

Аскарбоши:

— Қочинглар, тезроқ қочинглар девор тагидан! — деб қичкирди, чунки ляхлар гапнинг аламига чидолмадилар шекилли, катталари қўлини силтаб буйруқ қилгандай бўлди.

Қалъа тагидан андак қочиб эдиларки, бирдан замбарақлар гумбурлаб берди. Девор тепасида тўполон-ғовға бошланди. Кекса ҳоким ҳам отга миниб келиб қолди. Дарвоза очилиб, аскарлар ёпирилиб чиқа бердилар. Олдинда саф-саф бўлиб ясанган навкарлар, улар кетидан совут кийганлар, кейин темир жубба кийган, сипар кўтарганлар, мис дубулғалилар келардилар; ҳаммадан кейинда ҳар қайсиси ўз таъбича ясанган бою боёнлар келардилар. Қибр-ҳавоси ошган бу тоифа бошқаларга қўшилишга ор қилиб, ўз бошига алоҳида борар эди; аскар йиғолмаганлари

гулом ва чокарлари билан чиққан эдилар. Булардан кейин яна саф бўлганлар чиқишди, булардан кейин савлат ва шукуҳ билан хорунжий чиқди, кейин яна саф-саф бўлиб, аскар чиққач, кейинда йўгон полковник чиқди. Ҳаммадан кейинда паст бўйли қотма полковник чиқди.

Аскарбоши:

— Қўйманглар, саф ростлатманг! Ҳаммангиз бир йўла ёпирилиг! Бошқа дарвозаларни қўя беринг, Титаревский кўрнинг одамлари, ён томондан уринг! Дядькивский кўр, ён томондан ур! Кукубенко билан Паливода, орқа томонга зўр бер! Бир-биридан айрилиб ташланглар! — деб қичқиради.

Қазақлар ҳар тарафдан от қўйиб уларни алғов-далғов қилиб юбордилар, ўзлари ҳам аралашиб кетдилар. Лоақал бир марта отишга ҳам қўймасдан қиличбозлик, найзабозлик бошланиб кетди. Ҳамма бир ерга ғуж бўлиб, ҳар ким бу жангда ўзини кўрсатди. Демид Попович оддий аскардан учтасини найзага илди, мансабдор боёнлардан иккитасини отдан йиқитиб: «Хўп яхши отлар экан, бунақа отга жуда ишқибоз эдим» дер эди. Отларни далага ҳайдаб юбориб, у ёқда турган қазақларга: «Отни тутиб олинглар» деди. Кейин яна ўртага кириб бояги отдан йиқилганлар тепасига келди ва бирини чопди, бирининг бўйнига арқон ташлаб эгари қошига боғлади, қимматбаҳо дасталик қиличини, белидан бир ҳамён тўла олтинини ечиб олгач, ўзини судраб кетди. Азамат ўспирин қазақ Қобита поляк лашкаридаги паҳлавонлардан бири билан олишиб қолди; ёқама-ёқа тутишиб бўғизлаша кетди. Қазақ уни енга бошлаб, ўтқир стамбули пичоғи билан кўкрагига урди, аммо ўзи ҳам омон қолмади, чўғдек бир ўк келиб худди чаккасига тегди. Уни йиқитган ботир насли улуғ мартабаси баланд, ўзи чиройли, қақди-қомати келишган суҳсурдек йигит эди. Саман отга минган бу паҳлавон кўп ботирлик кўрсатди, запорожьеликлардан икки кишини икки тақсим қилиб ташлади. Азамат қазақ Фёдор Қоржни оти билан ағдариб, отини отиб ўлдирди, ўзини найзага илиб олди. Кўп қазақларнинг бошини кесди, қўлини чопди, Қобитани ҳам чаккасидан отиб йиқитди.

Незамайковский кўрнинг бошлиғи атаман Кукубенко бу паҳлавонни кўриб:

— Ана шу одам билан олишиб кўрай дейман,— деди. Отининг бошини қўйиб юбориб, тўппа-тўғри унинг орқасидан етиб келди ва бир наъра тортиб эди, яқин ўртада турганларнинг ҳаммаси бу наърадан чўчиб тушди. Лях отининг бошини буриб унинг томонига қайрилмоқчи бўлиб эди оти унга итоат қилмади. Кукубенконинг товушидан ҳурқиб қочиб кетди. Кукубенко орқасидан ўк узиб қолди. Ўқ кўкрагига тегиб отдан йиқилди. Аммо лях ҳам мардона туриб душманга зарба бериш ҳаракатида эди, лекин қўлидан дармон кетиб, қиличини кўтара олмади. Кукубенко оғир шам-

ширини икки қўллаб ушлаб, унинг қони қочган оғзига тикди. Шамшир унинг икки тишини синдириб, тилини кесиб, бўйнидан чиқиб ерга михдек қоқилди. Лях ерга қоқилганича абадий қолди. Насли баланднинг қони қалампирдек кип-қизил пириллаб чиқиб, кимхоб тўнини бўяди. Кукубенко уни бу ерда қолдириб, аскарлари билан ўзини бошқа тўпга урди.

Уманский қўрнинг атамани Бородатий ўз аскарларидан ажраб чиқиб Кукубенко ўлдирган лях паҳлавони ётган жойга келганда, унинг либосларини кўриб:

— Шундай қимматбаҳо нарсаларни олмасдан кетипти-я! Мен ўз қўлим билан еттисини ўлдирдим, лекин бундай қимматбаҳо либосни ҳеч кўрмадим! — деб ўликнинг совут ва жуббаларини ечиб олмоқ ниятида энгашиди, тош қадалган стамбули пичоғини қинидан чиқазиб олди, белидаги нозик ипак кўйлак, қиздан эсдалик учун сақлаган соч толалари, қимматбаҳо кумуш солинган жилдни ҳам ечиб олди; бу онда орқасидан бурни шолғомдек хорунжийнинг етиб келганини билмай қолди; хорунжий икки марта унга дуч келиб, икки марта эгардан йиқилган, яхшигина шикаст еган эди. У қиличини кўтариб, энгашиб турган Бородатийнинг бўйнига урди. Қазакнинг нафси жонига бало бўлди. Боши танасидан жудо бўлиб узилиб тушди, ер қизил қонга бўялди. Қазакнинг қаттиқ жони қаҳр-ғазаб билан, айни замонда, бундай бақувват танадан тез чиқиб кетганига таажжубланиб осмон-фалакка парвоз қилди. Хорунжий атамanning бошини эгар қошига боғлаб олмоқ учун қоқилига қўл узатиши билан унинг ҳам кушандаси етиб келди.

Лочин осмон-фалакка чиқиб бақувват қанотларини қоқиб бир неча давра қилгач, бир жойда қанот ёзиб тўхтаб туради-да, сўнгра йўл бўйида сайраган жўжа беданага худди ўқдек ўзини отади. Тараснинг ўғли Остап ҳам худди лочиндек тўсатдан хорунжий тепасига етиб келиб, бўйнига арқон ташлади. Сиртмоқ хорунжий бўйнини сикқанда кипқизил юзи талокдек бўлиб кетди, тўппончасини олиб отиб эди, қўли қалтираб ўқ хато кетди. Хорунжий қўлига тушган бандиларини боғлаш учун эгарига ипак чилвир боғлаб қўйган экан, Остап уни ўз ипи билан ўзининг қўлоёғини боғлади, чилвир учини эгарига боғлаб олиб судраб кетди. Хорунжийни судраб бораркан, Уманский қўрнинг аскарларини чақириб: «Атаман билан видолашиб қолинглар» деб қичқирар эди.

Уманский қўрнинг казаклари атаманлари Бородатийдан ажралганларини эшитгандаёқ жанг майдонини ташлаб, атамanning ўлиги тепасига йиғилдилар, шу ерда атаманликка қимни сайлаш маслаҳати бошланди. Маслаҳат шунга келиб тўхталдики:

— Гапни чўзиб нима қиламиз. Бульба ўғли Остапдан бошқа атаманликка муносиб одам йўқ; ҳаммамиздан ёш бўлса ҳам ақли кексаларникидан кам эмас, — дедилар.

Остап бошидан телпагини олиб, казакларнинг унга кўрсатган иззат ва ҳурматларига раҳматлар айтди; уруш чоғи фурсат йўқлигини билиб: «Ешман, аклим етмайди» деб узр айтиб ўтирмасдан, дарров бош бўлиб тўдага кириб кетди ва ўзини атаманикка бекор сайламаганликларини кўрсатди. Ляхлар жанг жуда кизиби кетганини пайқаб, бир ерга тўпланмок учун майдоннинг бир чеккасига кочиби ўтдилар. Паст бўйли котма полковник дарвоза тагида бир чеккада турган тўрт юз одамга ишора қилиб эди, замбараклар гумбурлаб, казаклар устига ўк ёғилди, лекин замбарак ўки одамларга тегмасдан урушдан ҳуркиб, асовланиб турган ҳўкизлар орасига бориб тушди. Хўкизлар кўрқиб, бўкиришиб, казакларнинг от-араваларига ўзларини урдилар, араваларни синдириб, кўп одамни босиб, янчиб ташладилар. Аммо Тарас бу пайтда пистирмада ётган жойидан чиқиб, бутун аскарлари билан қийқириқ солиб ўртага ўзини урди: хуркиган моллар қийқириқдан хуркиб орқасига қайтиб, ляхлар орасига уриб кетди; отликларни қайтариб, ҳаммани босиб-янчиб, тумтарақай қилиб юборди.

Запорожьеликлар кичкиришиб:

— Баракалла, ҳўкизлар, сафарда кўп хизмат қилиб эдинглар, энди жангда ҳам иш кўрсатдинглар,— деб ўзларини яна душманга урдилар.

Душманнинг кўпини кирдилар. Пахлавонлардан Метелиц, Шило, иккала Писаренко, Вовтузенко ва яна бир нечалар хўп қахрамонликлар кўрсатдилар. Ляхлар ишлари шикастга қараб кетганини кўргач, туғ-байроқларини ташладилар, шаҳар дарвозасини оч, деб қичкирдилар. Темир қопланган дарвоза гижирлаб очилди; кўрадаги кўйлардек гуж бўлиб питирлашиб турган, хориган, чарчаган, чанг босган отликлар ичкари кирдилар. Запорожьеликлар кўплари улар орқасидан қувламокчи бўлиб эдилар, Остап ўз одамларини тўхтатиб: «Оғалар, девордан нари қочинглар, деворга яқин келманглар!» деб буюрди. Дарвоқе, тўғри айтган экан, қалъа тепасидан тўп қўйиб, дуч келган ҳар нарсани казаклар устига ташлай дердилар, кўплари халок бўлди. Бу чоғда аскарбоши келиб қолиб, Остапни алқади, «янги бўлса ҳам аскарга эски атамандек бошчилик қилади!» деди. Чол Бульба, янги атамани ким экан, деб орқасига қайрилиб қаради: Уманский кўрнинг бошида қалпоғини чаккасига қўйиб олиб, от ўйнатиб, кўлида атаманик гурзиси билан Остап кетяпти. Ўғлига қараб: «Оббо занғар-э!» деб суюнди, ўғлига бунча ҳурмат кўрсатганлари учун Уманский кўранинг ҳамма одамларига миннатдорлик билдирди.

Казаклар яна орқага қайтдилар ва ўз лашкаргоҳларига кетмокчи бўлдилар. Қалъа тепасида яна ляхлар кўриндилар, энди устларидаги чакмонлари йиртилган эди. Кўпларининг устлари-

даги қимматбаҳо тўнларида қон қотиб қолган, чиройли дубулгаларини чанг босган.

Запорожьеликлар пастдан туриб:

— Ҳа, барчамизни боғлаб олдингларми? — деб қичқирардилар.

Семиз полковник юқоридан туриб ҳали ҳам:

— Ҳап, сизларни! — деб бақириб, арқон кўрсатар эди.

Чанг босган, чарчаган-ҳориган аскарлардан баъзи ўжарлари ҳали ҳам бир-бирларига дўқ қилашар, гап отишар эди. Ниҳоят ҳаммалари жой-жойларига қайтдилар. Биров жангда чарчаб истироҳатга кирди, биров ярасига тупроқ сепар, рўмолини ва душман ўлигидан ечиб олган қимматбаҳо кийимларини йиртиб, ярасини боғлар эди. Бақувватроқлари ўликларни йиғиштириб кўмиш билан овора эдилар. Шамшир ва найзалар билан гўр қазиб, қалпоқ ва этакларида тупроқ таширдилар, йигитларнинг ўлигини иззат-хурмат билан ерга қўйдилар, уларнинг кўзларини қарғалар, бургутлар чўқимасин деб кўмдилар. Ляхларнинг ўлигини тўда-тўда қилиб асов отлар думига боғлаб, далага ҳайдадилар, отларни хўп югуртириб, ўликларни хўп саваладилар. Асов отлар зовур ва марзалардан ошиб, қонга, тупроққа беланган ляхлар ўлигини судраб борар эди.

Кечкурун ҳамма кўрлар йиғилишиб мажлис тузди, ҳар кимнинг ботирликларидан, келажак бўғинларга дoston бўладиган қахрамонликлардан сўзлашдилар. Хийла вақтгача ётмадилар, ҳамма ётганда ҳам чол Тарас ётмади, душман ичида Андрийнинг кўринмаганлигига сабаб нима экан, деб хаёл суриб кетди; «Хоин ўз қардошларига қарши чиқишга номус қилдими ёки жўхуд мени алдадими, ўғлим банди тушдими?» деб ўйлаб кетди. Аммо Андрийнинг кўнгли хотинларга ҳаддан ташқари мойиллиги эсига тушиб, юрагини ғам босди, сиқилди, ўғлини ошифта қилган поляк хотинидан ўч олмокни кўнглига қаттиқ тугиб қўйди. Бу хотиндан аламини олар эди, унинг хуснига, селкиллаган сочига карамай, казаклар орасида роса судраб юрган бўларди. Унинг баланд тоғлар тепасидаги оппоқ қордек гўзал сийнаси, чиройли кифтлари қону тупроққа беланар эди. Момиқдек чиройли баданини бурда-бурда қилиб судратар эди. Бироқ тақдир нима қилишини, эртага нима бўлишини Бульба билмайди. Секин-секин овуниб, алҳол у ҳам уйқуга кетди. Казаклар ҳали ҳам гаплашар, посбонлар туни билан миужжа қокмасдан, атроф-теваракдан кўзкулок бўлиб, гулхан ёнида ўтирар эдилар.

VIII

Офтоб қиёмга келгунча ҳам йўқ эди, запорожьеликлар давра олиб йиғилдилар. Сечдан хабар келди; казаклар йўқлигида

татарлар келиб Сечни талон-торож қилибдилар, унда қолганларнинг ҳаммасини поймол қилиб, бандга солиб ҳайдабдилар ва ер остида яширин сақланган хазинани ҳам топиб олиб кетибдилар. Бор-йўқ молларни олиб тўппа-тўғри Перекопга йўл солибдилар. Елғиз битта казак Максим Голодуха йўлда татарлар қўлидан чиқиб, татар мирзасини сўйиб, унинг ёнидаги ҳамёнини олиб, татар отига миниб қочибди. Татарлар бир ярим куну икки кеча қувлабдилар. Бир отни ўлдириб бошқасига миниб, буни ҳам ўлдириб яна бошқасини миниб, запорожьеликларнинг Дубнода турганларини йўлда билиб, казаклар лашкаргоҳига етиб келибди. Келган одам бўлган ёмон воқеани айтди холос; аммо нима сабабдан бундай ҳалокат бўлганини, казаклар одатларини қилиб мастликда бандга тушдиларми, хазина кўмилган жойни татарлар қандай билдилар, бу ҳақда ҳеч нарса айтмади. Казак жуда чарчаб, шишиб кетибди, юзи офтоб ва шамолдан қуришиб кетибди; турган жойида думалаб қотиб ухлаб қолди.

Бундай ҳолларда запорожьеликлар дарров отланиб ўғрилар кетидан қувар эдилар, чунки бандга тушганлар Кичик Осиё бозорларига, Смирнага ва Крит оролига бориб қолар, кокилдор казаклар худо билсин яна қаерларда хор бўларди. Шунинг учун запорожьеликлар йиғилишган эди. Ҳеч ким бошидан қалпоғини олмади, чунки атаманлар ҳузурига буйруқлар тинглашга эмас, балки ўз тенгдошлари билан маслаҳатлашгани келган эдилар. Йиғиндагилар:

— Аввал кексалар, маслаҳат беринглар! — деб кичқиривди, яна бошқалар:

— Аскарбоши, маслаҳат бер! — дер эдилар.

Аскарбоши қалпоғини бошидан олиб ҳамманинг каттаси ва бошлиғидек эмас, тенгдош ўртоқдек казакларнинг кўрсатган иззат-ҳурматларига ташақкур айтиб:

— Орамизда кексалар, ақли баландлар кўп, бироқ мени ҳурмат қилиб маслаҳат сўрадинглар, менинг маслаҳатим шуки, ўртоқлар, фурсатни ўтказмасдан татарнинг пайига тушмоқ керак, чунки татарнинг қандай одам эканини ўзингиз биласиз; талаб кетган мол-мулклари билан бизнинг келишимизни пойлаб ўтирмайди, дарров барбод қилиб совуради, кейин ушоғини ҳам топа олмаймиз; маслаҳатим — йўлга тушмоқ. Бу ерда ҳўп сайл қилдик. Қазакларнинг қандай одам эканини ляхлар кўрдилар. Динимиз йўлида ҳол-қудратимиз етганча жонбозлик қилиб, уларнинг танбехини бердик, оч шахардан бизга манфаат кўп эмас. Шундай қилиб менинг маслаҳатим «юрмоқ».

Запорожьеликларнинг ҳамма кўрларидан «юрмоқ!» деган баланд овоз чикди.

Аммо Тарас Бульбага бу гаплар ёқмади, ерга қаради, қоғо солинди, тоғ тепасида ўсган, учларига нина-нина бўлиб

киров тушган майда буталар сингари оқ-қора аралаш кошлари чимирилди.

— Аскарбоши, сенинг берган маслаҳатинг нотўғри! — деди Тарас. — Сен номаъқул гапирдинг! Ляхлар қўлига банди тушган одамларимиз бунда қолиб кетса майлими, бунни эсингдан чиқарганга ўхшайсан. Чамамда сен энг биринчи мукаддас конунизмиз — биродарлик, қардошлик коидасини оёк ости қилишимизни хоҳлайдиганга ўхшайсан, қардошларимизни тириклайин пўстларини шилсинларми, ёки таъларини чор таксим қилсинларми, бурун гетманни, Украинадаги бошка рус паҳлавонларни шаҳар-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ сазойи қилганларидек энди буларни ҳам шундай сазойи қилсинларми? Бизнинг муборак жойларимизни шунча ҳақорат қилганлари камми? Ахир бизлар ўзимиз кимиз? Ҳаммангиздан сўрайман, ўз қардошини ташлаб кетган, мусофирликда, ғарибликда ёлғиз ташлаб кетган одам қанақа казак бўлди? Агар бунақа бўлса, казакнинг обрўси ва ҳурмати ҳаммага бир пул бўлиб қолган бўлса, ҳаммамиз оппоқ мўйловларимизга туфлатиб, ўзимизни ҳақорат қилдириб қўядиган бўлсак, мендан ҳеч ким гина қилмасин. Мен ўзим ёлғиз қоламан.

Турган запорожьеликлар ҳаммаси безовта бўла бошлади. Аскарбоши туриб:

— Мардона полковник, татарларнинг қўлида ҳам бизларнинг қариндошларимиз банди эканларини ва уларни дарҳол қутқазиб олмасак, улар умрбод мажусий бутпараастларга қулликка сотилиб кетишларини, бу хўрлик ҳар қандай қийин ўлимдан ҳам баттарлигини ёдингдан чиқардингми? Христианларнинг қони бараварига тушган ҳазинамиз улар қўлига кирганлигини эсингдан чиқардингми! — деди.

Казаклар ўйланиб, нима дейишларини билмай қолдилар, ҳеч қайсилари ўзларини уят-номусга қолдиришни тиламас эдилар. Бундан кейин улар орасида ҳаммадан кекса Қасьян Бовдюг номли мўйсафид ўртага чиқди. Барча уни иззат ва ҳурмат қилар эди. У икки марта аскарбоши сайланган, урушларда ҳам жуда полвон эди, аммо ёши улғайиб қолганидан, урушларга чиқмай, маслаҳатга аралашмай қўйган ва ўзи эски бир аскар бўлганидан казаклар йиғилишганда уларнинг ҳар хил бўлмиш воқеалар, урушлар тўғрисидаги гап ва хикояларини эшитиб ёнбошлаб ётишни яхши кўрар эди. Бошкаларнинг гапига сира аралашмас, фақат кулоқ солиб, оғзидан сира тушмайдиган трубкасининг кулини бармоғи билан босиб, кўзини юмиброк ўтирар эди, ухлабми ёки кулоқ солибми ўтирганини ҳеч ким билмас эди. У урушга чиқмасди, аммо бу гал мўйсафиднинг ғайрати кўзгаб кетиб, казакчасига қўлини силтаб туриб:

— Мазам кетиб қолибди! Энди мен ҳам борай-чи, бирон ишга яраб қоларман! — деди.

Мўсафид чол ўртага чиқиб сўзга оғиз очганда, ҳамма ҳайрон бўлиб қолди, чунки кўп вақтлардан бери унинг сўзини эшитмаган эдилар. Ҳамма Бовдюга нима дер экан, деб унинг оғзига қараб турар эди.

— Ҳурматли оғалар, энди менга ҳам бирон оғиз сўз айтмоқ навбати келди, — деб сўз бошлади Бовдюг. — Болаларим, мен кексанинг сўзига ҳам кулоқ солинглар. Аскарбоши доно сўзлади, казак аскарларининг боши ва уларнинг ҳомийси ҳамда юртимиз хазинасининг қўриқчиси бўлган аскарбошимиз бундан ортиқ доно ва маъқул сўз айта олмайди. Гап шу! Бу менинг биринчи сўзим бўлсин. Энди кулоқ солинг, иккинчи сўзим нима? Иккинчи сўзим шуки, полковник Тарас ҳам хўп маъқул, ҳақиқат гапни айтди. Худо умрини узок қилсин, юртимизда бу хил кишилар кўпайсин! Қазакнинг биринчи вазифаси, биринчи иззати қардошлик қондасини бажо келтиришдир. Оғалар, ёшим шунчага кириб ҳеч эшитганим йўқки, казак ўз қардошини ташлаб ёки унга хиёнат қилиб кетган бўлсин. Улар ҳам, булар ҳам бизга қардош, биттаси озми, биттаси кўпми барбир, ҳаммаси қардошларимиз, ҳаммаси баравар қардонимиз. Шундай қилиб, айтадиган гапим шуки, татарлар кўлига тушганларга кўпроқ яқин ва меҳрибон бўлганлар татарлар пайига тушсинлар, ляхларга банди тушганларга кўнгли яқин бўлиб, ҳаққоний ишни битирмасдан кетишни истамаганлар, майли бунда қолсинлар. Аскарбошининг вазифаси татарлар орқасидан борувчиларга бош бўлиб бормокдир, бунда қолувчилар ўзларига бир бошлиқ сайлаб оларлар. Мўйсафид чолнинг сўзига кулоқ солсангиз, бошлиқ мансабига Тарас Бульбадан бошқа муносиб одам йўқ. Ботирликда орамизда унга баравар келадиган ҳеч ким йўқ.

Бовдюг буни айтиб жим бўлди, унинг берган маслаҳатига, кўрсатган йўл-йўриғига казаклар ҳам ҳурсанд бўлдилар. Ҳаммалари қалпоқларини иргитиб:

— Баракалла, отамиз, индамай юриб-юриб охири бугун бир гапирдинг, яхши гапирдинг, урушга отланиб чиққанингда казаклар кунига яраб қоларман, деган эдинг, сўзинг бекор кетмади, кунимизга ярадинг, — деб кичқиришди.

— Нима дейсизлар, шунга розимисизлар? — деб сўради аскарбоши.

— Розимиз ҳаммасиз! — деб кичқиришди казаклар.

— Бас, маслаҳатимиз битдими?

— Битди! — деб кичқиришди казаклар.

Аскарбоши:

— Болаларим, энди бутун лашқарга берилган буйруқни эшитинг! — деб олдинроқ чиқиб қалпоғини кийди, қолган запарожьеликларнинг барчаси қалпоқларини олиб, бош яланг ерга қараб турдилар. Улуғлари сўзлаганда казаклар ҳаммиша шундай бўйсу-

ниб турар эдилар.— Азиз биродарлар, энди бундан кетадиганлар ўнг томонга, қоладиганлар чап томонга ўтинглар, ҳар кўрнинг кўпчилиги қайси томонга ўтса, атаман ўша томонга ўтсин, камчилик томон бошқа кўрларга қўшилсин.

Ҳаммалари қимирлашиб қолдилар, биров у томонга, биров бу томонга ўта бошлади. Қайси кўрнинг кўпчилиги қаёққа ўтса атаман ҳам ўша ёққа ўтди, камчилик томон бошқа кўрларга қўшилди. Ҳар икки томон сал кам баравар чиқди. Незамайковский кўрнинг ҳаммаси деярли қолди, Попович кўрнинг ярмисидан кўпи, Уманский, Каневский кўрнинг ҳаммаси қолди, Стебликовский ва Тимошевский кўрларнинг ярмисидан кўпи қолди. Қолганларнинг ҳаммаси татарлар кетидан қувлаб бормоқ тарафдори бўлди. Ҳар икки томонда ботирлар бор эди. Татарлар изидан боришга тарафдор бўлиб чиққанлар ичида кекса, марди майдон казак Череватий, Покотиполо, Лемиш, Прокопович Хомалар бор эди; Демид Попович ҳам бу томонга ўтди, чунки ғайрати тез ва бир ерда кўп туриб қолса чидолмайдиган одам эди; ляхлар билан урушиб кўрди, энди яна татарлар билан урушиб кўрмоқчи бўлди. Кўр уруғларидан Ностюган, Покришка, Невилчкий, яна бир қанча паҳлавонлар татар билан олишиб билак қувватини, қилич даммини синаб кўрмоқчи бўлдилар. Қолмоқчи бўлган казаклар орасида ҳам азамат полвонлар, мард-мардоналар кўп эди. Кўр уруғларидан Демитрович, Кукубенко, Вертихвист, Балабан, Бульбенко, Остап бор эди. Бундан бўлак яна бир неча машҳур ва маъруф казаклар бор эдилар. Чунончи, Вовтузенко, Черевиченко, Степан Гуска, Охрим Гуска, Микола Густий, Задорожний, Метелица, Иван Закрутигуба, Мосий Шило, Дёгтяренко, Сидоренко, Писаренко, яна бир Писаренко, яна бир қанчалар. Буларнинг барчаси кўпни кўрган, ҳар юртда бўлган: Анатолий бўйларини кезган, Қримнинг шўрлаган ерларида, дашт ва биёбонларида, Днепрга қуядиган катта-кичик барча дарёларда, Днепрнинг барча бурун ва оролларида бўлган одамлар эдилар. Молдаванлар, алатлар, турклар юртида ҳам бўлган, Қора денгизни икки қуйруқли қайик билан бошдан-оёк кезиб чиққан, эллик қайик бир бўлиб улкан кемаларга қароқчилик қилган: бир талай турк кемаларини ғарқ қилган, умрларида беҳад ва беҳисоб ўқ отган, қимматбаҳо кимхоб ва зарбофларни йиртиб пайтава қилган, бир эмас қайта-қайтадан шимларининг чўнтагини нуқул олтинга тўлатиб олган одамлар эди. Булардан ҳар қайсисининг ўз умрида совурган мол-дунёси беҳад ва беҳисоб эди ва бу мол-дунёлар бошқаларга умрбод етар эди. Улар ҳаммани зиёфат қилиб, ер юзидаги ҳамма ўйнасин-кулсин деб машшоклар ёллаб, бор-йўқларини совурганлар. Ҳали ҳам кўмиб қўйган мол-дунёси, қумуш коса ва чўмичи йўғи улар орасида кам эди; мабодо фалокат босиб татарлар қўққисидан Сечга бостириб келиб қолсалар, мол дунёларни тополмасин.

лар, деб Днепр оролларидаги қамишзорларга бекитиб қўяр эдилар. Бу дунёларни татарлар у ёқда турсин, баъзида эгаси ҳам тополмас эди, чунки кўмган жойи эсидан чиқиб кетар эди. Ляхлардан ёр-биродарларининг ўчини олмокни ва Исо дини учун фидо бўлмокни истаб бу ерда қолган казаклар ана шу хилдаги одамлар эди. Мўйсафид Бовдюг ҳам қолишни хохлади: «Татарлар орқасидан қувалаб боришга энди менда ҳол йўқ, аммо казаклар қисматига тушган мардона ўлим топиб, ер бағрида ётмоққа бу ерда ўрин бор. Кўп замонлардан бери ўладиган бўлсам дин йўлида жонбозлик қилиб урушда ўлай, деб худодан сўрар эдим. Муродимга етдим. Кексайган казак ҳеч қаерда бундан ортиқ яхши ўлим тополмайди» деди.

Ҳамма икки ёққа ажралиб, ҳар кўр саф тортиб тургандан кейин, аскарбоши сафлар орасидан айланиб чиққач, деди:

— Ҳурматли оғалар, бир-бирингиздан розимисизлар?

— Ҳаммамиз розимиз, ота! — деб жавоб бердилар казаклар.

— Энди бир-бирларинг билан ўпишиб хайрлашинглар, чунки бир-бирларингни кўриш-кўрмасликларингни худо биледи. Атамanning сўзидан чиқманглар, казаклар номуси нима буюрганини ўзларинг биласизлар.

Казакларнинг ҳаммаси бир-бирлари билан ўпишиб хайрлашдилар. Аввал атамлар оқарган мўйловларини силаб қучоқлашиб ўпишдилар, кейин қўлларини қаттиқ ушлашиб, гўё бир-бирларидан: «Оғайни, яна кўришармиканмиз, йўқми?» деб сўрамоқчи бўлардилару, лекин сўрамас эдилар. Ҳар икки томон бу ердаям иш етарли бўлишини кўришларини билиб хайрлашдилар, лекин дарров ажралиб кетмасдан, камайиб қолганларини душман билмаслиги учун қоронғи кечаси айрилишга қарор қилдилар. Кейин овқатланмоқ учун ҳамма ўз кўрига кетди.

Йўлга тушадиганларнинг ҳаммаси овқатдан кейин ётди; бундай роҳатда охириги марта ётаётганларини сезгандек қаттиқ уйқу билан узоқ ётдилар. Қун ботгунча ухлаб, қоронғу тушгач араваларни тайёрлашга киришдилар. Тайёр бўлганларидан кейин аввал араваларни жўнатдилар, кейин ўзлари ёр-биродарлари билан яна хайрлашиб, аравалар кетидан аста-аста боравердилар; отликлар товуш қилмай, отларни «чу-чу» ламай, секин пиёдалар кетидан бордилар, бир оздан кейин қоронғуда кўздан ғойиб бўлдилар. Фақат отлар туёғининг овози, ҳали юришиб кетмаган ёки кечаси қоронғуда яхши мойланмаган араваларнинг ғижирлаган овози узоқдан эшитилар эди, холос.

Гарчи кетганлар кўздан ғойиб бўлиб, кўринмай қолган бўлсалар ҳам қолганлар анчагача қўлларини қимирлатиб хайрлашдилар. Ҳар қайсилари жой-жойларига қайтгач, юлдузларнинг ёруғида араваларнинг ярмиси йўқлигини ва ўртоқларидан кўп кишиларнинг йўқлигини кўрганларидан кейин кўнгиллари бузилди, таралар.

бедодликда ўтган бошларини куйи солиб, беихтиёр хомуш бўлиб қолдилар.

Тарас казакларни хафалик босиб, улар бошини ботирларга номуносиб маъюслик эгаллаганини кўрди, аммо ҳеч нарса демади, чунки фурсат ўтсин, кўникишсин, ўртоқларидан айрилганларидан бир оз ёзилсин эди. Аммо ичида тайёргарлик кўриб, казакчасига қийқириб ҳаммани бирданига хурсанд қилиб юбормоқчи эди, фақат зоти славьян бўлганлар, саёз дарёлар олдидаги улуғ денгизларга ўхшаган славьянларгагина хос жўшқинлик пайдо қилмоқчи ва маъюс кўнгилларни аввалдагидан ҳам хушнуд ва тетик қилиб, ҳамманинг ғайрат ва ҳимматини яна бир қўзғатиб юбормоқчи эди. Улуғ денгизлар тўполон ва довул вақтида мавжга келиб тошади, ошади, чинқиради, кучсиз кичик дарёлар кўтаролмаган улуғ тўлқинларни кўтаради. Шамол бўлмаётган турган чоқларда бу денгизларнинг ойнадек тиниқ кўз илғамас юзи барча дарёлардан равшанроқ жимирлашиб, қараган кўзларга абадий нур, азалий ҳузур бағишлайди.

Тарас навкарларини чакириб, бир чеккада алоҳида турган араванинг юкнини ечмоққа буюрди. Бу арава бошқалардан мустақкамроқ ва каттароқ эди. Йўғон ғилдиракларига икки қават маҳкам темир қоқилган, устидаги юки ҳам оғир, хўкиз териси билан ёпилган, қора мой суртилган йўғон арқон билан боғланган эди. Аравада Тараснинг ертўласида қачонлардан бери ётган ўткир винолар солинган катта-кичик бочкалар бор эди. Мабодо катта бир воқеа рўй бериб, «пушт-пуштга дoston бўлиб қоладиган ишлар бўлса, ҳар бир казак табаррук майдан тўйиб ичиб, улуғ айём кунларда одамнинг руҳи ҳам улуғ бўлсин» деб бир қанча шароб сақлаб қўйган эди. Навкарлар улуғларининг буйруғини эшитгач, дарров арава олдига келиб шамширлари билан арқонларни кесиб, қалин хўкиз териларидан қилинган ёпиқларни олдилар, бочка ва хумларни аравадан туширдилар.

— Нимангиз бўлса олинг, — деди Бульба. — Қимнинг нимаси бўлса олсин, чўмичими, отини суғорадиган челагимини, қўлқопимини, телпагимини — нимаси бўлса олсин; идиши йўқлар ҳовучинини тутсин.

Қазаклар ҳаммалари — чўмичи борми, челаги борми — тўлдириб ола бердилар, идиши йўқлар ҳовучлаб ича бошладилар. Тараснинг навкарлари одамларни оралаб юриб ҳаммага хум ва бочкалардан қуйиб берардилар. Лекин Тарас: «Мен буйруқ бермагунча ичманглар» деб буюрди. Бирон сўз айтмоқчи шекилли. Эски вино ўзи ҳар қанча кучли, кишининг руҳини ҳар қанча тетик қиладиган бўлса ҳам, унинг ёнига яна яхши гап қўшилса, бунда винонинг кучи икки ҳисса ошишини Тарас яхши биларди.

— Азиз қардошлар, мени улуғ кўтариб, менга кўрсатган ҳурматингиз ҳар қанча улуғ бўлса ҳам бу зиёфат унинг учун

эмас, кетган ўртоқларимиз билан хайрлашиш зиёфати ҳам эмас. Ҳозир унинг ҳам, бунинг ҳам маврути эмас. Олдимизда улуг ишлар бор, казакларга муносиб ботирликлар кўрсатиладиган катта ишлар бор. Қани, ўртоқлар, бирданига ичайлик, аввало муқаддас динимиз ривожи учун ичайлик, динимиз бутун дунёга ёйилсин, ер юзида ёлғиз бизнинг динимиз бўлсин, барча мусулмонлар христиан бўлсинлар! Шу қаторда Сечь учун ҳам ичайлик, барча мусулмонларга қирон келтириб, кўп йиллар яшасин юртимиз, йилдан-йилга ривожланиб, бир-биридан азамат, бир-биридан кўркам, мард йигитлар етишсин: шу қаторда ўзимизнинг шон-шавкатимиз учун ҳам ичайлик, невараларимиз ва уларнинг болалари, бизларни ёдлаб, ёр-биродарликни маҳкам ушлаган, бунинг қоидасини бажо келтирган, қардошларига хиёнат қилмаган одамлар бор экан десинлар. Қани, биродарлар, дин учун ичайлик, дин учун!

Олдинги сафда турганлар гуриллаган овоз билан:

— Дин учун! — деб қичқиришди.

Кейин орқароқда турганлар ҳам кўшилишиб:

— Дин учун! — деб ёш-қари ҳамма барабар ичди.

— Сечь учун! — деди Тарас кўлини юқори кўтариб.

Олдинги сафлардан ҳам:

— Сечь учун! — деган баланд овоз чикди. Кексалар ҳам оқарган мўйловларини қоқиб:

— Сечь учун! — дедилар; улар кетидан ўспиринлар ҳам лочиндек чирпиниб:— Сечь учун! — дедилар.

Казакларнинг ўз юртларини ёд этиб чиқарган овозлари узок далаларни янгратади.

— Энди ўртоқлар, ер юзидаги барча христианлар хурматига охирги хўпламни ичайлик!

Казакларнинг ҳаммаси, бир киши ҳам қолмай, косаларида қолган охирги хўпламни ер юзидаги барча христианлар шарофига ичдилар.

— Ер юзидаги барча христианлар учун! — деган овоз ҳар бир кўрнинг ҳар бир сафида такрор-такрор эшитилди ва ҳийли вақтгача ўчмади.

Косалар бўшади, лекин ҳаммалари қўлларини кўтарганча турар эдилар. Ҳаммаларининг кўзлари винодан жовдираб шод ва хурсанд бўлса ҳам, кўнгиллари хижилроқ эди. Энди улар урушдан оладиган манфаатлар, ўлжа ва ғаниматларни, оятин-кумуш, қимматбаҳо яроғ-аслаҳалар, қимхоб-зарбоф кийимлар, черкас отлари қимга, қайси бир бахтлига ғанимат бўлишини эмас, балки бошқа нарсаларни ўйлар эдилар. Типпа-тик баланд тоғлар устига кўниб, пастдаги бепоён денгизни, унда майда қушлардек юрган кема ва қайиқларни, унинг ингичка бир қизикдек кўришиб турган қирғоқларини, атрофида пашшадек кўринган шаҳарларни,

бошини эгган майда ўланлардек кўринган дарахтзорларни томоша қилиб турган бургутдек ўй-ўйлашиб қолган эдилар. Бургут атроф-теваракка бирма-бир боққандек, улар ҳам йироқда қорайиб кўринган қисматларига боқар эдилар. «Дала ва кўриқлар, йўл ва чўллар бизнинг қонимизга сероб бўлур, бузилган араваларга, синган қилич ва найзаларга, оқ суяқларимизга тўлар» дер эдилар. Қокили қонга беланиб қотиб қолган, мўйлови осилиб қолган бошлар сой тошидай думалаб ётар, бургутлар келиб кўзларини чўқир, ўяр, аммо бундай кенг, бундай яйраган қабристоннинг ҳурмати улуг. Мардоналик, олий ҳимматлик билан қилинган ҳеч бир иш нобуд бўлмагани, дорининг заррачаси ҳам милтиқ оғзидан беҳудага кетмаганидек, казаклар шуҳрати ҳам, уларнинг шон-шавкати ҳам сира йўқолмас. Оқ соқоли кўксига тушган, балки соч-соқоли оқарган бўлса ҳам куч-қуввати, мардлигию эрлиги кетмаган, тетик руҳи сўнмаган мўйсафид дўмбирачи чол уларни ёдлаб, одамнинг юрак-бағрини эзувчи, аламли дostonлар айтгуси, шуҳратлари оламни тутгуси, авлод-авлодга дostonлар бўлгуси, чунки овози яхши чиқсин деб устаси нуқул тоза нуқрадан кўпроқ ишлатган жомнинг данғиллаган товуши шаҳри азимларга ҳам, кулга ва харобаларга, қаср ва ошиёнларга ҳам барабар етиб боргуси, ибодатга чорлагандек, аламли сўзларнинг жаранглаган овози узок замонларга, йироқ масофаларга кетгуси.

IX

Запорожьеликларнинг ярмиси татарлар кетидан қувлаб кетганини шаҳардагилардан ҳеч ким билмади. Фақат қалъа кунги-расида турган посбонлар араваларнинг бир қисми йўлга тушиб дарахтзор орқасига ўтиб кетганини билдилар, холос, аммо казаклар пистирма қилиб пойлаб ётмоқчилар, деб ўйладилар. Фаранг муҳандиси¹ ҳам шу хаёлда эди. Бу орада аскарбошининг айтган гаплари тўғри чиқиб, шаҳарда ош-нон танқис бўлиб қолди; ўтган эски замоннинг таомилини қилиб лашкарга қанча овқат лозимлигини олдиндан тузукроқ ҳисоблай олмаганлар. Қалъадан чиқиб ҳамла қилмоқчи бўлиб уриниб кўрдилар, аммо ботирларнинг ярмиси казаклар қиличидан ўтди, қолганлари шаҳарга куруқ қочиб кирди. Бироқ жухудлар фурсатдан фойдаланиб, сирдан воқиф бўлдилар; запорожьеликларнинг қаёққа ва нега кетганларини, қайси кўрдан қанча одам кетганини, лашкарбошилари кимлигини, қолганлар қанчалигини, энди уларнинг фикри

---

¹ Фаранг муҳандиси — француз инженери; у замонларда қалъа ва кўрғонгарни мустаҳкамлаш ва қамал қилиш ишларига французлар уста бўлар эдилар ва шу сабабдан Польша, Литва ва Москва Россиясига уларни кўп чакириб келтирар эдилар.

нима эканини билиб олдилар. Хуллас орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас шаҳардагилар ҳамма гапдан хабардор бўлдилар. Шаҳардагиларнинг лашкарбошилари ботирлини жангга тайёрлана бошладилар. Тарас шаҳардаги шовкин-сурон, говға ва ҳаракатни кўрибоқ пайқади ва дарров фармон қилиб, тайёргарлик кўра бошлади, ҳамма кўрларни уч гуруҳга бўлиб, от-аравалардан истехком ясади, бу тариқа уруш қилганда запорожьеликлар сира енгилмас эдилар. Икки кўрни пистирмага кўйди. Синик найза борми, бошқа яроғлар борми, ёғоч борми тўплаб, атроф-теваракка козиқ коқтирди. Тўғри келиб қолса, душманнинг отлик аскарларини бу ерга қамаб олмоқчи эди. Ҳамма иш тайёр бўлгандан кейин қазақларга ваъз айтди; уларнинг руҳларини кўтариб, далда бериш учун эмас, чунки бунга эҳтиёж йўқлигини билар эди, юрагида сақлаган гапларни айтиб олмоқ учун ваъз сўзлади.

— Оғалар, бизнинг ўртамиздаги бирликнинг нима эканини сизга айтмоқ истайман. Ота-боболаримиздан эшитгансизки, бизнинг юртимиз аввал жуда улуғ ва азиз экан; бизни ҳамма ҳурмат қилар экан, юнонларгача бизни билар экан, бизга бож-хирож берар экан; шаҳарларимиз обод, ибодатхоналаримиз ривожда, католиклардан чиққан динсиз пошшолар эмас, ўзимиздан, русдан чиққан пошшоларимиз бор экан. Динсизлар келиб ҳамма нарсани эгаллаб олдилар, ҳамма барбод бўлиб кетди, ёлғиз бизлар қолдик; азамат эридан ажраб тул қолган есирдек биз ҳам есир қолдик, юртимиз ҳам биздек есир қолди. Уртоқлар, ана шундай оғир замонда бизлар қардошлик аҳди паймонини қилдик, қардошлигимизнинг негизи ана шунақа, бу қардошлик аҳдидан муқаддас, азиз ҳеч нарса йўқ. Ота-она боласини яхши кўради, бола ҳам ўз ота-онасини яхши кўради, аммо жигарларим, бу яхши кўриш бошқа, чунки ҳайвонлар ҳам ўз болаларини яхши кўрадилар. Жон ва тан билан боғланиб қардош бўлмоқ, ёлғиз одамлар орасида бордир. Бошқа юртларда ҳам бу қардошлик бўлган, лекин рус тупроғидагидек қардошлик ҳеч қаерда бўлган эмас. Сизларнинг кўпларингиз кўп юртларни кўргансиз, кўп йиллар мусофирликда юргансиз; бу юртдагилар ҳам одам, улар ҳам худонинг бандаси, сиз-биздек гапиришади, бироқ сидқидил билан, юрак-бағридан чиқариб гапириш уларда йўқ. Ақллари ҳам жойида, бизга ўхшаган одамлар, лекин барибир улар бошқа. Чироғларим, рус қалби сингари яхши кўриш, ақл ёки бошқа бир нарса билан эмас, балки бутун жон-танинг билан, худо берган тамомий борлигинг билан яхши кўрмоқ, эҳ-ха! — Тарас буни деб қўлини силтади, оқ мўйловини учирди, сўнгра яна деди: — Йўқ, ҳеч ким бу хилда яхши кўролмайди! Энди бу дунёнинг одамларида инсоф қолмади, пасткашлик ривож олиб кетди, фақат ўзим бўлай дейдилар; хирмон-хирмон бугдойим, ғарам-ғарам пичанним, яйлов тўла йилким бўлсин, омборларда хум-хум шароблар турсин дейдилар;

ким билсин аллақандай шайтоний одатларни қиладиган бўлиб қолдилар; тилларини тиймайдилар; қариндош қариндош билан сўзламоқни хохламайди; бозорда чорвани сотгандек бир-бирларини арзонга сотадилар. Ет подшонинг илтифоти, пошшоника қаккада, сахтиён чориғи билан тумшукларига тепса ҳам, бир мумсик поляк бойнинг қилган илтифоти уларга ҳар қандай қардошлиқдан қимматроқ. Аммо ҳар қандай паст, разил одам бўлса ҳам хушомадгўйлик лойига беланган, қора куяга бўялган бўлса ҳам, чироғларим, ҳар нечук баданида заррача руслик руҳи бор; ахир бир кун руҳи уйғониб, шўрлик аттанг деб, пешонасига уради, разолатда ўтган умрига лаънатлар ўқиб шармандалик лойини ювмоқ учун ўзини ҳар бир азоб-уқубатга солишга тайёр бўлади. Рус тупроғида қардошлиқ нима эканини барча билсин, ўлим ҳақ бўлса, улардан ҳеч ким бундай ўлим томолмайди! Ҳеч қайсиси! Бизга насиб бўлган ўлим билан ўлмоққа у кўр сичқонлар тоқат қилолмайдилар!

Атаманнинг сўзи шу бўлди. Кўпни кўриб сочлари оқарган кумушдек бошини гапи тамом бўлгандан кейин ҳам қимирлатиб турар эди; унинг сўзи бунда турганларнинг ҳаммасига қаттиқ таъсир қилиб, юрак-бағрига бориб тегди; сафда турган мўйсафид кексалар ҳам сочи оқарган бошларини қўйи солиб, жим бўлиб қолдилар. Қариган кўзлар жик-жик ёшга тўлди. Милдир-милдир оккан ёшларини астагина энглари билан артиб олгач, ҳаммалари иттифок қилгандек бирданига кўлларини, кўпни кўрган бошларини силкитиб қўйдилар. Чол Тарас уларга ўтмишдан кўп нарсаларни эслатди, қайғу ва ҳасратларни кўп тортган, меҳнат ва машаққатларни кўп чекиб, жанг-жадалларни кўп кўриб, тирикликнинг азоб-уқубатини кўп тортиб пишган, ақли тўлган одамларнинг кўнглида бўладиган ёки бу қаттиқликларни кўрмаса ҳам, уларни дунёга келтирган қари ота-оналарининг бахтига ёш қалби кўпни сезган ўспиринларда ҳам бўладиган тотли яхши ҳиссиётларни кўзғатди.

Душман аскарлари ҳам қарнай ва ноғораларни чалиб шаҳардан чиқа бошлади; улуғлари беҳисоб навбар ва чокарлари билан кибр ва ҳаво қилиб, керилиб чиқдилар. Семиз полковник буйруқ берар эди. Милтиқларини ўқталиб, совут-қалқонларини ялтиратиб, кўзларини чақчайтириб, казаклар устига ёпирилиб кела бошладилар. Уқ етар ергача яқинлашиб келишлари билан казаклар бирданига етти қаричлик милтиқлардан ўққа тутиб, тинмасдан ота бердилар. Милтиқ овозидан далаю даштни гулдур-гулдур босди. Ер-кўкни тутун қоплади, казаклар тинмасдан отар эдилар. Орқадагилар милтиқни ўқлаб олдиндагиларга узатар эдилар; душманлар казакларнинг милтиқларини ўқламасдан отишларига ҳайрон қолар эдилар. Ер-кўкни тутун қоплаб икки томон ҳам бир-бирини кўра олмай қолди, сафдагилардан ҳали униси, ҳали буни-

«Ийкилиб турар, кимлигини ҳеч ким билмас эди. Лекин ляхлар ўқ ёмғирдай ёғилиб турганини, жанг қизиб бораётганини пайқадилар. Тутун чиқиб, ўзларини бир четга олмоқ учун кетларига чиганиб эдилар, ораларида кўп кишиларнинг йўқлигини кўрдилар. Қазаклардан бўлса юзтадан иккита-учта ўлди. Қазаклар бир дам ҳам тўхтамасдан ота бердилар. Буни кўрган фаранг муҳандиси ҳам уларнинг бу хилда уруш қилишларига ҳайрон бўлиб, қойил қолганидан ҳамманинг олдида: «Запорожьеликларга қойилман! Бошқалар ҳам бошқа юртга борганларида шунака урушсинлар!» деди-да, дарров: «Тўпларнинг оғзини казаклар томонига тўғриланг» деб маслаҳат берди. Чўян замбаракларнинг катта оғздан гумбурлаб чиққан ўқ овозидан ер ҳам ларзага келиб, ҳамма ёқни тутун босди. Узоқ-яқиндаги шаҳарларнинг бозор ва маҳаллаларига ҳам замбарак товуши эшитилди, дори ҳиди келди. Аммо тўпчилар мўлжални жуда баланд олган эканлар, ўқ юқорилаб, ҳавони гулдурадиб, казаклар тепасидан ўтиб ерга тушди ва тушган жойида қоп-қора тупроқни ағдариб ташлаб, ерга кириб кетди. Буни кўрган фаранг устаси сочларини юлиб, казаклар тинмасдан ўқ ёғдириб турган бўлсалар ҳам, бунга қарамай, тўпни ўзи мўлжалга олиб отмоққа тутинди.

Тарас буни узоқдан кўриб, Незамайковский кўр билан Стебликовский кўрнинг фалокат босишини билиб туриб эди, шунинг учун дарров: «Дарров аравалар орасидан чиқиб отга мининглар!» деб қичқирди. Аммо, Остап аскарлари билан етиб келиб ўзини ўртага урмаса, казаклар аравалар орасидан ҳам чиқа олмас эдилар, отга ҳам мина олмас эдилар. Остап олти тўпчининг пилтасини тортиб олди, лекин тўрттасидан тортиб олишга улгуролмади, чунки ляхлар уни қайтардилар. Бу орада фаранг тўпчи казакларнинг ҳеч қайсиси ҳалигача кўрмаган катта тўпнинг пилтасини ўз қўлига олди. Бу тўпнинг катта оғзи ҳайҳотдек очилиб турар, ундан неча минг ажал бақрайиб тургандек эди. Гумбурлатиб чунонам отдики... кейин унинг кетидан яна уч тўп отилди, ер тагида ҳам тўп отилгандек тўрт марта гуриллаган овоз чиқди. Бу тўплар аскарга қирон солди. Кўп казакларнинг боёқиш кампир оналари ориқ кўлларини сўлиган кўксиларига уриб йиғларлар; Глухов, Немиров, Черников ва бошқа шаҳарларда кўп казакларнинг хотинлари тул қолдилар, ҳар куни боёқишлар бозорга чиқиб, ҳар бир ўтган-кетганга тикилиб суйган ёрларини изларлар, аммо шаҳардан ўтган аскарлар орасида суйган ёрлари топилмайди.

Незамайковский кўрнинг ярмисидан тақир аскар қолмади. Бошоғи олтиндек бўлиб, тўлиб турган буғдойни дўл уриб кетгандек, уларни шундоққина кириб тўкди.

Қазаклар қутлари учиб ҳайрон қолдилар. Ғазаблари ошди, кўр атамани Кукубенко одамларининг ярмиси кирилиб кетганини

кўриб дарғазаб бўлиб, қолган одамлари билан ўзини ўртага урди, аввал дуч келганининг бошини сапчадек кесиб ташлади, кўп отликларнинг отини ҳам, ўзини ҳам найза билан уриб йиқитиб, тўпчилар тепасига борди ва бир тўпни ўлжа олди. Нарирокда Уманский кўрнинг атамани Степан Гуска катта тўпни тортиб олиш ҳаракатида эди, буларни бу ерда қолдириб ўзини душманининг бошқа тўдасига урди, Незамайковский кўрнинг одамларига душман писанд эмас, уларни босиб-янчиб, кириб борадилар. Ляхларнинг сафлари сийракланиб, ўликлари даста-даста бўлиб ётар эди. Аравалар олдида Вовтузенко, олдинда Черевиченко, орқадаги аравалар олдида Дегтяренко, унинг орқасида қўр атамани Вертихвист турар эди. Дегтяренко икки ляхни найзага олиб, энди учинчисини олмоқчи эди, лекин буниси осонлик билан жон бермай қаттиқ олишиб қолди. Ляхнинг от ва эгар-жабдуқлари хўп дабдабали, орқасида навкар ва чокларнинг ўзидан эллик киши бор эди. Дегтяренко энгиб, отидан йиқитди, қиличини унинг бошига кўтариб: «Сиз итваччаларнинг биттангиз ҳам менга бас келолмайсиз!» деб бакирди.

— Мен бас келаман! — деб ўртага чиқди Мосий Шило. У бир неча бор денгизда қароқчиларга бош бўлган, иссиқ-совуқни кўп кўрган жуда полвон казак эди. Трапезонт¹ шаҳрида турклар қўлига тушиб, турклар уни шериклари билан бирга кемада банди қилиб олиб кетган, қўл-оёқларига кишан солиб, денгизнинг шўр сувидан бошқа ҳеч нарса бермай, қийнаган эдилар. Боёкиш бандилар барча азоб-уқубатларга чидадилар, лекин динларидан қайтмадилар. Аммо қароқчи боши Мосий Шило тоқат қилолмай, динидан қайтиб мусулмон бўлди, гуноҳқор бошига салла ўради, турклар пошшоши ишониб уни барча бандиларга бош қилиб, бандихонанинг калитини қўлига бериб қўйди. Бечора бандилар унинг бу ишидан кўп ранжидилар, чунки ўз ораларидан чиқиб динини ютиб, золимлар билан бирлашиб кетган баттол қўл остида бўлгандан кўра, бошқа бир динсиз қўл остида бўлган яхшироқ эканини билардилар. Дарвоқе шундай бўлди. Мосий Шило бандиларнинг ҳаммасини уч қатор занжирга боғлади, арқонни суяккача ботириб чамбарчас боғлади. Ҳаммани хўп савалади, турклар бундай садоқатли қулни топганларига суюниб айш-ишратга кириб ва шариатларини нутиб маст бўлганларида, Мосий Шило олти-миш тўрт калитнинг ҳаммасини келтириб бандиларга улашди ва: «Кишанларни ечиб дарёга ташланглар, қўлингизга қилич олиб туркларни чопинглар» деб буюрди. Бундан казаклар кўп ўлжалар билан юртларига қайтиб келган эдилар ва уларнинг бу ишларини кўп замонларгача дўмбирачилар хўп мактаб қуйладилар.

¹ Трапезонт — Туркиянинг Қора денгиз бўйидаги шаҳарларидан бири, савдо маркази.

Аскарбошиликка сайлар ҳам эдилар-ку, аммо девонароқ эди. Гоҳда ҳар қандай дононинг ҳам ақли етмайдиган ишлар қилар, баъзида эса жуда тентаклиги ўтиб кетар эди. Буд-шудини ичкиликка сарф қилиб, Сечда ҳаммадан қарздор бўлиб қолди ва бунинг устига ўғирлик қилиб шармандаси чиқди. Бир кеча бировнинг уйига кириб эгар-жабдуқларини ўғирлаб чиқиб, ароқфурушга гаров қўйибди. Бу қилмиши учун уни бозор жойда ёғочга боғлаб қўйиб, ҳар ким кучи етгунча бир уриб ўтсин деб олдига битта сўйил ташладилар. Аммо унинг бурунги ишлари ҳаммага машхур бўлгани учун запорожьеликлар орасида унга сўйил кўтарадиган ҳеч ким топилмади. Мосий Шило шунақа одам эди.

Ляхнинг тепасига етиб келиб: «Сиз итларни ўлдирадиган одамлар ҳам бор» деди. Иккови хўп олишди; зарбадан икковининг ҳам совут ва қалқонлари қайрилди; лях унинг совутини кесиб ташлади, қиличнинг дами совутдан ўтиб баданига қадалди. Казакнинг темир қўйлаги кип-қизил қонга бўялди, Шило бунга парво қилмай, забардаст, бақувват қўлини кўтариб, ляхнинг бошига чунонам урдик, жез дубулғаси бошидан учиб кетди, ўзи гандираклар йиқилиб тушди. Шило уни чопишга, чўқинтиришга тутинди. Енгилган душманни яна чопиб нима қиласан, казак! Орқангга қара! Казак орқасига қарамади, ўлган ляхнинг новқарларидан бири келиб бўйнига пичок урди. Шило қайрилиб қаради, кушандасини тутай деди, лекин у дорининг тутини ичида ғойиб бўлди. Ҳар тарафдан милтиқ ўқи ёғилди. Шило гандираклар қолди ва еган захми қаттиқ эканини фаҳмлади. Қўли билан ярасини ушлаганча йиқилди; ўртоқларига қараб: «Алвидо! Азиз ўртоқлар, динимиз ва юртимиз Россия абадий яшасин! Асло путур етмасин!» деди. Қуввати кетган кўзларини юмди, казакнинг руҳи кўп азоб чеккан танасини ташлаб кетди. У томонда Задорожний ўз одамлари билан чиқиб келди. Қўр бошлиғи Вертихвист сафларни ўнгу сўлга сўриб келар, Балабан ҳам майдонга ўзини урган эди.

Тарас кўр бошлиқлари билан қичқиришиб:

— Оғалар, қалай, қортикда дорингиз соб бўлгани йўқми? Холингиз қалай, казаклар, бўш келмаяпсизларми? — деб сўради.

— Отамиз, доримиз ҳали бор, кучимиз-қувватимиз жойида, казаклар бўш келмаяптилар!

Казаклар бир зўр бердилар. Сафларни аралаш-қуралаш қилиб юбордилар. Паст бўйли полковник, ҳар тарафга сочилиб кетган одамларини йиғмоқ учун: «саккизта ранг-баранг байроқ кўтаринг» деб буюрди. Ляхларнинг ҳаммаси байроқ тагига тўпланди. Аммо сафларини ростлаб олгунча бўлмай, кўр бошлиғи Кукубенко аскарлари билан ўзини ўртага уриб, қорни катта, семиз полковникка ҳамла қилиб қолди. Полковник унинг зарбига дош беролмай, отини буриб қочди. Кукубенко унинг орқасидан

узоккача қувлаб бориб, аскарларига йўлатмади, ён томонда турган Степан Гуска буни кўриб, кўлида аркон билан отининг ёлига ётиб олиб, унинг олдидан тўсиб чикди. Пайт топиб унинг бўйнига аркон ташлади. Полковник икки кўли билан арконга ёпишиб, уни узмокка уринди, юзлари моматалокдек кўкариб кетди. Аммо яхшилаб урилган найза аллақачон қорнидан тешиб чиқиб ерга қадалди. Полковник ерга кокилгандек шу ерда қолди. Бирок Степан Гуска ҳам омон қолмади. Қазаклар у ён-бу ёнга қараганларича йўқ эдики, душманлари Гускани тўрт найзага олдилар. Бечора: «Душманларга қирон келсин, рус юрти дориломон яшасин!»дан бошқа сўз айтолмасдан жон берди.

Қазаклар қайрилиб қарасалар, бир томонда казак Метелица ляхлар орасига қиргин соляпти; яна бир томонда атаман Невилчкий ўз аскарлари билан босиб-янчиб келяпти. Аравалар турган ерда Закрутигуба душманни қайтариб жонбозлик қилиб турибди. Чеккадаги аравалар олдида учинчи Писаренко бир гала душманни қайтарди; бир томондаги аравалар олдида икки томон олишиб қолиб, жанг аравалар устига ҳам чиқиб кетди.

Атаман Тарас ҳамманинг олдига ўтиб олиб:

— Ҳа, оғайнилар! Ўқ дорингиз борми? Аскарларда куч кўпми? Қазаклар бўш келмаяптиларми? — деди.

— Отамиз, ўқ-доримиз бор, казакларда ҳали куч кўп, казаклар ҳали бўш келмайдилар!

Бовдюг аравадан йиқилди: ўқ худди дилига бориб тегибди, аммо чол жон-жаҳди билан бор қувватини йиғиб: «Дунёда армоним қолмади, ҳаммага худо шундай ўлим берсин! Рус юрти қиёматгача бор бўлсин!» деди. Буни деб Бовдюганинг руҳи юксакларга парвоз қилиб кетди: дунёдан аввал ўтган қарияларга рус тупроғида қандай жанг, бу мамлакатда муқаддас дин йўлида қандай жонбозлик қилаётганликларини сўзлаб бергани кетди.

Бир оздан кейин атаман Балабан ҳам йиқилди. Уч еридан шикаст еди; бир ерига найза, бир ерига ўқ, бир ерига шамшир тегди. Бу ҳам машҳур ботир казаклардан эди; шўр дарёда кўп қароқчиликлар қилган эди. Аммо Анатолий қирғоқларига қилган сафари ҳаммадан даббали эди. Бу сафарда турклардан кўп ўлжалар олдилар; мол-бисотлар, қимматбаҳо матолар кўп туширдилар. Бирок қайтишда жазоларини тортдилар — боёқишлар туркларнинг замбарак ўқиға учраб, кемаларининг ярмиси гирдобга тушиб чирпирак бўлиб ағдарилиб кетди ва кўплар сувга чўкдилар, аммо кемаларнинг икки ёнига боғланган қамишлар уларни ғарқ бўлишдан асраб қолди. Балабан кемасини жадал ҳайдаб, ўзини кунрўяга олди ва шу билан омон қолди, чунки куннинг шуъласидан турклар уни кўролмадилар. Кейин тун бўйи кемаларнинг тешилган жойини тузатиш, қайиққа қирган сувни товоқ ва шапка билан сепиш билан овора бўлдилар. Иштонларини йиртиб,

елкан қилиб, туркларнинг йилдирим кемаларидан қочиб қутулдилар. Ўзлари омон-эсон Сечга қайтиб келганларини қўя беринг, Киевдаги Межигорский монастирининг архимандритига олтин билан тикилган кимхоб тўн, Запорожьедаги Покровга нукул қушдан ясалган қоплама келтирдилар. Дўмбрачилар кўп замонарғача уларнинг қилган ишларини оқлаб, мақтаб юрдилар. Балабан энди ўлими яқин эканини фаҳмлаб бошини эғди-да, секингина айтди: «Оғалар, яхши ўлим топдим, еттисини қилич билан чопдим, тўққизини найзадан ўтказдим, отим оёғи остида кўплари поймол бўлди, ўқимдан ўлганлар ҳисобини билмайман. Рус юрти дунё тургунча турсин!» Буни деди-ю жон берди.

Қазақлар, қазақлар! Қўшинимиз гулини нобуд қилманг! Кукубенкони ўраб олдилар; унинг Незамайковский қўридан атиги етти киши қолди, булар ҳам зўрға бардош қилиб турибдилар; Кукубенкoning кийимлари қора қонга бўялди. Унинг холи танглигини кўриб Тараснинг ўзи мададга югурди. Аммо қазақлар фурсат ўтганда етиб келдилар: уни ўраб олган душманларни қувлаганларича бўлмай, нақ дилига найза урдилар. У етиб келган қазақнинг қўлига секин суяниб йиқилди; қип-қизил қони худди булокдек қайнаб оқиб кетди, Кукубенко кўзларини жовдира-тиб туриб айтди: «Ўртоқлар, худога шуқурки, сизлар олдингизда ўлдим! Биздан кейин қолганлар бизлардан ҳам яхши яшасинлар. Исо суйган рус тупроғи абадий шон-шавкатлар ичида яшасин!» Буни деди-ю, ёш руҳи танасидан чиқди. Унинг руҳини фаришталар осмонга опчиқиб кетдилар. Унда руҳи хузур топар, Исо: «Қукубенко, суйганим, кел, ўтир. Бевафолик қилмадинг, ноинсофлик қилмадинг, одамни балога гирифтор қилгани қўймадинг, менинг динимни асрадинг, қўриқладинг!» дегуси. Кукубенкoning ўлими ҳаммани мотамга солди. Қазақларнинг сафлари жуда сийрақланиб қолди, ботирларнинг кўпи нобуд бўлди, аммо шундай бўлса ҳам қазақлар бардош қилиб турардилар.

Тарас қолган кўрлар билан кичкиришиб:

— Оғалар, қалайсизлар, қортиқда дориларингиз борми? Қиличларингиз дами қайтмадими? Чарчамадингизми? Қазақлар бўш келмаяптиларми? — деди.

— Отамиз, доримиз ҳали бор, қиличларимиз ўткир, қазақларда ҳали куч кўп!

Қазақлар худди ҳеч талафот кўрмагандек, яна ҳамла қилиб кетдилар. Қўр бошлиқларидан атиги уч киши қолди. Ҳар тарафда қизил дарёлар, ҳар икки тарафнинг ўликларидан кўприқлар пайдо бўлди. Тарас осмонга бокса, қатор-қатор қарчиғайлар учиб юрибди. Бировга давлат насиб бўлар! Бир ёқда аллақачон Метелицяни найзага олибдилар. Яна бир Писаренкoning боши чирпирак бўлиб кесилиб тушди, кўзлари ола-була алангланиб юмилди; тўрт таксим қилиб чопилиб ташланган Оҳрим Гуска ҳам аға-

наб тушди. Тарас: «Ҳа, бўлинглар!» деб рўмоли билан ишора қилди. Остап унинг бу ишорасини фахмлаб, пистирмадан чиқиб душмanning отликларига ўзини урди. Ляхлар унинг ҳамласига бардош қилолмасдан қочдилар. Остап уларни қувалаб, ерга найза ва ёғочлардан қозик қокилган жойга хайдаб киргизди. Ляхларнинг отлари қоқилиб, эгалари устидан учиб туша берди. Аравалар орқасида ҳаммадан кейинда турган ўқандозлар душман ўк етар ерга яқин келганини кўриб, тўсатдан ўкка тутиб қолдилар. Ляхлар ҳаммаси бир ерга гуж бўлиб, эсанкираб қолди. Қазаклар ғайратга миндилар; ҳар томондан «Зафар биз тарафда, зафар биз тарафда!» деган овозлар кўтарилди. Шодиёна карнай чалиб, зафар туғини тикдилар. Шикаст еган ляхлар ҳар тарафга тумтақаёй қочдилар. Тарас қалъа томонга қараб: «Ҳали батамом ғалаба қилганимиз йўқ» деди; воқеа ҳам шундай эди.

Шаҳар дарвозаси очилиб, барча отлик аскарларнинг шон-шавкати бўлган новжувон отлик аскарлар дабдаба билан чиқдилар. Ҳаммасининг тагида бир хилда тўрик арғумоқ от, ҳаммадан олдинда бир жувонмард паҳлавон келар эди. Жез дубулғаси тагидан қора қокиллари чиқиб турар, гўзаллар гўзали қўли билан тикилган қимматбаҳо шарф қўлида қилпираб борар эди. Тарас бунни кўриб танигач, эс-хуши оғиб хайратда қолди. У Андрий эди. Паҳлавон жангнинг жонбозлик завқ-шавқига тўлиб, қўлига боғланган тухфага лойик мардлик кўрсатмоқ ҳаваси билан маст бўлиб, бир гала тозилар ичида барчасидан илдам, барчасидан чиройли тозичадек жавлон уриб борар эди. Шикор устаси уни, ғускишлаб қўйиб юборди, у ҳам тўрт оёқлаб, якка қифтлаб, қорни тўзитиб авжига олганда ҳар қандай юғурик куёни ҳам йўлда қолдириб борар эди. Чол Тарас унинг ўнгу сўлини чопиб келишини томоша қилиб ағрайиб қолди. Тарас тоқат қилолмай: «Ҳой, ўз қариндошларингними? Ҳали-я? Иблис боласи, ўзингникини урасанми?» деб бақирди. Аммо Андрий ким билан уруш қилаётганини, ошнами, бегонами фарқ қилмай, ўнгу сўлини суриштирмай урар эди. Унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, фақат паришон қокиллар, дарё юзида сузиб юрган окқушдек сийналар, оппоқ қордек томоқ ва қифтлар, тотли-тотли ўпиш учун яратилган нарсалар кўринар эди, холос.

Тарас бақириб: «Ҳой, азаматлар, алдаб-сулдаб чакалакка олиб келинглар уни, чакалак ичига келса бўлгани!» дер эди. Илдам, чаққон казаклардан ўттиз киши дарров хозир бўлишди, булар узун телпақларини ростлаб олиб от қўйиб душман олдини тўсиб чикмоқчи бўлдилар. Ен томондан кириб, олдиндагиларга ҳамла қилдилар, уларни пароканда қилиб орқадагилардан айириб ташладилар, кейин икки томонни ҳам хўп қалтақладилар. Голокопитенко Андрийнинг орқасига қиличининг тескариси билан урди. Қазаклар дарров орқаларига қочдилар. Андрий ғазабланди,

ёш қони томир-томирларини ўйнатди. Отига қамчи бериб, жом-жаҳди билан казаклар кетига тушганча, орқасига қайрилиб қарамай, кетидан атиги йигирма кишигина келаётганидан беҳабар, от чопиб бораверди. Казаклар эса отларининг жони борича чоптириб бориб чакалакка уриб кетдилар. Андрей қувалаб бориб Голокопитенкога етиб олай деб эди, қўққисдан бировнинг забардаст қўли отининг жиловидан ушлади, қараса олдида Тарас! Аъзойи-баданига ларза тушиб, ранги ўчди...

Андрей, шеригини урмоқчи бўлиб қувлаган ва муаллимига дуч келиб калтак еган мактаб бола ҳолига тушди: бутун ғазаб ва алами бир онда йўқолиб ювош бўлиб қолди, кўз олдида даҳшат билан турган отасидан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди.

Тарас ўғлининг кўзига қараб туриб:

— Хўш, энди нима қиламиз? — деди.

Андрей бу саволга ҳеч қандай жавоб беролмасдан ерга қараганча тура берди.

— Қалайсан, ўғлим, ляхларинг жонингга оро кирдими?

Андрийдан садо чиқмади.

— Шундай ҳам хиёнат бўладими! Динингни сотдинг-а! Ўз қардошларингни сотдинг-а! Қани, отдан туш!

Ёш боладек бўйсуниб отдан тушди, отаси олдига келиб, жонсиз танадек жим турди.

— Қимир этмасдан жим тур! Сени дунёга келтирган ҳам ўзим эдим, энди ўлдирувчи ҳам ўзим бўлай! — деди Тарас. Кейин бир кадам орқасига чиганиб туриб елкасидан милтиғини олди.

Андрийнинг ранги бўздек оқарди, лаблари қимирлаб бировнинг номини атади, аммо бу чокда атаган номи ватанининг номи ҳам эмас, онасининг номи ҳам эмас, оға-иниларининг номи ҳам эмас, поляк маликасининг номи эди. Тарас отди.

Ўроқ билан ўрилган буғдой бошоғидек, пичоқ билан бўғизланган кўзидек боши шилқ этиб тушди, бир оғиз сўз айтмай ўт устига йиқилди.

Боласини ўлдирган ота жонсиз танга узок тикилганича қараб турди. Андрей ўлганда ҳам чиройли эди. Яқинда куч-қувватга тўлган, хотинларни шайдо қилган мардонавор чехрасида ҳали ҳам ажиб бир гўзаллик кўриниб турарди. Коп-қора қошлари тобут устига ёпилган бархитдек йилтирар ва қони қолмаган афтининг ҳар бир тархини айириб турар эди.

— Казакликка қаери кам эди? Қадди баланд, қошлари қалам, юзида киборлик, қўли жангда маҳкам эди! Эсиз йигит-а! Ярамас итдек хор бўлиб ўлди! — деди Тарас.

Шу онда етиб келган Остап:

— Ота, нима қилдинг? Сен ўлдирдингми? — деди.

Тарас боши билан ишора қилиб; «ҳа» деди.

Остап ўликнинг нурсиз кўзларига тикилиб қаради.

Ўқасига ачиниб:

Ота, энди душманларга хор бўлмасин, дарранда ва чаррандаларга емиш бўлмасин, ҳурмат билан ер бағрига кўйайлик,— деди.

— Унинг биздан бўлак кўмадиганлари, йиғловчилари бор! — деди Тарас.

— Бўри-бўрсикларга емиш қилиб ташлаб кета берсамми ёки унинг баҳодирлигини ҳурмат қилсамми? Ҳар бир ботир ҳар қандай душмани бўлса ҳам баҳодирликни ҳурмат қилиши керак-ку,— деб андак фурсат андишага бориб қолди. Бу онда Голокопитенко от чоғиб келди.

— Шўримиз қуриди, отамиз, ляхлар кучайиб кетдилар, уларга мадад келди! — Голокопитенко сўзини тамом қилгунча бўлмай, Вовтузенко от чоғиб келди.

— Атаман, бало ёғилди-ку! Душманга яна мадад келди! — Вовтузенко бу сўзни айтар-айтмас Писаренко пиёда югуриб келди.

— Отамиз, қаердасан, казаклар сени излаб юрибдилар: атаман Невилицкий ўлди, Задорожный ҳам ўлди, Черевиченко ҳам ўлди, аммо казаклар бардош қилиб турибдилар, сени кўриб, ундан кейин ўлайлик,— дейдилар.

— Остап, отга мин! — деди Тарас ва казакларни кўриб ўлай, улар ҳам ўлар олдида атаманларини кўриб қолсинлар, деб шошганича улар тепасига кетди, лекин чакалақдан чиққунча бўлмай, душманлар атрофдан ўраб келиб қолдилар. Дарахтлар орасидан ҳар томондан найза кўтарган, қилич яланғочлаган отликлар чиқа бердилар. Тарас: «Остап, Остап, бўш келма!..» деб қичқирди-да, ўзи қиличини яланғочлаб дуч келганини чопа берди. Олтитаси бирданига Остапга ёпишди, лекин яхши соатда ёпишмаган эканлар, бирининг боши учиб кетди, бири юз тубан ағдарилиб тушди, бири биқинидан найза еди, бири ботирроқ экан, ўкка чап бериб бошини опқочиб қолди, ўк отига тегиб, тўшидан тиг-паррондек ўтиб кетди, от осмонга сапчиб йиқилиб, устидаги одамни босиб тушди. Тарас: «Баракалла ўғлим, баракалла, Остап!.. Ҳозир олдингга етиб бораман!..» деб ёпирилиб келаётганларни уриб-йиқиб борар ва икки кўзи Остапда эди; бир вақт қараса кам эмас саккизтаси биракайига ёпишибди. «Остап!.. Остап, бўш келма!..» Бироқ Остапни енгиб қўйгундай бўлдилар; бири бўйнига арқон ташлади; боғладилар ҳам, тутдилар ҳам. Тарас ўнгу сўлга уриб дуч келганининг бошини сапчадек узиб, Остап олдига боришга ҳаракат қилар эди. «Ох, Остап! Остап!...» Бироқ шу пайтда бошига оғир бир тош теккандек бўлиб кўзи тинди. Кесилган бошлар, найза, тутун, ўтнинг шуъласи, дарахтларнинг шох ва барглари аралашиб кўзига кўринди. Илдизига болта урилган азамат чинордек гумбурлаб ерга йиқилди, кўзини туман босди.

Тарас гўё оғир маст уйқудан карахт бўлиб уйғонгандек ҳушига келиб: «Узоқ ухлабман-а!» деб ўрнидан турди ва қандай ерда ётганлигини фахмлаб олмоққа уринди; аъзойи-баданида сира қувват қолмабди. Ёт бир уйнинг девор ва бурчақлари кўзига сал-пал чалингандай бўларди. Ниҳоят олдида унинг ҳар бир нафас олишига кулоқ солиб тургандек тепасида ўтирган Товкачни таниди.

Товкач ўзича: «Охират уйқусига кирган эдинг-ку! Тағин қолдинг-да!» деб ўйлади-ю, лекин унга ҳеч нарса демай, бармоғи билан ишора қилиб, жим ёт деди.

Тарас эс-хушини йиғиб олиб, ўтган воқеани ёдига солмоқчи бўлиб:

— Ахир айтсанг-чи, қаердаман? — деб сўради яна.

Дўсти жаҳл билан койиб:

— Жим дедим, жим! Яна нима сўрайсан? Қийма-қийма бўлиб ётибсан-ку, кўрмайсанми? Икки ҳафтадан бери икковимиз дам олмасдан от чоптириб бу ерга етиб келдик, сен иситма ичида ҳар балолар деб довдираб келдинг. Бугун энди ором олиб ухладинг, холос. Агар ўз жонимга бир бало орттирмай десанг, жим ёт,— деди.

Аммо Тарас диққат қилиб, эс-хушини йиғиб олишга ва ўтган воқеаларни эсига туширишга ҳаракат қиларди.

— Ахир мени ляхлар ўраб олиб тутишларига сал қолган эди-ку? Улар орасидан қутулиб чиқишим жуда мушкул эди-ку?

Эрка боланинг хархашасидан безор бўлган энага сабри қолмай болани жеркиганидек, Товкач аччиғланиб:

— Шайтондан туғилган, жим ёт дейман сенга! — деб койиди.— Қандай қилиб қутулганлигингни билганинг билан сенга нима фойда? Қутулибсан, бўпти-да! Сенга вафодорлик қилувчи одам бор экан, сенга шу етади-да, хали кечалари озмунча югурамизми? Сен бу баҳонгни анчайин одамнинг баҳоси деб биласанми? Йўқ, сенинг бошингни икки минг олтинга баҳо кесдилар.

Тарас бирданига ўрнидан туришга уриниб:

— Остап нима бўлди? — деди-да, Остапнинг бандга тушганлиги, унинг кўз ўнгида уни боғлаб олганликлари, аллақачон ляхлар қўлида асир эканлиги ёдига тушди.

Кекса бошини ғам босди. Ярасига боғланган латгаларини узиб-йиртиб, ирғитиб ташлади. Қичқириб бир нарсалар демокчи эди, гапиролмасдан гўлдираб қолди. Истмаси яна ошиб, гапи чалкашиб, талвасалай бошлади. Вафодор дўсти койиб, сўкиб, олдида турар эди. Товкач бир илож қилиб кўл-оёғидан тутиб, худди ёш болани ўраб-чулғаб, жароҳатларини қайтадан боғлади, кейин мол терисига ўраб, чилвир билан чирмаб, эгарга маҳкам боғлаб олиб, яна йўлга тушди.

— Улигингни бўлса ҳам юртимизга олиб кетаман! Ляхларга сени хор-зор қилиб қўймайман, этингни бурда-бурда қилиб сувга гашлатиб қўймайман. Кўзингни калхатлар чўкиса ҳам гўрга, поляклар юртдан келган поляк калхати эмас, ўзимизнинг саҳройи калхатларимиз чўқисин. Улигингни бўлса ҳам Украинага олиб бораман!

Вафодор дўстининг гапи шу эди; ҳеч дам олмасдан кечакундуз бараварига от чоптириб уни беҳуш ҳолда Запорожье Сечига олиб келди. У ерда ҳар хил дори-дармонлар, гиёҳлар билан даволашга тутинди. Аллақаердан жуҳуд хотин топиб келди бу хотин бир ой муттасил, уни турли дори-дармон билан бокди бир ой деганда Тарас андак тузалиб, бошини кўтарди. Дори дармонлар кор қилдими ёки ўзининг бақувватлиги сабаб бўлдимми бир ярим ой деганда оёғини босди, жароҳатлари битди, факат қилич теккан жойларда қолган ямоқлар мўйсафид казакнинг қандай қаттиқ ярадор бўлганидан нишона бериб турар эди. Аммо Тарас хийла хомуш ва ғамгин бўлиб қолди. Пешонасига учта катта ажин тушди ва кейин сира кетмади. Теварак-атрофига қараса, эски кадрдон биродарларидан ҳеч ким қолмабди, Сечдагилар барчаси янги одамлар. Ҳаққоният, дин ва қардошлик садағаси бўлганларидан ҳеч ким қолмабди. Аскарбоши билан бирга татарларни қувалаб кетганлардан ҳам аллақачон ҳеч ким қолмабди: Ҳаммалари дунёдан ўтибдилар, ҳаммалари ҳалок бўлибдилар. Гоҳлари жангда мардона ўлим топибдилар, гоҳлари Қримнинг шўртоб саҳроларида ташна ва нонсизликдан нобуд бўлибдилар, гоҳлари бандиликнинг шармини, хор-зорликни кўтаролмай ўлиб кетибдилар. Аввалги аскарбоши ҳам аллақачон ўлиб кетибди. Эски ёр-биродарларидан ҳеч ким қолмабди, бир замонларда қайнаб тошган казак кучи аллақачон ер бағрига кириб, ўт босиб кетибди. Ниҳоятда катта, сердабдабау, серможаро бир тўй, бир кайф-сафо мажлиси, бир маърака бўлиб ўтибди. Эшитгани шу бўлди. Бу тўйда идиш-товоклар битта қолмай синдирилибди, бир қатра вино қолмабди, келган меҳмонлар, хизматкорлар барча қимматбаҳо асбобларни, қадахларни ўғирлаб кетибдилар, энди тўйхонанинг эгаси кошки бу тўй бўлмаган бўлса эди, деб хафа бўлиб юрибди. Тараснинг кўнглини овлаб ҳурсанд қилмоқчи бўлардилар, бироқ ҳаракатлари беҳудага кетарди. Серсоқол мўйсафид дўмбирачилар қайта-қайта айланиб келиб Тараснинг ишларини алқаб ўқир эдилар, лекин Тарас уларга бепарво эди, унинг ковоғи сира очилмас, чехрасидан ғамгинлик кетмас, бошини қуйи солиб, маъюс: «Болажоним, Остапгинам!» дерди, холос.

Запорожьеликлар денгиз сафарига отланмоқда эдилар. Икки юз қайик Днепр дарёсига туширилди. Кичик Осиё уларнинг сочи олинган бошларини, узун кокилларини, бу ўлканинг обод кир-

гоқларини йикқан ва ёққанларини яна кўрди. Қонга бўялган далаларида беҳад ва беҳисоб гуллари ҳар тарафга сочилиб, оёқ ости бўлганидек, фуқаронинг саллалари ҳам ҳар тарафга сочилиб оёқ ости бўлар, дарёларга оқар эди. Запорожьеликларнинг қора мойга беланган чалварлари, илондек қамчи тутган бақувват қўлларини кўп кўрди бу ўлка. Токларини поймол қилиб, узумларини-еб қуритдилар. Мачитларида гўнлар тепа-тепа бўлди. Қимматбаҳо эроний шолларни отларига ёпик қилдилар, кир тўнлари устидан белбоғ қилиб боғладилар. Улардай қолган кичкина трубкларни одамлар топиб оларди.

Запорожьеликлар қайиқларига тушиб, шод-хуррам қайтдилар. Туркларнинг ўн замбаракли катта кемалари улар кетидан қувалаб келиб ўн замбаракдан бараварига отиб, казакларнинг хароб қайиқларини қушдек ҳар тарафга пароканда қилдилар. Қайиқларнинг учдан бир қисми денгиз гирдобига фарқ бўлди. Аммо қолган қайиқлар яна тўпланишиб, ўн икки сандиқ тўла олтин-кумуш билан Днепрга етиб келдилар. Бирок Тарасда бундай ишларга сира ҳавас йўқ эди. У ёлғиз ўзи овга чиққан бўлиб сахро ва далаларга кетар, лекин милтиғи ўқланганча қайтиб келар эди. Денгиз бўйига бориб милтиғини ерга қўйиб, ғам-ғуссага тўлиб ўтирар эди. Бунда узоқ-узоқ ўтирар, «Болам, Остап, бўтам, Остап!» дер эди холос. Олдида бепоён Қора денгиз мавж уриб, товланиб турар эди; узоқдаги қамиш ичида балиқчи қуш қичқирар, Тараснинг оқарган мўйлови кумушдек ялтирар, кўз ёши чак-чак томар эди.

Тарасда тоқат қолмади: «Нима бўлса ҳам бориб биламан, тирикми, ўликми? Гўрдами ёки гўрда ҳам асари қолмадимикин? Билмагунча қўймайман!». Орадан бир ҳафта ўтгач отлик, яроғ-аслаҳалик, қилич-қалқон ва найзалик, эгари қошига тўрва осилган, кўвачада талқони, милтиқ-дори соладиган кортиғи, отга керакли жабдуқлар билан Уман шаҳрига етиб келди. Шаҳарга кириб тўппа-тўғри, даразалари кичкина, кир босган, қандайдир бир нарса билан булганган, ифлос бир уйга келди. Уйнинг мўрисиغا латта тиқилган, тешилиб ётган томи тўла чумчуқ эди. Шундоққина эшик тагида ахлатлар уюлиб ётибди. Бошига қорайиб кетган марварид қадалган токи кийган жухуд деразадан қараб турарди.

Тарас отдан тушиб, отини эшик олдидаги темир илғакка боғларкан:

— Эринг уйдами? — деди.

Жухуд хотин:

— Уйда,— деди-да, дарров отга ем учун бир чўмичда бугдой, отлик учун бир коса пиво олиб чикди.

— Эринг қани?

— Нариги уйда, ибодат қияпти,— деди жухуд хотин. Бульба косани оғзига олиб борганда таъзим қилиб: — Соғ бўлинг,— деди.

— Сен бу ерда кол, отимга ем-хашак, сув бериб кўй, мен ўзим кириб гаплашиб чиқаман, унда ишим бор.

Жухуд маълум ва машхур Янкель эди. Бу ерга келиб бировнинг жойини ижарага олиб саройвонлик қилар экан; секин-секин атроф-теварақдаги боён ва мансабдорларни қўлга олиб, ҳамма-нинг пулини сўриб олибди, жухудлигини бу юртга шундай кўрсатибдики, қаерга борсанг унинг нишонаси бор. Атрофи уч тош ергача хароб бўлмаган битта ҳам уй қолмабди; ҳаммаси бузилган, йиқилган; бутун юрт худди ўлат теккандек ёки ўт тушиб куйгандек вайронага айланибди. Агар Янкель бунда яна ўн йил турса, бутун мамлакатни хароб қилар экан.

Тарас ичкари уйга кирди. Жухуд кир босган чодирини ёпи-ниб ибодат қилар экан, ўз динининг қондасига охириги марта тупурмоқ учун орқасига қайрилиб эди, орқасида турган Бульбага кўзи тушди. Жухуднинг кўзига дафъатан Бульбанинг бошини келтирган кишига ваъда қилинган икки минг олтин кўринди, лекин ўзининг нокаслигидан ўзи шарм қилиб жухуднинг дилини доим кўртдек еб ётган хирсини, олтин суклигини билдирмасликка уринди.

Тарас жухудга қараб:

— Ҳой, Янкель, мен сени ўлимдан кутқазиб қолдим, мен бўлмасам запорожьеликлар сени бурда-бурда қилар эдилар, энди навбат сенга етди, бир хизмат қил,— деди. Янкель унга таъзим қила-қила, бориб секин эшикни ёпди, унинг юзи сал буришди.

— Қандай хизмат? Агар имкони бор хизмат бўлса, нега қилмай.

— Индама, мени Варшавага олиб бор.

— Варшавага? Нега Варшавага? — деди Янкель таажжубдан қошлари қайрилиб, кифтлари учи кетди.

— Индамасдан мени Варшавага бошлай бер. Нима бўлса ҳам уни яна бир марта кўргим, ҳеч бўлмаса бир оғиз сўз айтгим келади.

— Қимга!

— Ўғлим Остапга!

— Ажабо, ҳали эшитганингиз йўқми?..

— Эшитганман, биламан, ҳаммасидан хабарим бор, менинг бошимга икки минг олтин ваъда қилибдилар. Тентаклар бошимнинг баҳосини яхши билибдилар! Мен сенга беш минг олтин бераман. Икки мингини мана ҳозир ол (Бульба чарм ҳамёнидан икки минг олтинни тўқди), қолганини қайтгач оласан.

Жухуд дарров рўмол олиб тилланинг устига ёпди. Тилланинг биттасини қўлига олиб, айлангириб томоша қилгач, тишлаб кўриб:

— Ажаб бир тур тилла экан, вой, ғалати тилла экан! Бундай олтинни жанобингиз кимдан тортиб олган бўлсангиз ҳам боё-

қиш бир соат ҳам дунёда турмасдан ўша ондаёқ ўзини дарёга ташлаб чўкиб кетгандир! — деди.

— Сендан илтимос ҳам қилмасдан ўзим йўл топиб кета берар эдимку, бироқ лаънати ляхлар мени таниб қолиб тутиб оладиларми, деб хавотир қиламан, чунки айёрликка уқувим йўқ, сиз жухудлар айёрликка яратилгансизлар, сизлар шайтонни ҳам алдайсизлар. Сизлар ҳар нарсани биласизлар, шунинг учун мен сенинг олдинга келдим. Сўнгра битта ўзим Варшавада ҳеч нарса қилолмайман. Дарров аравангни қўш, мени олиб бор!

— Жанобингиз, байтални қўшдигу, чу деб кета бердик, деб ўйлайдиларми! Сизни яширмасдан шундоқ кета берсак бўлади, деб ўйлайсизми?

— Бўлмаса билганингча яшир; бўш бочкага тикиб қўясанми?

— Вой, вой. Сизни бочкага бекитиб бўлади, деб ўйлайсизми? Ахир билмайсизми бочкани кўргандан кейин, ҳар қандай одам ҳам ароқ деб ўйлайди-да.

— Майли, ароқ десалар дея берсинлар.

Жухуд:

— И-я! Майли дейсизми? — деб икки қўли билан гажакларини силаб, кейин юқори кўтарди.

— Ҳа, бунча ҳовликасан?

— Ахир билмайдилармики, ароқни худо ичмоқ учун яратган? Бундагиларнинг ҳаммаси нафси бузук, ширинхўрлар, лях бочкани кўрса беш тош ергача орқасидан югуриб бориб тешмагунча қўймайди. Тешгандан кейин ароқ оқмаса дарров гумон қилади, бўш бочкани жухуд бекорга аравага ортиб юрмайди, бир балоси бор, деб пайкайди. «Тутинглар жухудни, боғланглар жухудни, қаманглар, пулларини тортиб олинглар!» дейдилар. Чунки нима бало бўлса жухуддан кўрадилар; чунки жухудни ҳамма ит қаторида кўради, жухуд бўлгандан кейин одам эмас, деб ўйлайдилар!

— Бўлмаса балиқ ортган аравага ўтказиб қўй.

— Ҳеч бўлмайди, азбаройи худо, бўлмайди! Польшда ҳозир ҳамма итдан баттар оч, балиқни ҳам ўғирлаб кетадилар, сизни ҳам пайқаб қоладилар.

— Билганингни қил, нима қилсанг ҳам мени олиб бор!

Жухуд энгини шимариб олиб, қўлларини паншаха қилиб яқин келиб деди:

— Топдим чорасини пан, ҳозир ҳар ерда кўргон ва қалъалар солмоқдалар, Неметчинадан¹ фаранг усталари келганлар, шунинг учун йўлларда гишт, тош ортиб бораётган аравалар кўп. Сиз арава тагига ётиб олинг, устингиздан гишт ортаман. Ўзингиз бакувват, полвон одамсиз, оғир бўлса сизга ҳеч нарса қилмас,

¹ Бурун Германияни Неметчина деб атардилар.

араванинг тагидан тешик қилиб қўяман, овқатни ўша тешикдан бериб тураман.

— Нима қилсанг қил, ишқилиб олиб борсанг бўлгани.

Бир соатдан кейин икки хароб қирчанғи от қўшилган арава⁴ устида ғишт билан Умань шаҳаридан чиқиб жўнади. Бир отга баланд бўйли Янкель минган, у йўл бўйига қоқилган козикдек новча бўлиб, сакраган сари, қалпоғи тагидан чиқиб турган узун жингалак кокили селкиллаб ўйнар эди.

XI

Бунда баён қилинган воқеалар бўлган замонда чегарага яқин жойларда божхона деган нарсалар, тужжорлар офати бўлган божчи амалдорлар сира йўқ эди ва шу сабабдан ҳар ким хоҳлаган нарсасини ҳар каерга олиб бора берарди. Мабодо биров тужжорнинг юкини тинтиб мусодара қилгундай бўлса, ўз нафси учун қилар эди, хусусан юкнинг ичида кўзга яхши кўринган нарсалар бўлса ва унинг билагида кучи кўп, муштуми оғир бўлса, шундай қиларди. Аммо ғиштга талабгор бўлмади, шунинг учун арава шаҳарнинг катта дарвозасидан бемалол кириб бора берди. Бульба қафасдек жойда ўтириб, араваларнинг тақир-туқури ва арава-қашларнинг шовқин-суронидан бошқа ҳеч нарса эшитмас эди. Чанг-тўзон босган калта бурул отига миниб, дингиллаб кетаётган Янкель айланиб-айланиб бориб жуҳуд маҳалла деб юргизилган қоп-қоронғи ифлос тор кўчага қайрилди. Бу кўчанинг жуҳуд маҳалла дейилишининг боиси шу эдики, Варшавадаги жуҳудларнинг ҳаммаси шу маҳаллада турар эди. Бу кўча тескарисига ағдарилган орқа ҳовлига жуда ўхшаб кетар, офтоб юзини асло кўрмас эди. Қоп-қора босган ёғоч уйларнинг деразаларидан ҳар каерда бир хода чиқиб турар ва бу уйлар кўчани баттарроқ ноҳуш қилар эди. Гоҳ-гоҳда ғишт деворлар учраб қолар, аммо бу ғишт деворлар ҳам қорайиб кетган эди. Гоҳда деворнинг юқорисидаги бир парча ганчига офтоб тушиб кўзни қамаштирадиган даражада ярақлар эди. Бунда ҳар нарса пойма-пой, бир ёқда мўрилар, бир ёқда эски-туски латталар, бузуқ бочкалар, пўчоқлар. Бундагилар ахлати борми, ярамас ташланди буюми борми, ҳаммасини кўчага чиқазиб ташлардилар ва ўтган-кетганларга бу ахлатларни кўриб ва ҳидлаб «хузур» қилишга имкон берар эдилар. Кўчанинг у бетидаги уйдан бу бетидаги уйга тортилиб жуҳудларнинг пайпоқлари, калта иштонлари ва дудланган ғоз осилиб қўйилган ёғочларга отлиқларнинг бошлари тегай-тегай дер эди. Гоҳда упа-эликларни хўп суртиб, мунчоқларни тақиб олган жуҳуд хотиннинг башараси кўҳна деразадан кўриниб қоларди. Афт-башараларини кир босган, сочлари қўнғироқ, бир гала чувринди жуҳудбаччалар лойга беланиб, шовқин кўтариб ўйнашар

эди. Чумчук тухумидек бутун афти-башарасини сепкил босган сап-сарик жухуд ойнадан бошини чиказиб, дарров Янкель билан гужурлаша кетди, кейин Янкель бир ховлига кирди. Кўчада яна бир жухуд кетаётган эди, бу ҳам тўхтаб гапга аралашди; Бульба ниҳоят гишт тагидан эмаклаб чикканда жуда ховликишиб сўзлашиб турган уч жухудни кўрди.

Янкель унга қараб: «Нимаики талабингиз бўлса ҳаммасини қиламиз, ўғлингиз шаҳар зиндонида ётар экан, посбонларни кўндириш жуда қийин, лекин уни сизга кўрсатиш муяссар бўлса ҳам ажаб эмас» деди.

Бульба учала жухуд билан бирга ичкари уйга кирди.

Жухудлар яна ўз тилларида чулдирашиб кетдилар. Тарас ҳар қайсисига бир-бир қараб ўтирар эди. Ичдан бир нарсани сезгандай бўлди. Лоқайд ва тунд юзида аллақандай умид олови ёндики, одам нажотдан умид узиб дилгир бўлиб турган чокда бирдан пайдо бўлиб қоладиган қувватли умид кишини шундай кайфиятга солади. Унинг кексайган қалби йигитларникидек гурс-гурс ура бошлади. Тарас:

— Жухудлар, менинг гапимга қулоқ солинглар,— деди; унинг бу сўзида қандайдир бир шодлик аломати бор эди.— Оламда сизларнинг қўлингиздан келмаган иш йўқ, шўр дарёнинг қаърида бўлса ҳам топасизлар, бурунгиларнинг: агар жухуд хоҳласа ўзини ўзи ҳам ўғирлайди, деган гапи бор. Болам Остапни кутқазиб беринг! Малъунларнинг қўлидан чиқиб қочиш чорасини кўрсатинг. Манав одамга ўн икки минг олтин ваъда қилдим, яна ўн икки минг қўшай. Қимматбаҳо қадаҳларимни, ерга кўмилган олтинларимни берай, уй-жойларимни, устимдаги кийимимни сотай, умрим борича нима ўлжа қилсам ҳаммасини сизлар билан тенг бўлай ва шунга сиз билан шарт боғлай!

Янкель уҳ тортиб:

— Йўқ, йўқ! Асло иложи йўқ, жаноби пан, сира бўлмайди! — деди.

Жухуднинг униси ҳам:

— Йўқ, йўқ! Иложи йўқ! — деди.

Кейин учови бир-бирига қарашиб олди.

Учинчи жухуд бошқаларга қараб, ҳадик билан:

— Бир ҳаракат қилиб кўрмаймизми? Худо берса, ажаб эмас,— деди.

Жухудларнинг учови немисчалашиб кетди. Бульба қулоғини диккайтириб ҳар қанча қилса ҳам ҳеч тушуна олмади. Ҳадеб: «Мардохай», «Мардохай» деганларини фаҳмлади, холос.

— Менинг гапимга қулоқ солинг. Ер юзида ёлғиз бир одам бор, шу одам билан маслаҳатлашмоқ керак. У шундай одамки, доноликда Сулаймон пайғамбарга тенг; унинг қўлидан келмаган иш бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Шу ерда ўтиринг! Мана қалит! Ҳеч кимни киргизманг! — деди Янкель

Жухудлар кўчага чикиб кетдилар.

Тарас эшикни ёпиб олиб, кичкина дарчадан ифлос жухуд махаллани томоша қилиб ўтирди. Уч жухуд кўчанинг ўртасида туриб олиб, бир-бирига гап бермай сўзлашар эди. Бир фурсатдан кейин уларга яна биттаси кўшилди, яна бир оздан кейин тагин биттаси келди. Тарас яна ҳалиги «Мардохай», «Мардохай» деган сўзни эшитди. Жухудлар ҳадеб кўчанинг бир томониغا қарар эдилар. Ниҳоят кўчанинг охиридаги хароба бир уй орқасидан жухудча ковуш кийган бир оёқ ва узун тўннинг этаклари кўринди. Жухудлар бирақайига «Ана Мардохай, Мардохай!» деб қичқирдилар. Янқелга қараганда ориқрок, лекин юзида ажинлари кўпроқ, юқори лаби жуда қалин бир жухуд мунтазир бўлиб турган жухудлар олдига келди. Жухудлар бири олиб, бири кўйиб бир нарсалар айтар эдилар. Мардохай Тарас турган уйнинг дарчасига қараб-қараб кўяр эди, бундан Тарас унинг тўғрисида сўзлашаётганларини фахмлади. Мардохай қўлини пахса қилиб, бошқаларнинг сўзини бўлиб бир нарсалар дер, ҳадеганда ёнига тупуриб, гўнининг этагини кўтариб кўяр, қўлини киссасига тикиб аллақандай соққа-поққалар олар ва мағар иштонини кўрсатар эди. Бир маҳал жухудлар ҳаммаси чуғурлашиб шундай говға кўтардиларки, нарироқда қоровул турган бир жухуд уларга ишора қилиб: «Жим бўлинг!» деди. Буни кўриб турган Тарас ўзидан хавотир ола бошлади, аммо жухудлар албатта кўчада можаро қилишлари ва уларнинг тилига иблис ҳам тушунмаслиги эсига тушиб хотиржам бўлди.

Орадан икки минутча ўтгач, жухудлар Тараснинг олдига кириб келдилар, Мардохай Тарас ёнига келиб унинг елкасига қоқиб: «Биз хоҳлаган-у, худо хоҳлаган иш бўлмай қолмайди» деди.

Тарас мисли бўлмаган бу Сулаймонга тикилиб қарагач, кўнгли бирмунча оромланди; дарҳақиқат, унинг қиёфаси одамни унга инонтирар эди; юқори лаби жуда бадбуруш, бундай йўғон тортиб кетгани бежиз эмас. Бу Сулаймоннинг соқолида атиги ўн беш тола мўй бор, бу ҳам фақат чап томонида эди. Юзида, шўхлигидан еган калтакларидан қолган ямоқ-чамоқлари кўп эдики, уларнинг саноғи аллақачон эсидан чиқиб кетганлиги ва уларни туғма холлар қаторида санашга ўрганиб қолганлиги бешақу бешубҳа эди.

Мардохай унинг донолигига офарин ўкиб ҳайрон қолган ше-риклари билан бирга чиқиб кетди. Бульба якка қолиб, умрида ҳеч бир бўлмаган ажиб бир ҳолатда эди, умрида бир марта хавотирланиб, кўнгли ташвиш тортиб изтиробга тушди. У энди аввалгидек азамат чинор дарахтига ўхшамас эди, энди юраги қолмади, қуввати кетди. Шитир этган товуш юрагини ўйнатар, кўча бошида кўринган ҳар бир жухуднинг шарпаси унинг юрагини

орзиқтирар эди. Шу аҳволда кунни кеч қилди. Емади, ичмади, кўчадаги кичик деразадан кўзини асло олмади. Ниҳоят кеч пайтида Мардохай билан Янкель узокдан кўринди. Тараснинг юраги ёрилгундай бўлди.

Асов отдек бетоқланиб:

— Нима бўлди? Иш ўнгиданми? — деб сўради.

Жухудлар нафасларини ростлаб жавоб қайтаргунча бўлмай, Мардохайнинг, гарчи хийли хунук бўлса ҳам, тоқиси тагидан гажак бўлиб чиқиб турган кокили йўқ бўлиб қолганини Тарас дарров пайқади, Нимадир бир нарса айтмоқчи бўлиб алланима балолар деди, лекин Тарас ҳеч нарса англамади. Янкель ҳам худди тумов кишидек ҳа деганда кўлини оғзига тутар эди, холос.

— Э марҳаматли хўжам! — деди Янкель. — Энди сира иложи йўк! Азбаройи худо, иложи йўк. Бу халқ шундай ярамас эканки, бошига тупурмоқдан бошқага арзимаёди. Мана, Мардохай айтсин, бу киши дунёда ҳеч ким қилмаган ишни қилди, лекин худонинг хоҳиши бўлмади. Уч минг аскар посбонликда турибди, эртага уларни дорга осармишлар.

Тарас жухудларнинг кўзига тикилиб каради, бироқ энди, аввалгидек бетоқат ва ғазабнок эмас эди.

— Агар жаноблари кўрмоқ истасалар эртага сахарда, тонг отмасдан аввал бормоқ керак. Посбонлар рози бўлдилар, ясовул боши ҳам ваъда қилди. Аммо манглайи коралар ниҳоятда баднафс халқ экан-да! Шўрим курсин! Бизларнинг орамизда ҳам бунақаси йўк. Ҳар қайсисига эллик олтиндан бердим, ясовул бошига бўлса...

— Яхши. Мени унинг олдига элт! — деди Тарас. Аввалги мардоналиги яна қайтди.

Янкель:

— Немис мамлакатидан келган ажнабий граф кийимини кийдириб олиб бораман, — деб эди, Тарас унинг бу таклифига рози бўлди. Узокнинг мулоҳазасини қилган жухуд энгилларни аллақачон ҳозирлаб ҳам қўйган экан. Кеч бўлиб қолган эди. Уйнинг эгаси, бояги сепкил босган сарик жухуд чиптага ўхшаш бир нарса билан қопланган юпка бир тўшак олиб чиқиб, сўрига Бульбага ўрин солиб берди. Янкель ерга тўшак солиб ётди. Сарик жухуд бир пиёлачада аллақандай шарбатни ичиб олгандан кейин пайпоғи ва ковуши билан жўжа-хўрозга ўхшаб, хотини иккови жавонга ўхшаган бир нарса ичига кириб кетди. Икки жухудвачча, икки кучукваччадек жавон тагида — ерда ётди. Аммо Тарас ухламади. Бармоғи билан столни тикирлатиб хомуш ўтирарди, Оғзидаги трубкасини тутатар эди, холос. Жухуд тутундан акса уриб кўрпага бурканди. Тарас тонг ёришар-ёришмас Янкелни оёғи билан туртиб уйғотди.

— Жухуд, тур, графга энгилингни бер!

Бир онда кийинди. Мўйлов ва қошларини қорага бўяди, бошига ихчамгина қора токи кийди. Бу киёфатда уни яқин қариндош казаклари ҳам таниёлмас эдилар. Афти ўттиз бешдан ошмаган одамга ўшар эди. Рухсори қип-қизил, юзидаги ямоқлари ундаги салобатни яна оширар, зарбоф кийимлар жуда ярашиб турарди.

Кўчалар ҳали ҳам уйқуда. Пулпарастлардан ҳеч ким ҳали шаҳар кўчасига чиққани йўқ, Бульба билан Янкель чўққайиб ўтирган лайлакка ўхшаган бир иморат олдига келдилар. Ялпайган, пастак бу иморатнинг бир ёғидан лайлакнинг бўйнидеқ узун мезана чиқиб турар, мезананинг тепасида кичкина томча ҳам бор. Бу иморатнинг вазифаси ҳам кўп эди; казарма ҳам, авахта ҳам, ҳатто қозиҳона ҳам шу ерда эди. Бизнинг йўловчиларимиз дарвозадан кириб, катта айвонга чиқдилар. Бунда бир мингга яқин одам ётарди. Рўпарадаги пастаккина эшик олдида ўтирган посбонлар чертмак ўйнаб ўтирардилар. Посбонлар келган-кетганларга унча парво қилмас эдилар, шунинг учун Янкель.

— Бизмиз, оғалар,— дегандан кейин қайрилиб қарадилар.

Улардан бири бир қўли билан эшикни очаркан, иккинчи қўлини чертмакка тутиб бериб:

— Киришлар! — деди.

Улар қоронғу, тор йўлакка кирдилар ва бу йўлакдан бориб яна шунақа юқориси бор дераза залга чиқдилар. Бир неча киши бирданига бақиршиб:

— Қимсан? — дейишди; Тарас бир талай мукамал қуролланган одамни кўрди.

— Ҳеч кимни киргизишга рухсат йўқ.

Янкель:

— Бизмиз, биз! Азбаройи худо, бизмиз!— деб шунча қичқирса ҳам ҳеч ким унга қулоқ солмади. Яхшики шу пайтда семиз бир одам келиб қолди; афтидан катталардан бўлса керак, чунки ҳаммадан қаттиқроқ сўқинар эди.

— Жанобингиз бизларни биласиз-ку, граф жаноблари ҳали яна кўп мурувват қиладилар.

— Қўйиб юборинг, лаънатилар, бошқа ҳеч кимни киргизманг. Ҳеч қайсингиз қиличингизни қўйманг, итдек ерда ағанаб ёта кўрманг...

Бу амр ва фармойишларнинг кетини бизнинг йўловчиларимиз эшитмадилар. Янкель кимни кўрса:

— Бизмиз, паң, биз, ошнаимиз,— дер эди.

Улар бора-бора йўлакнинг охирига етганларидан кейин посбонларнинг биридан:

— Энди мумкинми? — деб сўради.

— Мумкин, бироқ авахтанинг ичкарасига сизларни киргизармиканлар. Ян кетиб қолди, унинг ўрнига бошқа одам турибди,— деди посбон.

Жухуд охистагина:

— Э, аттанг, ишимиз пачава-ку, мархаматли хўжам! — деди. Тарас ҳеч нарсага қудок солмай ўжарлик билан:

— Бошла! — деди. Жухуд ночор итоат қилди.

Тепаси қубба зиндоннинг олдида мўйлови шопдек бир сарбоз турибди. Мўйлови уч ёққа айри бўлиб, биттаси баландга, биттаси пастга, биттаси тўғрига қараб кетган; шунинг учун мушукка ўхшар эди.

Жухуд икки букилиб ёнбошлаб юриб, унинг олдига борди.

— Муҳтарам афандим. Улуғ мартабали пан жаноблари!

— Сен жухуд, менга гапиряпсанми?

— Ҳа... жаноби пан!

Мўйловдорнинг кўзлари чарақлаб:

— Ҳм... Мен анчайин бир аскарман,— деди.

— Азбаройи худо, мен ҳокимнинг худди ўзи деб ўйлаган эдим. Ҳай, ҳай, ҳай...— Жухуд бунини деркан беш панжасини керди, бош чайқади:— Савлатни каранг-а! Худо ҳақи полковникнинг худди ўзи. Агар яна бир элик бўлса, полковникнинг худди ўзи бўларди-я! Жанобингизни пашшадан ҳам илдамроқ арғумоққа миндириб қўймоқ керак, ана ундан кейин машқ бера берар эдингиз!

Сарбоз пастки мўйловини ростлаб қўйди, кўзлари жуда хуррам бўлиб суюниб кетди.

Жухуд яна сўз қотиб:

— Ҳарбийлар ҳам ғалати бўлади-да! Булардан яхши одам бўлмайди: вой, вой, таърифини қўя беринг. Боғичлари, туймачалари... олтиндек йилтирайди-я! Қизлар кўрганда... Вой, вой!

Жухуд яна бошини айлантириб қўяди.

Сарбоз юқори мўйловини бураб, отнинг кишнашига ўхшан-кираб кетган бир товуш чиқарди.

— Жанобингиздан бизга бир хизмат кўрсатишингизни сўрайман. Улуғ, бошқа юртдан келибдилар, казакларни бир кўрай, дейдилар; казак деган халқни асло кўрмаган эканлар,— деди жухуд.

Европанинг чала Осиё бир қисмини томоша қилмоқ учун бошқа юртлардан кўп ажнабий граф ва баронлар Польшага саёҳатга келар эдилар. Масковия билан Украинани улар Осиё ҳисоблар эдилар. Шу сабабдан сарбоз бошини эгиб таъзим қилгач, бир неча калима сўз қотмоқни лозим топди:

— Билолмадим, жаноби олий, уларни кўриб нима қиладилар. Улар одам эмас, ит! Динлари ҳам ҳеч ким танимаган расво бир дин.

— Шайтондан бўлган, бекор айтибсан! Ит — сан бўласан. Бизнинг динимизни бунда булғатгани қандай тилинг борди. Сизларнинг бидъат динларингизни ҳеч ким танимади,— деди Бульба.

Сарбоз:

— Эҳа, эҳа! Ошнама, кимлигингни билдим. Сен ҳам бундаги бандилардансан. Шошмай тур, мен одамларимизни чақирай,— деди.

Тарас чакки иш қилиб қўйганини билди, аммо қайсарлиги устига алами қўшилиб, қилган хатосини тузатиш тўғрисида ўйлашга қўймади.

Яхшики Янкель дарров келиб колди.

— Муҳтарам афанди! Қандай қилиб граф казак бўлсин. Агар чанди казак бўлса устидаги жомаларни қаердан олади, киёфати шунақа бўладими?

— Менга чўпчагингни айтма! — Сарбоз бошлиқларни чақирмоқ бўлиб оғзини очди.

Янкелнинг қути учиб:

— Шавкатли подшоҳим! Чақирманг! Худо ҳақи, шовкинланманг. Овозингизни чиқарманг, умрингизда кўрмаган нарсангизни берамиз, ўн сўмлик тилладан иккитасини берамиз,— деди.

— Эҳа, икки олтин! Икки олтинингиз менга нима? Сочининг ярмисини қириб қўйганига саргарошга икки олтин бераман. Ҳой, жухуд, юз олтин берсанг, унда майли! — Сарбоз юқори мўйловини бураб қўйди.— Агар юз олтин бермасанг, ҳозир чақираман!

Ранги ўчиб, қони қочган жухуд чарм ҳамёнини ечаркан, қалтираб:

— Нега бунча кўп сўрайсиз? — деди. Аммо унинг бахтига ҳамёнида бошқа пул йўқ эди, сарбоз ҳам юздан ортиқ санашни билмас эди.

Сарбоз кўпроқ сўрамаганига афсуслангандек бўлиб пулларни қўлидан-қўлига олиб турганини кўрган Янкель ҳовлиқиб:

— Афандим, афандим, тезроқ кетайлик! Бу одамларнинг ёмонлигини кўрдингизми! — деди.

Бульба аччиғланиб:

— Ҳой, шайтоннинг сарбози, пулни олишга олдинг, энди кўрсатмайман дейсанми; йўқ, энди кўрсат. Пул олганингдан кейин кўрсатмасликка ҳақкинг йўқ! — деди.

— Кетинг, кетинг, йўқолинг! Бўлмаса ҳозир маълум қиламан; сизни дарров тутиб... Сизга айтаман, тезроқ туёғингизни шиклатинг!

Бечора Янкель:

— Афандим, афандим, юринг кетайлик, азбаройи худо, кетайлик, қуриб кетсин, тушида босирқасин! — деб қарғар эди.

Бульба бошини қўйи солиб секин орқасига қайрилди. Бекорга қўлдан кетган олтинлар эсига тушганда аламига чидамаган Янкель уни қойиб, орқасидан борар эди.

— Тегиб нима қилардингиз? Ит акилласа акилларди-да!

Бу халк сўкмасдан туrolмайди. Шўрим курсин, худонинг хохиши шу экан-да! Бизни кувалаб чиқазгани учун юз олтинимизни олди-я! Бизлар бўлсак кокилимизни юлиб олсалар ҳам, афтибашарамизнинг расвосини чиқарсалар ҳам ҳеч ким бизга юз олтин бермайди. Э худойим, ўзинг раҳм кил!

Аmmo бу мағлубият ҳаммадан Бульбага ёмон таъсир килди. Унинг кўзида пайдо бўлган ўт бунинг аломати эди.

Гўё беҳушликдан сесканиб уйғонгандек:

— Юр, кетамиз! Бозор жойига борамиз. Уни қандай кийнар эканлар, шуни кўрмоқ истайман, — деди.

— Э афандим, нима қиласиз бориб? Барибир бунинг фойдаси йўқ-ку.

Бульба қайсарлик қилиб:

— Юр, борамиз! — деди, жуҳуд ёш боланинг энагаси боланинг хархашасига кўниб, унинг айтганини қилгандек уҳ тортиб, оркасига тушиб кета берди.

Маҳбусларга жазо бериладиган майдонни топиб бориш кийин эмас, чунки ҳамма ўша ёққа борар эди. У дағал замонда доравом халқ учун эмас, балки кибор тоифалар учун ҳам катта томоша эди. Қанча-қанча художўй кампирлар, қанча-қанча кўрқоқ киз-жувонлар томоша қилгандан кейин, туни билан босинкираб, кўзларига қонга беланган ўликлар кўриниб, маст сарбозлардан баттар бақиришсалар ҳам, бу томошадан қолмай доратагига борар эдилар. Уларнинг кўплари юраклари зириллаб, қарашга тоқатлари қолмай, тескари қараб кўзларини юмиб:

— Вой, во-ей, мунча азоб берадилар-а! — дер эдилар-ку, лекин барибир, кетмасдан қанчагача бўлса ҳам тура берар эдилар. Баъзилари яхшироқ томоша қилмоқ учун оғизларини очиб, қўлларини чўзиб, одамларнинг тепасига миниб олгудай бўлар эдилар. Бир талай кичкина, оддий каллалар орасидан кассоб хум калласини чиқазиб турар ва бу ишлардан яхши хабардор кишидек жаллодларнинг ҳар бир ҳаракатига диққат қилиб турар, ёнида турган милтиқсоз устани «ошна» дерди, чунки байрам кунларида у билан бирга ароқхонага кириб ичишар эди. Баъзилар жуда қизишиб гапиришар эдилар, баъзилар ҳатто бас боғлашар эдилар. Бироқ одамларнинг кўпчилиги, бутун дунёга ва бу дунёнинг барча можароларига бурунларини қавлаб қараб тура берадиган одамлар эди. Ҳаммадан олдинда шаҳар соқчилари бўлган мўйловдор сарбозлар олдида бойвачча ёки бойваччанамо бир йигит сипоҳий кийимда турар эди. Бу сипоҳ, бисотида нимаси бўлса ҳаммасини устига илиб чиқибди, уйда йиртиқ кўйлаги билан эски этигидан бошқа ҳеч нарса қолмаган чиқар. Бўйнида пасту баланд икки қатор занжир осифлик, занжирга қандайдир бир танга ҳам илиғлик, ёнида маҳбубаси тўрибди, унинг ипак кўйлагини биров кир қилиб қўймасин,

деб тўрт тарафга аланлагани-аланлаган. Махбубасига ҳамма воқеани айтиб тушунтириб берди, айтмаган ҳеч нарсаси қолмади. «Жоним Юзися, кўриб турганингиз бу одамлар гуноҳқорни қандай қийнаб, ўлдиришларини томоша қилгани келган одамлардир. Жонгинам, кўз олдингизда турган анов ойболталиқ, шопу шалоплиқ одам жаллоддир, жазо берувчи ўша. Буров солиб, турли-турли қийноқларга солганда ҳам гуноҳқор дарров ўла қолмайди. Кейин бошини кесиб ташлайди; бундан кейин, жоним, бирпасда ўлади. Аввал хўп додлаб питирлайди, лекин қалласи чопилганок товуши ўчади; сув ичолмайди, овқат еёлмайди, чунки жоним, танасида боши йўқ-да!» Юзися ҳам бу гапларга қулоқ солиб, юраги орзиқиб эшитиб ўтирарди. Томларда лик тўла одам. Туйнуқлардан дўппига ўхшаган ғалати қалпоқчалар кийган, мўйлови бадбуруш башаралар қараб турар эди. Кибор боёнлар болохоналарда бошларига чодир тикиб ўтирадилар. Оппоқ қантдек йилтираган тишларини кўрсатиб кулиб турган бойвуччанинг чиройли кўллари панжарани ушлаб турибди. Бикка семиз жаноби олийлар гердайиб таманно билан қараб турардилар. Енги ташланган, ясанган бир малай шаробу шарбатлар ва лазиз овқатлар ташиб турарди. Қора кўзли шўх бола оппоқ кўлига ҳолва ва меваларни олиб, одамлар устига иргитар эди. Тўда-тўда бўлиб турган оч сипохийлар қалпоқларини тутар эдилар, ранги айниган қизил тўнининг зарбоғичлари қорайган аскарбаччалардан бирови новча бўйини чўзиб, узун кўли билан бола ташлаган нарсани ушлаб олгач, аввал ўпиб, сийнасига босиб, кейин оғзига соларди. Болохонада олтин қафасда осифлик турган қарчиғай ҳам томошабинлардан эди. У ҳам бўйинини қайириб, бутини кўтариб одамларга тикилиб қарарди. Одамлар бирданига ғовға кўтардилар, ҳар тарафдан: «Опкеляптилар!.. Опкеляптилар!» деган товуш чиқди.

Бош яланг, кокиллари ўсиб тушган, соқоллари ўсиб кетган казаклар кўркмасдан, хафа ҳам бўлмасдан мағрурона ва мардона келар эдилар. Қимматбаҳо мовут кийимлари тўзиб, йиртиқлари осилган эди. Халойиқ томонига қарамас ва салом ҳам бермас эдилар. Олдинда Остап.

Уғли Остапни кўрганда чол Тараснинг кўнглидан нималар ўтди? Қандай ҳиссиётлар дилидан кечди? Одамлар орасидан унга боқар ва унинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турарди. Махбуслар дор тагига яқин келдилар. Остап тўхтади. Бу аччиғ ўлим шарбатини аввал ичадиган у эди. Шерикларига қараб кўлини юқори кўтариб баланд овоз билан айтди:

— Худое, христианнинг азоб тортиб, додлаганини бунда кўрган фосиқларга эшитгулик қилма! Ҳеч қайсимиздан чурқ этган овоз чиқмасин! Буни деб дор тагига яқинроқ келди.

Бульба:

— Баракалла, ўғлим, баракалла! — деди-да, мўйсафид бо-
шини қуйи солди.

Жаллод унинг тўзиган кийимларини ечиб олди. Қўл ва оёғи-
га кунда солдилар, сўнгра... жаҳаннам азобини бунда тасвир
қилиб, ўқувчиларимиз дилини сиёҳ қилиб ўтирмаймиз, бу азоб-
ларни тасвир қилсак, ўқувчиларимизнинг тепа сочлари тик бў-
лар эди. Бу кийноқлар у дағал замоннинг ўз маҳсули эди,
у законларда одам боласи фақат қонли урушларни билар ва
шунинг учун қонхўрликка ўрганиб, кўнгли тошдек қотиб кетган
ва инсонпарварликни билмас эди. У аср одамларининг баъзи
бир саралари бу ваҳшийликларга қарши бўлсалар ҳам уларнинг
қаршилиги беҳудага кетар эди. Подшолар, илм-маърифат соясида
қулф-диллари очилган кўп диловарлар бундай даҳшатли чора-
лар фақат казак миллатининг қаҳри ва ғзабини кўзғатажагини
фаҳмлар эдилар. Бироқ давлат аёнлари, ҳоким ва тўраларнинг
қилган бебошлик ва ғаддорликлари олдида подшонинг ҳукми ва
донишмандларнинг фикри ҳеч бўлиб қоларди. Бу ғаддорлар кал-
табинлик, худбинлик ва ғўдаклар каби бемаъни ва бемаза мағ-
рурликлари орқасида мамлакат идорасини масҳара ва ҳажвга
айлантирдилар. Остап азоб ва қийноқларга мардона туриб,
бардош қилиб берди. Ҳатто қўл ва оёғининг суякларини мажақ-
лаганларида ва бунинг мудҳиш овози жим турган одамлардан
ошиб узокдаги томошабинлар қулоғига етганда, бойваччалар
кўзларини юмиб тесқари қараганларида ҳам ундан садо чиқма-
ди, аммо фақат юзи таскин топди. Тарас одамлар ичида бошини
қуйи солиб, аммо қош-қовоғини кўтариб мардона қараб турар ва:
«Баракалла, ўғлим, балли ўғлим!» деб таҳсин ўқир эди, холос.

Бироқ қийноқ жуда жонидан ўтиб ўладиган бўлганда тоқати
қолмади, шекилли, кўзлари жовдираб тўрт тарафга қаради. Э
худо, қани энди бир ошна кўринса! Ҳамма ёт, ҳамма — бегона!
Ўлар вақтида қариндошларидан лоқаал бир киши бўлса эди.
Ожиза онасининг дод-фарёдини ёки сочларини юлиб, оқ кўк-
сига урувчи рафиқасининг йиғисини эшитгиси келмайди. Унинг
тилаги шу, у бундоқ пайтда яхши сўз билан уни юпатувчи,
кўнглини овловчи бир эр йигитни кўрмоқ истайди. Ҳолдан кетиб,
дармонсиз йиқиларкан:

— Отам! Қаердасан? Эшитяпсанми? — деб қичқириб юборди.

Ҳамма жимжит турган бир кезде:

— Эшитдим! — деган бир ҳайкирик чиқди-ю, жами халойик
ичига ғулғула тушди.

Отлик сипоҳлардан бир қанчаси одамларни оралаб кидириш-
га тутинди. Янкель ранги ўчиб мурда бўлиб қолди; сарбозлар
ундан нарироқ кетганларидан кейин Тарасга қарамоқчи бўлиб
кўрқа-писа қайрилиб боқди, аммо Тарас йўқ, аллақачон изи
ҳам қолмабди.

Тараснинг изи топилди. Бир юз йигирма минг казак кўшини Украина чегараларида пайдо бўлди. Бу кўшин ўлжа кидириб чикқан, ёки татарларни қувалаб келган кичик бир аскар эмасди. Йўқ, энди бутун миллат кўзгалди, чунки халқнинг сабр косаси тўлди. Ҳақ-хуқуқларини поймол қилганлардан, уни хўрлаганлардан, ота-бобосининг дини ва урф-одатларини ҳақорат қилганлардан, ибодатхоналарини оёқ ости қилганлардан, зулм қилган, эзган, жабру жафосини ўтказган ажнабий боёнлардан, ўз динига киргизмоқчи бўлган бидъатчилардан христианлар юртида жухудлар ҳокимлик қилиб миллати, номуси тўкилганлиги учун, хуллас кўп замонлардан бери казакларнинг қахру ғазабини кўзғатиб, аламини ошириб келаётган барча бедодликлар учун энди ўч олиб, аламини чиқармоқ учун кўзгалди. Еш бўлса ҳам дили бакувват гетман¹ Острианица² беҳад ва беҳисоб казак кўшинига бош бўлиб борар эди. Маслахатчиси ва дўсти кекса Гуня унинг ёнида борар эди. Саккиз полковник ҳар қайсиси ўн икки минг аскарга бош эди. Икки ясовулбоши билан икки бош байроқдор унинг кетидан борар эдилар. Бош туғчи туғ тагида борар эди. Яна бир талай байроқ ва туғлар бор эди. Туғдорлар туғларини кўтариб борар эдилар. Яна бир талай амалдор ва мансабдорлар, карвонбоши, мирзабоши, ясовул-баковуллар бор эди, буларнинг ҳар қайсиси қўл остида пиёда ва отлик аскарлар бор эди. Сафарбар аскарлар қанча бўлса тахминан яна шунча фидойилар, кўнгиллилар бор эди. Қаердаки казак бўлса ҳаммаси кўзгалди; Чигириндан, Переяславдан, Батуридан, Глуховдан, Днепрнинг этак томонидан — ундаги барча орол ва ирмоқлардан отланиб келдилар. Дала ва даштларда сонсиз-саноксиз отаравалар кети узилмасдан борар эди. Ана шу казаклар орасида ҳалиги саккиз гуруҳ аскар ичида энг яхшиси Тарас Бульба қўл остидаги аскарлар эди. Унинг кексайган ёши, кўп иш кўрганлиги, кўшинга йўлбошчилик қилишга усталлиги, душманга қахри ҳаммадан ортиқлиги уни бошқалардан ортиқ ва мартабасини улуғ қиларди. Унинг бераҳм ва бешафқат баттоллиги ҳатто казакларнинг ўзларига ҳам ҳаддан ташқари кўринар эди. Унинг сочи оқарган боши фақат ўт билан дорни билар эди, холос. Аскарбошилар ўтиришиб кенгашганда унинг берадиган маслахатлари ҳам фақат йикмоқ, ёқмоқ, қирмоқ, қийратмоқ эди.

¹ Гетман — эски замонда Украинада казак аскарлар бошлиғи, Украина подшохи.

² Острианица — XVII асрда Украина казаклари Польша ҳукмронлигига қарши курашганларида казакларга бош бўлган ботирлардан бири.

Қазақлар кўп жонбозлик қилган жанглари хам, урушнинг қандай қилиб борганини хам бунда узун баён қилиб ўтиришнинг кераги йўқ, чунки буларнинг ҳаммаси тарихга ёзилган. Рус тупроғида дин йўлида қилинган урушлар таърифи маълум ва машҳур. Диндан зўр куч йўқ. Мавж уриб ҳар доим ўзгариб, турланиб турган денгиз ўртасидаги юксак тош нақадар қудратли, нақадар даҳшатли бўлса, дин хам шундай кучли, шундай қудратли. Денгиз ўртасидаги азамат тош денгиз қаъридан чиқиб, яхлит бир тошдан яратилган гавдасини кўкларгача юксалтиради. Қайси томондан қаралса хам тош кўринади, унинг олдида чопишиб ўтиб кетаётган тўлқинларни писанд қилмай тура беради. Унга келиб теккан кеманинг шўри курсин! Майда-майда бўлади, ичида нимаси бўлса сувга ғарқ бўлади, йўқ бўлади, ҳалок бўлганларнинг дод-войидан ҳавода бир ларза қолади, холос.

Озод қилинган шаҳарлардан поляк аскарларининг қандай қочганликлари, инсофсиз ижарадор жуҳудларнинг қанча-қанчаси қандай дорға осилганлиги; поляк подшосининг лашкарбошиси Николай Потоцкий беҳисоб ва беадад қўшини билан хам ҳеч нарса қилолмасдан бу азамат куч қаршисида ожиз қолганлиги; шикаст еб, қочиб, қичкина бир дарёда энг сара аскарларини сувда ҳалокатга етказганлиги, Полонний деган бир манзилда баҳодир казак аскарлари уни қуршаб олганларидан кейин поляк лашкарбошиси ҳеч чора тополмай ночор ва ноилож «Поляк қироли ва бошқа аъёни мамлакат, барча талабларингизга рози бўларлар, бурунги барча ҳақ ва ҳуқуқларингиз, барча имтиёзларингизни қайтарурлар» деб қасам билан ваъда берганлиги — ҳаммаси тарих саҳифаларида бирма-бир тўла баён қилинган. Аммо казаклар бунақа ваъдаларга рози бўладиганлардан эмас эдилар, чунки полякларнинг қасами нима эканини билган эдилар. Агар ўша манзилдаги рус руҳонийлари у вақтда Потоцкийни қутқазиб қолмасалар, у поляк боёнлари билан мансабдор ва амалдорларнинг ҳасадларини қўзғатиб, қўзларини қуйдириб, олти минг арғумоқ минганлар бошида дабдаба сурмас, сенат аъзоларига зиёфатлар бериб сеймда давр-даврон сурмас эди. Жами поплар йиғилишиб, қўлида бутти билан шайхларини олдидарига солиб, зарбоф қимхоб жомаларда казаклар қаршисига чиқдилар, казаклар бошларини эгиб, ялангбош бўлиб таъзим билан турдилар. У чоқда казаклар ҳатто қиролнинг ўзи келса хам ҳурмат қилмас эдилар, аммо ўз динларига, ўз бутларига қарши турмадилар ва руҳонийларни иззат қилдилар. Гетман полковниклар билан маслаҳатлашиб, Потоцкийни қўйиб юборишга рози бўлди. Христиан бутхоналарига асло тегмаслик, эски низо ва адоватларни унутиб, казак қўшинларига ҳеч зиён ва захмат етказмаслик тўғрисида ундан қасамлик ваъда олиб, қўйиб юбордилар. Бундай

сулхга фақат бир полковник рози бўлмади, бу одам Тарас эди. Бошидан бир тугам сочини юлиб олиб, қичқирди:

— Хой, гетман, хой, полковниклар! Ҳезалаклар ишини қилманг! Ляхларга инонманг, қанжиқлар ҳаммангизни сотадилар.

Мирзабоши аҳдномани битиб бўлгач, гетман қўл қўйиб муҳрини босгач, Тарас тоза ва аъло пўлатдан ясалган турки қиличини ечиб, қалтакни синдиргандек икки бўлак қилиб, бир бўлагини бир тарафга, бир бўлагини яна бир тарафга улоқтириб ташлади.

— Хайр энди! Бу қиличнинг икки бўлаги қўшилиб бутун қилич бўлмаганидек, бизлар ҳам, дўстлар, бу дунёда қўшилмаймиз! Менинг бу видолашиб айтган гапларим ёдингизда бўлсин,— бу сўзни айтганида товуши зўрайди, баланд кўтарилди, кучайди, унинг башораткарда бу сўзларидан ҳамманинг кўнгли бузилди: — ўлар олдида мени ёдларсиз! Тинчлик, ҳузур ва ҳаловат топдик деб ўйлайсизми, айш қиламиз деб ўйлайсизми? Айш қиласиз-ку, лекин бошқача айш қиласиз! Гетман бошининг териси шилинар! Терингга сомон тиқилар ва кўп замонларгача бозорларда одамларга томоша бўлар! Сиз, панлар ҳам бошингизни сақлаб қололмайсиз! Агар ҳаммангизни тириклайин қозонга солиб пиширмасалар, унда зиндонларда гишт девор ичида кўмилиб ҳалок бўласиз!

Аскарларига қараб деди:

— Энди, сиз йигитларга айтай, қайсингиз ўз ажалингиз билан ўлмоқ истайсиз? Печка тепасида, хотинлар тўшагида ағанаб ётиб эмас, ароқхона олдида девор тагида думалаб ётиб эмас, куёв билан келиндек бир кўрпа ва бир ёстиқда ётиб ҳалол казак ажали билан ўлмоқ истайсизми! Ёки уй-уйингизга қайтиб чала кофир бўлиб поляк попларини елкангизга орқалаб юрмоқ истайсизми?

Тарас қўл остидаги аскарларнинг ҳаммаси:

— Биродаримиз, полковник! Ҳаммамиз сен билан бўламиз! Қайққа бошласанг шу ёққа кета берамиз,— деб қичқиришди. Бошқа полклардан бир одам булар томонига ўтди.

Тарас:

— Бундай бўлса юринглар! — деди-да қалпоғини бостириб олиб, қолганларга даҳшат билан бир қараб қўйгач, отига миниб одамларига деди: — Ҳеч ким бизни орқамиздан сўкмас! Қани, йигитлар, отланинг, католикларга меҳмон бўлайлик.

Бундан кейин отига камчи бериб йўлга тушди, юз от-аравадан иборат қарвон ҳам унинг кетидан жўнади; булар ичида кўп отлик ва пиёда казаклар бор эди. Тарас орқасига қараб, қолганларга даҳшат билан бир қаради, унинг бу қарашида қаҳру ғазаб тўла эди. Уларнинг йўлини тўсишга ҳеч ким журъат қилолмади. Улар жўнаб кетдилар, бутун қўшин қараб қола берди. Тарас орқасига қараб-қараб даҳшат қилиб борар эди.

Гетман билан полковниклар хижолатларидан ҳайрон бўлиб кола бердилар. Ҳаммалари хомуш бўлиб, қандайдир хунук бир хабарни кўнгиллари сезгандек ўйга чўмиб турардилар. Тараснинг гапи бекор эмас, унинг деганлари ҳаммаси бўлди. Орадан бир неча вақт ўтгач, Каневдаги хиёнаткорона воқеадан сўнг гетманнинг боши, яна бир қанча атоқли кишилар билан бирга, козикка илинди.

Тарас нима бўлди? Тарас қўшини билан бирга Польшада сайр қилиб юриб, ўн саккиз равогга, қирққа яқин полякбутхонасига ўт қўйиб, Краков шаҳрига яқинлашиб қолди. Кўп ляхларни қирди, кўп яхши сарой ва қасрларни вайрон қилди, талон-торож этди; поляк боёнларининг омбор ва ертўлаларида бир неча юз йиллардан бери асраниб келинган шароб-шарбатларни чиқариб тўқдилар, бисотхона, хазиналардаги қимматбаҳо матоларни, жомаларни қиймалаб ўтга ташладилар. Тарас доим: «Сира аяманг, ҳеч нарсани аяманг!» дер эди, холос. Қазаклар қоши қора, сийнаси тухумдек оқ, гул юзли қизларни ҳам аямадилар; муқаддас жойларга қочиб сиғинганларида ҳам омон топмадилар. Тарас уларни сиғинган бу муқаддас жойлари билан бирга қўшиб қўйдирди. Қанча-қанча оқ билаклар аланга ичидан чиқиб қўкка кўтарилар, дод-фарёдларидан ер ларзага келар, саҳродаги ўталафлар тоқат қилолмай сўлар эди, десак рост. Аммо бераҳм қазаклар бу нолаларни писанд қилмадилар, қайтага додловчиларнинг болаларини ҳам қўча-қўйдан тутиб, найзага илиб ўтга ташладилар. Тарас нуқул: «Баччағар ляхлар, бу сизларга Остапнинг маърақаси!» дер эди. Ҳар бир қишлоққа келганда бу хил маърақа қилар эди. Алоҳа Тараснинг қилаётган ишлари анчайин қароқчилик бўлмай зўрроқ иш эканини Польша ҳукумати пайқади ва бояги Потоцкийни беш минг аскар билан Тарасни албатта тутиб келмоқ учун юборди.

Қазаклар ҳеч тутқич бермай олти кунгача далама-дала пасткам йўллар билан қочдилар. Отлар бу чопишга зўрға-зўрға чидаш берсалар ҳам, ҳар қалай қазакларни қутқаздилар. Аммо Потоцкий бу гал зиммасига юкланган вазифасини яхши адо қилди: қазакларни сира қўймасдан ҳормай-чарчамай қувалаб борди ва Днепр дарёси бўйида уларга етиб олди. Бунда вайрон бир қўрғон бор эди, Бульба шу қўрғонга кириб олди.

Днепр дарёсининг лабида баланд тош тепа устидаги бу қўрғоннинг йиқилган деворлари, бузилган қалъалари пастдан яққол кўриниб турар эди. Ҳар лаҳзада ўрнидан қўзғалиб пастга учиб тушгандай бўлиб турган бу тош тепанинг атрофи ғишт парча ва тошлар билан тўлган эди. Тождор гетман Потоцкий Тарасни ана шу қирга қараган томондан ўраб олди. Қазаклар ғишт борми, тош борми отиб тўрт кунгача олишдилар. Бироқ кучлари қолмади, ўк-дорилар, овқатлари ҳам соб бўлди; бундан кейин Тарас ўзини

душман ичига уриб, ўтиб кетишга қарор қилди. Қазаклар дарвоке ўтиб ҳам кетардилар, йилдиримдек учар отлари яна бир дафъа вафодорлик кўрсатсалар ҳам ажаб эмас эди, бироқ жуда жону жаҳдлари билан от чопиб кетаётганларида Тарас тўсатдан: «Тўхта! Трубкам тушди! Трубкам душманга ўлжа бўлмасин!» деб қичқириб қолди. Кекса атаман сувда бўлсин, қурукда бўлсин, урушда бўлсин, уйда бўлсин, доим ёнида бирга олиб юрган трубкасини энгашиб ўт ичидан қидириб турган бир пайтда бир гала душман келиб уни азамат елкасидан тутди. Аъзойи-баданидаги бор қувватини йиғиб бир зўр уриб, силкиниб кўрди, лекин аввалги кучи қолмабди, бурунгидек, ёпишган душманларни тўзитиб юбора олмади. Азамат мўйсафид чол: «Қарилик курсин, қарилик!» деди-да, йиғлаб юборди. Аммо айб қариликда эмас эди; зўрни зўр енгди. Оз эмас, кўп эмас, бирданига ўттиз киши қўл-оёғига ёпишди. Ляхлар: «Қўлга тушингми, баччағар, энди бу итга бериладиган жазони ўйлаб топиш керак» дер эдилар. Хуллас гетманнинг розилиги билан оломон олдида уни тириклайин ўтда қуйдиришга ҳукм қиладилар. Шу ернинг ўзида яшин тегиб синиб тушган яланғоч бир дарахт бор эди, занжирларга боғлаб шу дарахтга осдилар, икки қўлини михладилар; кейин ҳар қаёқдан қараганда кўриниб турсин деб баландроқ кўтардилар-да, дарахт тагига ўтин тўплай бердилар. Аммо Тараснинг ўт билан иши йўқ, боёқишнинг икки кўзи душман билан отиша-отиша қочиб кетаётган казакларда эди. Баландда осиглик турганидан ҳамма ёк унга кафтдек яққол кўринар эди.

— Азаматлар, тезроқ дарахтзор орқасидаги тепаликка чиқиб олинглар, у ёққа булар боролмайдилар! — деб қичқирар эди у.

Бироқ шамол унинг сўзларини бошка ёққа олиб кетди.

— Бекордан-бекорга ўлиб кетадилар-да! — дер эди бетоқат бўлиб. Днестр дарёсининг бўз суви ярақлаб турган пастликка бир қаради-да, кўзларида шодлик чироғи ёнди. Чакалак орқасидан чиқиб келган тўрт қайикнинг тумшуғини кўриб қолди ва бутун куч-қувватини йиғиб бир бақирди:

— Азаматлар, сув бўйига тушинглар, чап томондаги йўлдан тушинглар. Дарё бўйида қайиклар турибди, ҳаммасини олиб кетинглар, кетингиздан қувласинлар!

Бу гал шамол ўнгдан келиб, унинг сўзларини казаклар аниқ эшитдилар. Аммо берган бу маслаҳати учун калласига тўқмоқ еди; боши айланиб, кўзи тиниб, ҳамма ёк остин-устун бўлиб кетди.

Қазаклар тепа тагидаги йўл билан жонлари борича қочдилар. Қувлаганлар ҳам кетма-кет етай деб қолдилар, қарасалар йўл айланасига илон изи бўлиб кетибди. Ҳаммалари бир нафас тўхтаб: «Ўртоқлар, бўлганича-бўлди энди!» дедилар-да, камчилари-

ни юкори кўтариб бир талпиндилар... Арғумок татар отлари осмонда илондек чўзилиб жардан сакраб ўтдилару, тўғри Днестр дарёсига кириб кетдилар. Фақат икки киши дарёга етолмай тошга тегиб, ҳатто «вой» дегунча ҳам бўлмади, от-поти билан ўша ерда ҳалок бўлди. Казаклар отлари билан сузиб бориб аллақачон қайиқларни ечмоқда эдилар. Ляхлар казакларнинг кулок эшитмаган, кўз кўрмаган бу ботирликларига қойил бўлиб: «Биз ҳам сакрайликми, йўқми?» деб туриб колдилар. Бечора Андрийни афсун қилган гўзал қизнинг туғишгани — ёш полковник ёлғиз ўзи узок ўйлаб ўтирмасдан казаклар кетидан от қўйди, осмонда оти билан уч марта чархпалак бўлиб тошнинг киррасига бориб тушди-да, бурда-бурда бўлиб кетди. Миясининг қатиғи қонга араллашиб баланд тош бағрида ўсган буталарга сачраб кетди.

Тўқмоқ зарбидан беҳуш бўлиб қолган Тарас Бульба энди андак хушига келиб дарё томонга бокса казаклар қайиқларга ўтириб сузиб кетяптилар. Тепадан ўқ ёмғирдек ёғиб турибди-ку, лекин уларга етмаяпти. Буни кўрган чол атамanning кўзларида яна хурсандчилик чироғи ёнди.

Юкоридан туриб уларга қараб:

— Оғайнилар, хайр! Мени ёдлаб туринглар, келаси кўкларда яна келиб, яна бир сайил қилиб кетинглар! Занғар ляхлар, нима муродингиз ҳосил бўлди? Оламда казаклар кўрқадиган бир нарса бор деб ўйлайсизми? Шошманг, вақти келар, руслар дини, православиянинг нима эканини биларсизлар! Йирок-ёвуқдаги халқлар ҳозир ҳам фаҳмлаб қолдилар. Рус тупроғидан ўз подшоси чиқар, унга бўйсунмаган куч ер юзида қолмас!..

Тагидаги ўт алангалаб оёқларига, дарахтга тутлашиб бормоқда эди... Ажабо, рус кучини енгилга кодир бўлган куч, ўт, азоб оламда борми!?

Днестр кичик дарё эмас, кирган-чиққан айланма жойлари, қамишзор тўқайлари, чуқур ва саёз ерлари кўп, ғозлари ғағиллашганда ойнадек сувнинг бети жаранглаб кетади. Бўйинини асло эгмасдан сузиб кетаётган ёввойи ўрдақлар, чуррак ва олмабошлар ва бошқа анвойи турли паррандалар жуда кўп. Казаклар икки қуйрукли ихчам қайиқларда илдам-илдам сузиб, саёзга келганда секин бурилиб ўтиб, қушларни ҳуркитиб, атаманларини оғизларидан қўймай сўзлашиб борар эдилар.

ВИЙ¹

Киев шаҳрида Братский монастири бор. Шу монастирнинг дарвозахонаси олдига осиб қўйилган жом эрта билан данғиллаб чалиниши билан мактабга болаю талабалар шаҳарнинг тўрт томонидан қатор-қатор кела берардилар. Савод ва нутқ ўрганаётган пастки синф шогирдлари ҳамда илоҳиёт ва фалсафа билан шуғулланаётган юқори синф талабалари дафтар-қаламларини қўлтиклаб дарсхонага киришарди. Саводхонлар нуқул кичкина тирранчалардан иборат, булар бир-бирларини итаришиб, чийиллашиб сўкишар, ҳаммасининг кийим-боши йиртиқ-ямоқ, кир ва ифлос, чўнтакларидида ошиқми, патдан қилинган хуштакми, тишланган сомса, баъзида чумчук бола, ишқилиб ҳар бало бўлар эди. Гоҳда булардан битта-яримтасининг чўнтагидаги чумчук бола дарс вақтида бирдан чиркиллаб юборса, боёқиш эгаси домладан хўп чивик ер, гоҳда олча новдаси елкасида ўйнар эди. Илми калом² ўқувчи назмхонлар сипороқ эдилар. Буларнинг кийим-бошлари аксари бутун бўлар эди-ку, лекин сўзнинг ҳусни рамзумажоз бўлганидек, буларнинг ҳусни башараларидаги йиртиқ-ямоқлари эди. Бирининг кўзи олайиб жойидан ўйнаб кетган, бирининг лаби дўрдайган, хуллас ҳар кайсисида бир аломат бўлар; буларнинг товуши йўғонроқ, гаплашган ва онт ичганда товушлари сал дўриллаброк чиқар эди. Фалсафа ўрганувчиларнинг товушлари яна бир парда йўғонроқ бўлиб, киссаларида аччиқ тамаки чўпидан бошқа ҳеч нарса бўлмас эди. Уларда бир нарсани асраб қўйиш одати бўлмас, нимаики топсалар шу топда нафсларига урар эдилар, улардан тамаки ва ароқ хиди шундай бурқираб турар эдики, мабодо биронта косиб-мосиб улар ёнидан ўтиб қолгундай бўлса, худди този итдек анчагача хавони хидлаб қолар эди.

---

¹ Вий — содда халқ хаёлий яратган баҳайбат бир нарса, Малороссияликлар ер тагидан чиқадиغان жинларнинг бошлиғини «Вий» дейдилар. Уларнинг қовқлари осилиб ерга тушган бўлади. Бу ҳикоянинг бошдан оёқ ҳаммаси халқ орасида юрган афсонадир. Мен ҳикояни андак бўлса ҳам, ўзгартгим келмади ва эшитганимча содда қилиб ёздим (*Гоголь изоҳи*).

² И л м и к а л о м — революциядан аввал эски мадрасаларда ўқитиладиган тўғри сўзлаш илми.

Бу пайтда бозор ҳам эндигина қизиб келаётган бўлганидан тешик кулча, булка, тарвуз уруғи, кўкнор уруғ сепган ширин нон сотиб юрган хотинлар, юпка эндан ёки бошқа матодан тўн кийган талабаларни кўрсалар, этакларидан тортиб:

— Келинг! Бери келинг, мулла! Тешик кулча олинг! Зағ-зағни каранг, худо урсин, ўзим пиширганман! Асал ейсиз! — деб ҳар ёқдан чувиллашар эдилар.

Яна биттаси узунроқ бурама нонни кўтариб:

— Муллажон, бу ёққа каранг, бурама нондан олинг! Анов хотиндан ола кўрманг, башарасини каранг, тавиялигини айтинг — бурни курсин, кўлининг ифлослигини кўринг! — дер эди.

Лекин, фалсафашунослар билан диншуносларнинг этакларидан тортгани кўрқар эдилар, чунки булар, еб кўрай, деб чангаллаб олиб кета берар эдилар.

Семинарияга келгач, ҳар ким ўз дарсхонасига кириб кетар эди. Дарсхоналар пастак-пастак бўлса ҳам, саҳни кенг, дарчаси пастгина, эшиклари катта-катта, ўтирадиган эшакчалари кир, моғор ва ифлос бўлар эди. Дарсхонага кириб ўтиришлари билан чувир-чувир, вижир-вижир ўқиш бошланар, шогирдлар сабоқларини халфаларига ўтказар эдилар. Саводхоннинг ингичка товуши кичкина дарчалар ойнасига текканда, ойналар ҳам шу хилда ингичка акс садо чиқазар эди. Бўйи, осилиб тушган лаблари, файласуфга муносиб бўлган тилшунослардан бири бурчакка кириб олиб, гўнғиллар эди, холос, унинг нима ўқигани эшитилмас, фақат олисдан дўриллаган овоз эшитилар эди; аммо халфаларнинг қулоғи шогирдларнинг ўқишида бўлса ҳам, кўзлари эшакча тагида, чунки шогирднинг чўнтагидан булками, сомсами ёки ковок уруғими, бир нарса кўриниб қолар эди.

Баъзида талабалар мактабга эртароқ келиб қолсалар, ёки профессорлари одатдагидан сал ҳаяллаб келишини билсалар, ҳаммалари маслаҳатлашиб, муштлаш қилар эдилар. Мактаб болаларининг одоб ва ахлоқини тергаб турувчи пешқадамлар ҳам бу муштлашда қатнашмоққа мажбур эдилар. Диншунослардан иккитаси ўртага чиқиб, муштлаш тартибинини, яъни ҳар синф ўзи муштлаш қиладими ёки ҳаммалари икки тарафга бўлиниб, шогирдлар бир тараф, талабалар бир тараф бўладиларми, буни қарор қилиб берар эдилар. Ҳар нечук аввал шогирдлар бошлар эдилар; лекин, нотиклар аралашди дегунча, дарров ўзларини бир чеккага олиб, тепаликка чиқар ва бу ердан туриб жангни томоша қилар эдилар. Кейин, узун-узун қора мўйловли фалсафашунослар аралашар эдилар, гардани равс диншунослар киришар эдилар. Жангнинг оқибати аксари шу бўлар эдики, диншунослар зўр чиқиб ҳаммани қочирардилар, фалсафашунослар ёнбошларини қашиганча дарсхонага қочиб, бунда ҳордиқ чиқазардилар. Шу пайтда дарсхонага кириб қолган профессор, ўзи ҳам бир

вактлар шундай жангларда қатнашганидан талабаларнинг қип-кизил башараларини кўра солиб, ҳазилакам жанг бўлмаганини дарров фаҳмлар эди. Бир ёкда бир профессор тилшунослардан бирини дарра билан савалаб турса, бошқа бири фалсафашунослардан бирини тахтакач билан қўлига урарди. Диншуносларга бошқачароқ муомала қилинар, яъни улар профессорнинг қавли билан айтганда, ҳар қайсиси дона-дона тасма камчи ер эди.

Баъзи байрам ва ҳайит кунларида мактаббаччалар билан талабалар уйларига кетиб, қўғирчоқ ўйини томошасини кўрсатар эдилар. Гоҳида масхарабозлик ўйинларини кўрсата олар, ўшанда бўйи Киев минорасидек йовча диншунос чиқиб, Миср подшоси вазирининг хотини Зулайхо бўлиб, ёки Осия бўлиб ўйнаб берар эди. Ўйинни ҳаммага манзур қилса, бир бўлак мато ёки бир қоп тарик, ё бўлмаса яримта пиширилган ғоз ва бошқа гўр-ерлар тушар эди.

Ўрталарида эскидан аллақандай бир адовати бўлган бу талабалар билан мактаббаччалар шундай қашшоқ эдики, овқати зўрға ўтар ва лекин ҳаммаси ниҳоят даражада очофат ва юҳо бўлганидан ҳар қайсисининг кечкурун бир ўтиришда қанчадан чучвара еганини санаб бўлмас, шунинг учун ҳам баъзи сахий бойларнинг берган назр-ниёзи уларга кифоя қилмай, пешқадам дарсхонлар билан диншунослардан бир нечтаси бош бўлиб, бир неча саводхон билан бир неча тилшуносга битта фалсафушуносни серка қилиб, гоҳда пешқадамларнинг ўзлари ҳам қўшилишиб, елкаларида қоп билан бировнинг пайкалини қийратгани жўнар эдилар. Бундан кейин мадрасага келиб, қовоқ бўтқа пиширар, қовун-тарвузга хўп тўйиб олар эдилар. Шундай тўяр эдиларки, эртасига халфаларга сабоқларини ўтказаётганларида оғизлари билан ўқисалар, қоринлари ҳам қулдураб турар эди. Дарсхонлар билан диншуносларнинг тўни шундай рўдапо бўлар, яъни товонларидан ҳам узун эди.

Таътил вақти бўлса, яъни июнь ойидан бошлаб, талабалар уйларига тарқайдиган вақт келса, уларнинг куни туғар эди. Бу кезде саводхонлар, дарсхон, пешқадам талабалар катта йўлга тушиб олиб, турна қатор тизилиб кета берар эдилар. Борар жойи бўлмаганлари шерикларидан биронтасиникига кетар эди; фалсафашунослар билан диншунослар ўқитувчилик қилар, яъни бадавлат кишиларнинг болаларини ўқитар ва бунинг бадалига йилига янги этик ва баъзида этикдан ташқари яна тўнлик ҳам олардилар. Бу талабаларнинг ҳаммаси галалашиб, тўдалашиб жўнарди. Дала жойга қўниб, ош пиширар эдилар. Ҳар бирининг елкасида биттадан тўрва, ичида битта қўйлак, бир жуфт пайтава бўлар эди. Диншунослар ҳаммадан озода ва пишиқ бўлардилар. Шунинг учун этиклари йиртилмасин деб, хусусан лойгарчиликда, қалтакка илиб елкаларига ташлаб, почаларини шимариб, лой-

дан кечиб кета берар эдилар. Йўлнинг бир чеккасида қишлоқ кўриниб қолса, дарров катта йўлдан чиқиб, қишлоққа йўл солар, тузукрок уй олдига келганда, дераза тагида қаторлашиб, овозларининг борича хониш қилар эдилар. Бу ерга келиб уй-жой қилиб қолган кекса казаклардан бўлган уй эгаси, икки кўлини иягига тираб олиб, уларнинг хонишига хўп йиғлар, сўнгра хотинини чақириб: «Хотин, муллабаччаларнинг ўқигани бамаъни бўлса керак, мойинг борми ва уйингда бошқа бирон нарса борми, нима бўлса бир нарса чиказиб бер!» дер эди. Кейин, бир товок тўла вараки сомса, чучвара, лўндагина бир бўлак ёғ, яна бир неча кулча, баъзида оёғи боғлиқ товук — ҳаммаси тўрвага туша берар эди. Талабалар бу қут билан қоринларини тиклаб олиб, яна йўлга тушар эдилар. Аммо нари борган сари, йўл-йўлда уй-уйларига етиб сонлари камайиб борар ва охири ота-онасининг уйи ҳаммадан йироқда бўлганларгина қолар эди.

Бундай саёхатлардан бирида талабалардан учтаси қишлоққа кириб, қут бўлгандай бир нарса топмоқ учун катта йўлдан бурилдилар, чунки тўрвалари аллақачоон бўшаб қолган эди. Буларнинг бири диншунос Халява, бири фалсафашунос Хома Брутяна, бири нотик Тиберий Горобець эди.

Диншунос новча, яғринли киши бўлиб, ёмон бир одати бор эдики, нима тўғри келса албатта ўғирлар, ўзи жуда тунд бўлиб, маст бўлса, бурган ичига кириб олиб ёта берар, мактабдошлари уни кидириб топгунча кўп сарсон бўлар эдилар.

Фалсафашунос Хома Брут доим димоғи чоғ, хушчакчак одам эди. Ястаниб ётиб, трубка тортишни яхши кўрар, ичадиган бўлса албатта машшоқларни чорлаб, Тапир-тупир ўйин тушиб, хўп хумордан чиқар эди. Мактабда даррани кўп ер эди-ку, лекин файласуфона бепарволик билан: пешонадаги бўлмасдан қолмайди, деб калтакни ҳеч писанд қилмас эди.

Нотик Тиберий Горобець мўйлов кўймоққа, ароқ ичмоққа, тамаки чекмоққа ҳали ҳақсиз эди. У ҳалигача кокилини кестиргани йўқ, шунинг учун феълу атвори тўғрисида ҳеч нарса ҳам деб бўлмайди: аммо мактабга доим пешонасини ғурра қилиб келишидан жуда урушқоқ одам чиқиши аниқ эди. Халява билан Хома иккови унинг олдида пешқадам бўлиб, унга оғалик қилганликларини кўрсатгандек, кокилидан тортиб хўп урар эдилар ва баъзида уни дастёр ўрнида ишлатиб, югурдак қилар эдилар.

Учовлари катта йўлдан қишлоққа бурилганларида кеч кириб қолган, лекин кун эндигина ботганидан ҳаво ҳали илиқ эди. Диншунос билан фалсафашунос индамасдан трубкаларини тортиб борар эдилар. Нотик Тиберий Горобець кўлида хипчин билан йўлдаги «қоқи гул»нинг бўйинини узиб борарр эди. Йўл биёбондаги майда чакалаклар, унда-бунда тўп-тўп бўлиб турган дуб ва ёнғоқ дарахтларини оралаб борар ва гоҳда адирга, гоҳда кўм-

кўк гумбаздек бўлиб турган тепаликка қараб илон изи бўлиб кетар эди. Икки жойда пишай деб қолган бугдойзор кўринганидан яқин ўртада қишлоқ борлиги маълум бўлди. Бироқ, бугдой экилган жойдан ўтиб, бир соатдан кўпроқ йўл юрсалар ҳамки, ҳеч хонадон кўринмади. Қоронғи тушиб қолди. Кун ботардаги шафақдан андаккина асар қолди, холос.

— Нима бало бўлди! Қишлоқ яқиндек кўринган эди, — деди ҳайрон бўлиб фалсафашунос Хома Брут.

Диншунос индамасдан у ён-бу ёнга аланглаб қўйғач, трубкиани оғзига олиб, йўлига кета берди.

Фалсафашунос:

— Азбаройи худо, ҳеч зот кўринмайди-я! — деди яна тўхтаб.

Диншунос оғздан трубкиани қўймай:

— Нарирок борсак, битта-яримта хонадон кўриниб қолар, — деди.

Аммо, аллақачон кеч кириб, ҳаммаёк тим қоронғи бўлиб қолди. Осмондаги парча-парча булутлар қоронғиликни яна оширди. Ҳавонинг авзойига қараганда на юлдуз, на оёй чиқадиган. Талабалар йўлдан адашиб, анчадан бери бошқа йўлдан бораётганликларини билдилар. Фалсафашунос оёғи билан у ён-бу ённи титкилаб:

— Йўл қаёқда? — деди.

Диншунос индамасдан туриб-туриб, бир маҳал:

— Дарвоқе жуда қоронғи-я! — деди.

Нотиқ нарироққа бориб, энгашиб, пайпаслаб йўлни топмоқчи бўлди, аммо қўли ҳа деганда тулкининг инига кириб кета берди. Тўрт томон одам оёқ босмаган — чўл-биёбон эди. Йўловчилар яна андак йўл юриб кўрдилар, аммо ҳар қанча юрсалар ҳам, даштдан сира чиқмадилар. Фалсафашунос қийқириб кўрмоқчи бўлди, аммо овози ҳеч қаёққа етмай сира жавоб бўлмади. Бирпасдан кейин худди бўри бўқириғига ўхшаган бир товуш узокдан зўрға эшитилди.

— Ана холос, энди нима қиламиз? — деди фалсафашунос.

— Нима қилардик, шундай ёта қоламиз! — деди диншунос ва чўнтагига қўл солиб чакмоғини олиб, яна трубкиасини чекди. Аммо, фалсафашунос унинг бу гапига рози бўлмади; ҳар кеча ярим пудча думалок нонни, тўрт қадоқча ёғни еб оладиган одати бор эди, лекин бугун қорни тоза очикди. Сўнгра гарчи ўзи анча хушчақчақ бўлса ҳам, бўрилардан андак кўркар эди.

— Йўқ, Ҳалява, сира қўнмайман, бирон нарса еб қоринни озроқ қаппайтириб олмасдан, ит ётиш, мирза туриш дегандек, оч қоринга чўзилиб ёта берамизми? Яна бир уриниб кўрайлик, зора кўрғон учраб қолиб, кечаликка бир пиёла ароқ-мароқ насиб қилса, — деди фалсафашунос.

Ароқ сўзини эшитганда, диншунос бир тупуриб олди, сўнгра:

— Гапинг тўғри; кечаси даштда колиб нима қиламиз,— деди.

Талабалар яна йўлга тушдилар, андак юриб эдилар, хайриятки йирокда итнинг вовиллагани эшитилди. Итнинг овози қайси ёқдан келаётганига қулоқ солиб билгач, юраклари ботирланиб, озроқ юриб эдилар, милтиллаган чирок кўринди. Фалсафашунос:

— Кўрғон кўринди, азбаройи худо, кўрғон! — деди.

Унинг ўйлагани нотўғри чикмади. Бироздан кейин иккитагина уйлик бир кўрғонча кўринди. Уларнинг дарчаларидан чирок ёруғи тушиб турар, девор тагида ўнтача олхўрот дарахти бор эди. Талабалар тахта дарвозадан қарасалар, ҳовли рўясида аллаканча чорбозорчи қарвонларнинг аравалари турибди. Осмонга битта-иккита юлдуз чикқан пайт бўлиб қолган эди.

— Оғайнилар, киргизмаганига қўймаймиз, хўпми? Бир кеча кўндирмай кўрсинчи!

Талабанинг учови бирданига дарвозани қокдилар:

— Оч!

Бир уйнинг эшиги ғирчиллаб очилди. Бир лаҳза ўтар-ўтмас талабалар нимча пўстин кийиб чикқан бир кампирни кўрдилар.

Кампир гум-гум йўталиб:

— Ким? — деди.

— Энажон, эшигингни оч, бир кеча кўниб кетамиз, йўлдан адашдик, далада ётай десак бўлмайди. Дала курсин, оч қориндан баттар экан.

— Қанақа одамсизлар?

— Бировга озор етказадиган одамлардан эмасмиз: биттамит диншунос Халява, файласуф Брут ва яна биттамит нотик Горобець бўламиз.

Кампир:

— Ҳеч иложим йўқ, ховлим тўла одам, уйнинг ҳаммаси банд, сизларни қаёққа жойлайман? Тагин ҳаммангиз новча-новча, катта одамлар экансиз, сиздақаларни киргизсам, уйим кулаб ҳам тушади. Фалсафашунос ва диншуносларни хўп яхши биламан! Сиздака пианисталарни киргиза берсам, уйимдан ҳам ажрайман. Кетинг, кетинг, сиздақаларга жой йўқ! — деди.

— Энажон, раҳм қил! Исонинг умматлари беғуноҳ, бекорга ўлиб кетсалар яхшими? Нима қилсанг қил, бир ёққа жойла бизни! Агар биздан биронта ножўялик ўтса, номаъқул иш қилгундай бўлсак, қўлимиз синсин, ишқилиб ҳар нарса бўлайлик. Ана бўлдими!?

Кампир сал бўшашгандек бўлди. Бир оз ўйланқирагандай бўлиб туриб:

— Майли, киргизай, бироқ ҳар қайсингизни алоҳидадан ётқи-заман, бўлмаса, бирга ётсангиз, кўнглим хавотир олиб, тинч ётолмайман,— деди.

Талабалар:

— Майли, ихтиёр сенда. Нима десанг кўнамиз,— дедилар. Дарвоза ғирчиллаб, талабалар ҳовлига кирдилар.

Фалсафашунос талаба кампирнинг кетидан бора туриб:

— Энажон, ҳозир ичим шундай калдир-кулдирки, биров худди сокка отаётганга ўхшайди; ишонасанми, эртадан бери оғзимга ушоқ киргани йўқ,— деди.

— Ана энди гапига қара! Ҳеч нарсам йўқ, бугун қозон осганим ҳам йўқ,— деди кампир.

— Эртага ҳақингни яхшилаб тўлар эдик, нақд қилиб берардик,— деди фалсафашунос ва кейин ўзаро секин шивирлаб: «Сенга бериб қўйибмиз, оласан-а!» деди.

— Йўқолинг, йўқолинг, шунга ҳам шукур қилинг, қайси гўрдан келиб қолдилар, бундай таъби нозик бойваччалар!

Фалсафашунос Хома кампирнинг бу гапларидан хафаликка тушиб хомуш бўлиб қолди. Шу онда тузлаган баликнинг хиди димоғига кирди. Диншунос Халаявнинг чалварига кўзи тушиб, каттакон қоқ баликнинг думи киссасидан чиқиб турганини кўрди. Аравадан катта баликни аллақачон ўлжа қилиб келибди аммо, бу ишни ёмон ниятда қилмай, фақат одатини ташлай олмаганидан қилганлиги учун аллақачон баликни унутиб, агар дўнгалак бўлса ҳам, дуч келган яна бир нарсани кулборига жойламок ҳаракатида ўзи билан ўзи овора бўлиб турганида, фалсафашунос Хома ўз киссасига кўл солгандек, унинг киссасига кўл солиб баликни олиб қўйди.

Кампир уларни ҳар ерга биттадан жойлаштирди. Нотиқни уйга, диншуносни бўш хужрага, фалсафашуносни ҳам бўш қўйхонага тикиб қўйди.

Фалсафашунос ёлғиз ўзи қолгач, ҳалиги баликни бир лаҳзада еб соплади; қўйхонадаги четан деворнинг у ён-бу ёнига алаңлаб қарагач, нариги ёқдаги оғилхонадан тумшугини чиқазиб қараган чўчқани бир тепиб, тесқари қараб ётганча ухламоқчи бўлди. Шу пайтда оғилхонанинг пастак эшиги очилиб, кампир икки букчайиб кириб келди.

Фалсафашунос:

— Ҳа, буви, нимага келдингиз? — деди.

Аммо кампир қўлочини ёзганича индамасдан унинг тепасига кела берди.

Фалсафашунос ичида:

— Ийе, ёпирай! Хой, кампир, овора бўлма, муродинг ҳосил бўлмайди, қариб қолгансан,— деб ўзини нарироқ олди. Кампир аizza-базза бостириб, тепасига кела берди.

Фалсафашунос:

— Хой, кампир буви, ахир ҳозир рўза куни. Минг тилла берсанг ҳам рўзамни очмайдиган одамман,— деди.

Аммо кампир индамасдан қулочини ёйиб, хадеб уни ушламоққа ҳаракат қила берди.

Фалсафашунос ваҳимага тушди, хусусан кампирнинг кўзлари алланечук чарақлаб кетганини кўрганда, жуда ҳам кўркиб кетди.

— Бувижон, сенга нима бўлди? Худо паноҳинг бўлсин, нари тур! Йўқол! — деб бақирди.

Лекин кампир индамай, яккаш қулочкашлаб уни ушлаб олмақчи бўлар эди.

Қочмоқчи бўлиб ўрнидан турса, кампир эшик олдида туриб олиб, чақчайган кўзларини унга тикканча бақрайиб тура берди. Бирпасдан кейин, яна човут қилиб қолди.

Фалсафашунос кампирни қўли билан итариб юбормоқчи бўлган эди, қараса, на қўлини кўтара олади, на оёғини кимирлата олади, ҳатто овози ҳам чикмай қолганини билиб, капалаги учиб кетди; гапирай деса, лаби пичир-пичир қилади-ю, товуши чикмайди. Юрагининг дук-дук уришидан бошқа товуш эшитилмайди. Бир маҳал кампир келиб, унинг икки қўлини йиғди, бошини букиб ~~ён~~гаштирди, мушук сапчигандай бир сапчиб, бўйнига миниб олиб, қўлидаги супурги билан ёнбошига бир уриб эди, талаба миндирғич отдек дингиллаб чопиб кетди. Бу ишлар шундай тез бўлдики, талаба эс-хушини йиғиштириб ололмай, нима қилишини билмасдан, оёқларим тоймасин деб, икки тиззасини маҳкам ушлаганча, дингиллаб кета берди; лекин оёқлари унга итоат қилмай, чопоғон черкес отидан ҳам тезроқ югуриб кетаётганини пайкаб ҳайрон қолди. Қўрғон йироқ қолиб, сайхон ялангликка чиққанларидан кейин бир томонда кўмирдек қоп-қорайиб турган дарахтзор кўрингач, ўзига келиб: «Эҳ-ҳа, ажина алвасти экан-ку!» деб қўйди ичида.

Осмонда ой ўроқдек ярақлар, тун ярмисидаги кўр ойдин ер юзига ёйилган юпка чодирдек елпинар эди. Дарахтзор, ўланзор, ер-кўк бариси кўзини юммай, бақрайганча ухлаб қолганга ўхшар эди. Фир этган шамол бўлса-чи, жимжит кечанинг тоза нам ҳавоси илик. Дарахт ва буталарнинг думлик юлдуздек сояси бир бағрига қадалган найзага ўхшайди. Фалсафашунос Хома Брут елкасига миниб олган нарсанинг нималигини билмай йўртиб кетаётган чоғдаги тун манзараси шундай эди.— Аллақандай нохуш ҳисларнинг ҳужуми дилини сиқиб ранжитар, лекин жисмини хузур ичида фаҳмлар эди. Бошини қуйи солиб бокса, оёғининг худди таккинасида турган ўт-ўланлар булоқдек тип-тиник сув тагида қолганга, таги кўриниб турган тиник денгиз тагидаги ўтларга ўхшар эди. Ҳар ҳолда елкасига миниб олган кампир билан ўзининг аксини сувда, ойнада кўргандек, равшан кўрди. Осмонда ёришиб турган ой эмас, аллақандай офтоб. Қўнғирроқ-гуллар бошларини эгиб, қўнғирроқларини чалаётганларини ҳам эшитди. Сув бўйидаги ғумай ичидан чиқиб келган сув парисини

кўрди; унинг вужуди дириллаб турган нурдан яратилганга ўхшар, парининг оёқ ва белини ҳам кўрди. Сув париси юзини ўнгга ўгириб қаради; унинг юзини, чироғдек ёниб турган кўзларини кўрди; кўшик айтиб, унинг юрак-бағрини эзиб яқинига келай-келай дедику, лекин келмай, ларзонланиб, қаҳ-қаҳа уриб қочиб кетди. Бир маҳал чалқанча тушиб ётди, сирланмаган чиннидек нозик, сутдек сийнаси офтобдан гардиш шуъла ташлаб товланар, сийнаси устидаги сув катралари катор-катор маржонга ўхшар эди. Сув ичида бутун бадани ларзон уриб кўлар эди.

Хома Брут буларни кўзи билан кўряптими, йўқми! Унгими, тушимми? Анов ёқдан келаётган товуш нима? Шамолми, нағма товушимми? Тинг-тинг қилади, чирпирак бўлиб урилади, аламли гаронаси юракка тигдек қадалади...

Фалсафашунос Хома Брут елдек учиб кетаётиб, пастга қаради-ю:

— «Ажабо, қандай сир экан бу?» — деди ичида, ўйланиб. Аъзойи баданидан тер шариллаб оқиб кетяпти, аллақандай ғалати хузур ичида тинкаси қуриган, ваҳима аралаш алланечук аламли бир лаззат кайфини суриб борар эди. Гоҳда назарида юраги колмагандай бўларди-да, бутун ваҳимага тушиб юрагини чангаллаб қоларди. Тинкаси қуриб холдан кетгач, ночор ва нота-вон бўлиб, билган дуоларидан қайси бири эсига келса, шуни ўқий берди. Инс-жинсининг зиён-заҳматидан сақлайдиган дуоларики борми, ҳаммасини ўқий берди. Бир маҳал сал енгиллашгандай, қадами секинлашиб, шитоби сусайгандай бўлди; елкасидаги ажина ҳам омонат ўтиргандай, тушиб кетаётгандай сезилди. Жуда ғалати кўринган қалин ўт-ўланлар ҳам энди баданига тегиб, оёғи тагидаги анчайин ўзи билган ўтлар эканини фаҳмлади. Осмондаги ўроқ ой ярақлаб турибди.

Файласуф Хома Брут ўзига келиб: «Ёпирай, енгиллашдим-а!» деб билган дуоларини пичирлаб, яна ўқий бошлади. Бир маҳал елкасидаги кампирни ирғитиб ташлади-да, дарров ўзи унга миниб олди. Кампир шундай йўрғалаб кетдики, устига миниб олган Хоманинг нафаси қайтиб кетар, назарида ер гир-гир айланар эди. Ойдин унча ёруғ бўлмай, кўр ойдин бўлса ҳам, ҳаммаёқ ёп-ёруғ. Дала текис бўлса ҳам кампир жуда тез учиб бораётганидан ундаги нарсаларнинг бариси аралаш-қуралаш бўлиб, фақат милтиллаб кўриниб кетар, нималиги аниқ билинмас эди. Йўлда ётган бир калтакни олиб, кампирни кучи борича савалай кетди. Дод-войи оламни тутди; аввал жаҳл ва аччиғ билан хўп дағдаға қилди, кейин дағдағаси пасайиб, секин-секин ювошланди, овози майинлашиб, ҳуш овоз бўлди, кейин яна пасайиб, қумуш кўнғирокдай жингирлаб, унинг кўнглига таъсир қилди. Шу чоқда ростанам кампирмикин? деган ўй беихтиёр кўнглига келди.

Кампир тинкаси куриб: «Вой, тобу токатим қолмади, соп бўлдим!» деди-ю, йиқилди.

Хома унинг кўзига тикилиб қаради. Тонг ёришиб, Киевдаги бутхоналарнинг зарҳал гумбазлари олисдан яраклаб кўриниб қолибди. Йигит қараса, олдида кокиллари тарқалиб, ёйилиб тушган, киприклари ништардек гўзал бир қиз оппоқ икки кўлинни икки тарафга ташлаб, жиқ-жиқ ёшга тўлган кўзларини кўкка термултириб беҳуш ётибди.

Хома япроқдек дир-дир титради. Жуда ачиниб кетди, аллақандай ваҳима бутун вужудига ларза солиб, кўрққанидан чопганча кочди. Дили ўйнаб, нима бўлганини ҳеч билолмай, кўнглига тушган янги хисларни тушунолмай ҳайрон эди. Кўрғонма-кўрғон юришга ҳам хоҳиши қолмасдан, тўппа-тўғри Киевга йўл солиб, бўлган воқеанинг сири нималигини йўл-йўлакай ўйлаб кета берди.

Шаҳарда талабалардан ҳеч ким қолмаган, бировларнинг болаларини ўқитиш ёки бошқа тирикчилик учунми, ҳаммалари қишлоқ-қишлоққа тўзиб кетган эдилар, чунки Малороссия қишлоқларига борсалар, қулча борми, қаймоқ, шапалоқ-шапалоқдек чучвараларни пул тўламасдан еб кета берадилар. Тоб ташлаган катта уйдаги мактабхонада ҳеч ким қолмабди, фалсафашунос мактабнинг тешиқ-туйнуғи, томи қолмай ҳамма ерини шунча қидирса ҳам, ҳеч қаерда на бир бўлак ёғ ва на талабалар яшириб-нетиб қўйган бир бурда нон тополди.

Аммо бир оз ўйлаб очлик чорасини топди, хуштак чалиб, бозордан бир-икки марта айланиб ўтди. Бозорнинг бир чеккасига борганда бошига дуррача тагидан сарик тақия кийиб олиб, лента, милтиқ питра, филдирак сингари майда-чуйда, гўр-ер сотиб турган бир бева жувонга бир-икки кўз ташлаб қўйиб эди, дарров шу куниеқ тоза ундан пиширилган варақи сомса, товүк гўшти, яна алвон турли лаззатли овкатларга қорни тўйди. Хуллас, олчазор ичидаги пастаккина уйга кирганда, дастурхонга қўйилган ҳар хил овкатларнинг саноғи йўқ эди. Шу кун кечқурун Хомани ковокхонада оғзида трубка, сўрида ястаниб ётган ҳолда кўрдилар. У атайин ҳаммага кўрсатиб, ковокхона эгаси жухудга ярим тилла пул ташлади; олдида косаси, келган-кетганларга сира парво этмас, ҳеч кимни назар-писанд қилмас, димоғи чоғ, чамасида, бўлиб ўтган ажойиб воқеани хаёлига ҳам келтирмас эди.

Бу кунларда Киевдан элик қақиримча нарида кўрғон қилган бадавлат юзбошилардан бирининг қизи бир кун сайилга чиққан экан, калтак зарбидан майиб бўлиб, зўрга отасининг уйига етиб келибди; ҳозир ўлар ҳолатда ётган эмиш ва мен ўлсам, жанозамни киевлик семинарист талабалардан бўлган Хома Брут ўқисин, сўнгра уч кунгача арвоҳимга дуо ўқисин деб, васият қилибди, деган шов-шув гап тарқалди. Хоманинг ўзи гапни рек-

тордан эшитди. Ректор атайин уни ўз хужрасига чакириб, ҳеч тўхтамасдан дарров йўлга тушгин, ҳурматли юзбоши бир одам билан арава юборибди, деди.

Хома сабабини ўзи ҳам билмай, негадир юраги орзикиб, бир чўчиб тушди, кўнгли ташвишланиб, бир фалокат борлигидан дарак берарди: Нима сабабдан боришга кўнмаганини ўзи ҳам билмай, узил-кесил қилиб, бормайман, деди.

Ректор талабалари билан сўзлашганда, баъзида иззат ва ҳурмат билан сўзлашар, шунинг учун:

— Гапимни тингланг, domine Хома, сиздан биров борасизми, йўқми, деб сўраётгани йўқ, фақат шуни билиб қўйингки, мабодо ўжарлик қилиб, яна кўп гапирадиган бўлсангиз, орқангизга ва бошқа аъзойингизга новда ниҳол билан шундай савалатаманки, минбаъд ҳаммомга бормоқ зарурати ҳам қолмайди,— деди.

Хома Брут мабодо пайт келса, қочмоқчи бўлиб қулоғининг орқасини қашиганча чурқ этмасдан, секингина ташқари чиқиб кетди. Уй ўйлаб терак экилган ҳовлига чиқадиган баланд зинадан тушиб кетаётганда ректорнинг овозини эшитиб қолиб тўхтади. Ректор оғборчиси билан, юзбоши қошидан талабани олиб кетгани келган киши бўлса қорак, яна бировга алланарсаларни буюрар эди.

Ректор:

— Юборган дони билан тухумлари учун улуғдан кўп миннатдорман. Сўраган китоблари тайёр бўлиши билан дарҳол юбораман, кўчириш учун котибга бердим. Уғлим, тагин ёдиндан чиқмасин! Яна айтгил, у кишининг кишлоғида яхши балиқлар бўлади. хусусан, осетра балиғи бор, у ниҳоятда яхши бўлади, мабодо тўғри келиб қолса, шу балиқдан юборсалар чакки бўлмас эди. Бизнинг бозоримизда ҳам бор-ку, лекин у ердагидек яхшиси эмас, сўнгра чақаси ҳам қимматроқ. Сен Явтух, йигитларга бир косадан май қуйиб бер, хўпми. Айтганча, талабани боғланглар, қочиб кетмасин.

Фалсафашунос талаба бу сўзларни эшитиб:

«Ҳа, шайтондан тарқаган! Новча рўдано, дарров пайкабдида!» деб қўйди.

Пастга тушса, соябонлик бир арава турибди; уни кўра солиб, аввал ғилдирак устидаги буғдойхоҳа деб ўйлади. Дарвоқе турган арава Краков шаҳрида кўп расм бўлган, хумдонга ўхшаш ичи чуқур ва қайси шаҳарда ярмарка бўлса, дарров хидини билиб, элликтаси биргалашиб, ҳар хил моллар билан ўша ярмаркага келадиган жухудлар бўлади-ку, ана шулар тушадиган арава хилидан эди. Урта ёшлик азамат казаклардан олти киши уни бунда пойлаб турган экан. Устларидаги полуклик тоза мовут тўнлари буларнинг улуғроқ кишилардан эканидан, юз-кўзларидаги тиртик ямоқлари бир маҳалларда урушларда бўлиб, кўп иш кўрсатганларидан хабар берар эди.

Фалсафашунос: «Нима қилай энди, нима бўлса бўлар» деб ўз ичида ўйлагач, овозини баланд чиқариб, улар билан сўрашди:

— Саломатмисиз, оғайнилар?

Казаклардан бир қанчаси:

— Саломат бўлинг, файласуф оға! — деб у билан сўрашдилар.

Аравага чиқаркан:

— Ҳаммамиз бир ҳамроқ эканмиз-да! Лекин аравангиз жойида экан. Машшоқлар бўлса, ўйин қилиб кетсак ҳам бўларкан! — деб кўйди.

Кучер қалпоғини ароқхонага ташлаб чикканлигидан бошини латта билан танғиб олган эди. Кучерга дўстрок бўлган бир казак:

— А, аравамиз улкангина, — деб унинг ёнига ўтириб олди. Қолган беш киши талаба билан бирга араванинг ичига тушиб, шаҳарда харид қилинган ҳар хил нарсалар тикилган қоплар устига жойлашиб олдилар.

Фалсафашунос сўз бошлаб:

— Ажойиб, агар бу аравага тўлдириб юк ортса, майли-да, тузми, ёки темир-терсақми; иш қилиб бир юк ортса неча от қўшмоқ керак бўларкан, — деди.

Кучер ёнида ўтирган казак бирпасдан кейин:

— Ҳа, кўп от керак бўларди, — деб кўйди.

Казак назарида ҳаммани қаноатлантирган жавоб бердим, деди шекилли, кейин от етиб боргунча ҳеч индамади.

Ўзбошининг кимлигини, феъл-атвори, таъби қандайлигини, бундай ғалати ҳодисага учраб, ҳозир ўлар ҳолатда ётган ва уни ҳам можарога тиккан қизнинг воқеаси нима бўлдийкин? Қизнинг уйида нималар бўлаётган экан? Фалсафашунос буларни билгиси келиб, казаклардан сўроқлар эди. Лекин казаклар ҳам, файласуф бўлсалар керак, бу саволларга сира жавоб бермасдан, индамай, қоп устида чилимларини тортиб ёта бердилар. Фақат булардан биттаси арава миниб бораётганга қараб: «Ҳой, овсар чол Оверко, эсингдан чиқмасин, Чухрайловга етганда йўл устидаги ароқхона олдида менми ёки йигитлардан биронтаси мабодо ухлаб қолгудай бўлса, уйғотиб кўй!» деб амр-фармон қилгач, қотиб ухлаб қолди. Аммо бунинг амри-фармони беҳуда эди, чунки улкан арава Чухрайлов йўлидаги ароқхонага яқинлашиши билан ҳаммалари бирданига «Тўхта, тўхта!» деб бақириниша кетдилар. Сўнгра Оверконинг отлари ҳам шундай ўрганган эдики, ароқхонага етди дегунча, ўзлари тўхтаб берар эдилар. Июль ойининг иссиқ кунлари бўлса ҳам, ҳаммалари аравадан тушиб, пастаккина ифлос бир уйга кирдилар. Ароқхона эгаси жуҳуд оғзи қулоғига етиб, эски қадрдонларини дарров кутиб олди. Жуҳуд бир неча бўлак қолбасани этаги билан бекитиб олиб келгач, стол устига кўйди ва ўзи таврот ман қилган бу емишдан юзини ўгириб ўтираверди. Казаклар столни гир айлантириб ўтирдилар. Мехмонларнинг

ҳар бири олдида биттадан сопол кружка пайдо бўлди. Фалсафашунос Хома ҳам бу ўтиришда қатнашмоғи лозим бўлди. Малороссияликлар хурсандчилик қилганларида бир-бирлари билан ўпиша берадилар ёки йиғи бошлайдилар. Шунинг учун бир он ичида уйда ўпишиш бошланиб кетди. «Қани, Спирид, ўпишиб кўяйлик!». «Дорош, бери кел, бир кучоклай!». Ҳаммасидан кексароқ ва мўйловларига оқ кирган бир казак кўлини иягига тираб олиб, ота-онам йўқ, етимман, ғарибман, ҳеч кимим йўқ, деб азабазза йиғи бошлади. Насихатгўйроқ бўлган биттаси яккаш: «Қўй, йиғлама, азбаройи худо, йиғлама! Худо билади у ёғини... не бўптики йиғлайсан!» дер эди, холос. Дорош деган яна бирови жуда эзма бўлиб қолди ва файласуф Хомадан ҳар нарсани сўрай берди:

— Мактабингизда нима ўқийсиз, бутхона попи ўқийдиган нарсаларни ўқийсизми ёки бошқами? Шунинг билгим бор,— дер эди нукул.

Бояги насихатгўй кекса салмоқ билан:

— Суриштириб нима қиласан, сенга не, худо ўзи билади, билувчи удир,— дер эди.

— Анов китобларда нималар ёзилганини билгим келади, поплар айтадиган гапларми, ёки бошқами,— деб хиралик қилар эди Дорош.

Насихатгўй бузрук бўлса:

— Худоё тавба! Худоё тавба! Нима деди бу одам? Худонинг хоҳиши шундай бўлса, нима дейсан, худонинг иродасини ўзгартиб бўлмайди,— дер эди.

— Китобда нимаики ёзилган бўлса, билгим келади, мактабга қираман, худо ҳаққи қираман, ўқиб мулла бўлолмайди, деб ўйлайсанми? Мулла бўламан, мен билмайдиган ҳеч нарса қолмайди!

Насихатгўй:

— Эй худойим, худойим!..— деди-ю, бошини столга ташлади, чунки бошини кўтариб ўтирарлик холи қолмади.

Қазакларнинг бошқалари хўжайинлари тўғрисида ҳамда осмондаги ойнинг ёруғи нимаданлиги тўғрисида сўзлашар эдилар.

Фалсафашунос Хома казакларнинг боши солиниб қолганлигини кўргач, фурсатни ғанимат билиб, қочмоқ пайига тушди. Аввал етимлигидан ҳасрат қилган бояги ғариб мўйсафидни сўзга солиб кўрмоқчи бўлди.

— Ота, нега мунча кўз ёши тўкасан? Мен ҳам етимчаман! Қўйиб юборинглар мени, ўз ҳолимга қўйинг. Сизга менинг нима кераклигим бор? — деди.

Баъзилари:

— Қўйиб юборайликми? Етимча экан, каёққа борса борсин, деб бир-бирларига қарадилар.

Насихатгўй бошини кўтариб:

— Ё худо, ё худо! Майли, қўйиб юборинглар, қаёққа борса борсин! — деди.

Қазаклар талабани сиртга чиқазиб, қўйиб юбормоқчи бўлиб турар эдилар, ҳалиги эзмароғи:

— Тегманглар унга, мактабини суриштириб билмоқчиман, мен ҳам мактабга кириб ўқимокчиман,— деб уларнинг раъйини қайтарди.

Аммо, Хома қочиб ҳам уддасидан чиқолмас эди, чунки ўтирган ерида турмоқчи бўлса, оёқлари ёғочдек қотиб қопти, уйнинг эшиклари кўзига бир нечта бўлиб кетди, шунин учун эшикни топиши ҳам маҳол эди.

То кеч қирмагунча йўл эсларига ҳам келмай, ҳаммалари бемалол ўтира бердилар. Кейин эсларига тушиб отландилар. Аравага чиққач, ҳаммалари ясланиб олиб, ашулани баралла қўйиб, отларга қамчини шағаб жўнадилар. Лекин, айтган ашулаларининг на сўзини, на маъносини биров тушунса ўлай. Туни билан йўл юриб кўз юмиб топиб борадиган йўллардан ҳа деганда дамбадамда бир адашиб, бора-бора бир маҳал баланддан пастликка тушдилар. Пастликка тушганларида файласуф у ёқ-бу ёққа қараб сихча қалтак ёки новдадан тўкилган четан деворларни, пастак дарахтлар орасидан мўралаб турган уйларнинг томини кўрди. Бу юзбошига қарашли каттакон бир қишлоқ эди. Вақт алламаҳал бўлиб, ярим кечадан ошган, осмон қоп-қоронғи, унда-бунда битта юлдуз кўринар эди, холос. Ҳеч қайси уйда биттаям чирик кўринмайди. Улар итлар вовуллаб чиққан ховлига кирдилар. Ховлининг икки томони похол томлик бостирма ва уй эди. Дарвозахонанинг рўпарасида, ўртада турган каттароқ уйда юзбошининг ўзи турса керак. Арава омборхонага ўхшаган кичикроқ уй олдига келиб тўхтади. Келганлар аравадан тушиб, ётгани кетдилар. Аммо фалсафашунос бойнинг даргоҳини томоша қилгиси келди, лекин кўзини ҳар қанча йирса ҳам, ҳеч нарсани тузуккина кўролмади: уй эмас, айиқ турганга ўхшар, мўркон эмас, мударис тиррайиб тургандек кўринар эди. Хафсаласи пир бўлиб, у ҳам ётгани кетди.

Фалсафашунос уйғонса ховли бесаранжом. Юзбошининг қизи шу кеча ўлипти. Хизматкорлар ховлиқишиб ҳар тарафга югуришар эди, баъзи кампирлар йиғлашар, бир қанча томошабинлар бир нарсадан курук қолгандек деворлардан мўралашар эдилар. Фалсафашунос тунда кўролмаган жойларини энди хўп кўриб олмоқчи бўлди. Юзбошининг уйи, у маҳалда Малороссияда расм бўлган похол томлик пастак-пастак кичкина уйлар экан. Қўнқайган, кичкина равоқчанинг дарчаси олайган кўзга ўхшаб, кўк ва сариқ сир билан бўялган, ой сурати солинган эди. Равоқнинг дуб ёғочидан қилинган устунни бир мунча ҳашамдор бўлиб, ўртасигача думалок, таги олти кирралик, тепаси гулдор эди.

Равоқнинг таги зинапоя, зинапоянинг икки томонига икки эшакча қўйилган. Уйнинг икки томонидаги бостирмаларнинг устуни ҳам серхашамдор эди. Уйнинг олдида сада бўлиб ўсган баланд бўйлик кўм-кўк нок дарахтининг япроқлари титрашар эди. Ховлининг ўртасида икки қатор солинган бир неча омборхона бор, омборхонанинг ўртаси уйга элтадиган йўл бўлиб қолган эди. Омборлар орқасида, шундоқкина дарвозахона олдида, бири-бирига рўпара солинган, туморча бўлиб тушган ертўла турар, буларнинг томи ҳам похол. Пастаккина эшиклик ертўладан биттасининг тумор нусха деворларига ҳар хил суратлар солинган, деворнинг бир ёғига қўлида бир кружка пиво билан бочкада ўтирган одам сурати солиғлик. Кружкага: «Оқ ичаман» деган хат ёзилган. Ертўланинг яна биттасига хумча мўнричалар сурати солинган, деворнинг икки чеккасига, чиройли бўлсин деб, икки оёғини кўтариб турган икки айғир, трубка, чирманда сурати солинган. Сўнгра: «Виноҳўрлик казакнинг касби» деган сўз ҳам бор. Омборлардан биттасининг томидаги катта тўйнуқдан ногора билан мис карнай кўришиб турибди, дарвоза олдида иккита замбарак турибди. Хуллас, бундаги нарсалардан, ховли эгаси серзавк одам бўлиб, уйи тўйхона, хашамхона эканлиги кўришиб турар эди. Дарвозадан ташқарида иккита ел тегирмон бор эди. Ховлининг орқасига кетганча кўкалам майдон, чорвоғ бўлганидан дарахт орасидан уйларнинг ўзи кўринмас, фақат мўрконлари тепасидаги соявончалари кўринар эди, холос. Қишлоқ тоғнинг кенг ва текис бўлиб ёйилиб кетган ён бағрида эди. Шамол томон тик тоғ бўлиб, бойнинг ховлиси шу тоғнинг этаккинасида эди. Пастдан қараганда, тоғ яна ҳам баланд кўринар, унинг қулласида¹ унда-бунда ўсган маймоқ-саймоқ бурганлар кўм-кўк осмонда қорайиб кўринар эди. Тоғнинг тақир манзараси киши кўнглида аллақандай нохуш, мунгли туйғулар туғдирарди. Тоғнинг бағри қор-ёмғир сувидан чок-чок бўлиб кетган, юкорида икки жойда иккита уй кўнкайиб турибди. Уйларнинг бири ҳар тарафга шох отган катта олма тағида, олманинг тағига тупроқ уйилиб кичкина тиргович билан кўтарилиб қўйилган, шамолдан тўкилган олмалар думалаб-думалаб, бойнинг ховлисига тушар эди. Тоғнинг тепасидан тушиб келган айланма йўл юзбошининг ховлиси ёнидан ўтиб, қишлоққа борар эди. Фалсафашунос тоғдан тушиб келган йўлга қараб, бундай тик йўлдан кеча қандай тушганларини ўйлаб ваҳимага келди, кейин юзбошининг отлари жуда ақли экан-да ёки юзбошининг одамлари мастлик ҳолда шундай ваҳималик йўлда арава-паравалари билан ағанамай тушган бўлсалар миялари хўп бутун, заб пухта одамлар экан-да, — деб кўнглидан ўтказди. Фалсафашунос ховлининг баланд жойида туриб эди, кейин қайрилиб бу томонга қараса, бутунлай бошқа бир манзара кўрди. Қишлоқ турган қирликнинг этаги қан-

¹ Чўкки.

ча олисланса яшиллиги шунча қуюқлашар, орада йигирма чакиримдан ортиқ йўл бўлса ҳам олисдаги қатор-қатор қишлоқлар кўкаламзор ичида кўм-кўк кўриниб турар эди. Кўкаламайдоннинг ўнг томони тоғ, узокдаги Днепр дарёси худди бир қора йўлдек кўринар эди.

— Заб аломат жой экан-да! Қани энди шунда турсанг, дарё ва кўлларда балиқ овлаб, матраб ёки милтиқ бўлса-ю, булдурук ва базғалдоқларни овлаб юрсанг! Лекин бу пичанзорда тувдо ҳам сероб бўлса керак. Мевалардан ҳар қанча қуритиб шаҳарга элиб сотса ёки яхшиси, арок қилса ҳам бўлади, чунки ҳар қанақа шарбат мева, мева ароғидан ўта берсин. Бу ердан қандай қилиб қочиб қолишни ўйлаб боккан ҳам ёмон эмас.

Четан девор орқасида бурган ўт босган ёлғиз оёқ йўлга кўзи тушиди. Аввал шунчайин айланиб, томоша қилиб юрган киши бўлиб, кейин уйларни пана қилиб секингина далага қараб жуфтақ урмоқчи бўлиб, беихтиёр шу йўлга қадам қўйиши билан бировнинг забардаст қўли елкасига тушганини пайқаб қолди. Қайрилиб қараса, кеча етимлигидан, ғариблигидан ҳасрат қилиб йиғлаган ўша кекса казак турибди.

— Фалсафашунос таксир, бекорга овора бўлма, бу кўрғондан қочиб кетолмайсан, қочиб қутиладиган жой эмас. Пиёдага йўл ҳам чаток. Яхшиси бойнинг қошига бор, анчадан бери меҳмонхонада сени қутиб турибди,— деди.

— Хўп, майли... жоним билан, қани юринг! — деди фалсафашунос ва унинг кетидан кета берди.

Кексайиб қолган мўсафид юзбоши қайғуга чўмиб иягини икки қўлига тираб, меҳмонхонада столда ўтирар эди. Ёши эликка бориб қолган, лекин чеҳрасидаги қайғу ва алам, ранг-рўйи, тўсатдан бошига тушган мусибат руҳини эзиб ташлаганлигидан аввалги шўхлиги ва хушчақчақлигидан асар ҳам қолмаган эди. Хома бояги казак билан бошлашиб кириб келганда, у бир қўлини иягидан олиб, келганларнинг энгашиб берган саломларига боши билан ишора қилиб жавоб берди.

Хома билан казак одоб сақлаб пойгаҳда турдилар.

Юзбоши хушмуомалаликка ҳам, дағалликка ҳам жўйиб бўлмайдиган бир тарзда.

— Яхши киши, ким бўласан? Қаерликсан, наслинг-насабинг ким? — деб сўради.

— Талабалардан бўламан, фалсафашунос Хома Брутман.

— Отанг ким эди?

— Жаноб тўрам, билмайман.

— Онанг ким эди?

— Онамни ҳам билмайман. Ақлга ҳавола қилсак, албатта онам йўқ эмас, аммо кимлигини, қаердалигини ва юртини, қачон дунёдан ўтганлигини, азбаройи худо билмайман.

Юзбоши жим бўлди ва бирпас ўйлаб қолганга ўхшади.

— Менинг кизим билан қандай танишдинг?

— Жаноб тўра, танишганим йўқ, худо хаки, танишганим йўқ. Дунёда шунча яшаб ҳалигача бойвучча кизлар билан билишганим йўқ. Улар шаънига ҳақорат бўлмасину, лекин юзлари курсин.

— Бўлмасам, нима сабабдан кизим бошқа бировга эмас, сени ўқисин, деди?

Фалсафашунос елкасини қисиб:

— Бунинг сабабини худо билмаса, мен билмайман. Лекин, бойлар аксарини жуда бориб турган муллаларнинг ҳам ақли етмайдиган баъзи чаток ишларни қилишлари ҳаммага маълум. Хатто: «Бой буюрса, югура бер!» деган масал ҳам бор.

— Таксир фалсафашунос, ёлғон сўзлаётганинг йўқми?

— Ёлғон сўзласам, шу турган жойимда қотиб қолай.

Юзбоши хафа бўлиб:

— Яна бир нафас ўлмасдан турганда эди, сирни албатта билар эдим... «Ота, бошқа ҳеч ким менга, фотиҳа ўқимасин, дарров Киевдаги мадрасага бир одам юбориб, ундаги талаба Хома Брутни келтир. Уч кеча ҳаққимга дуо қилиб ўқисин. Унинг ўзи билади...» Нима билади, бунисини айтолмади. Жигар порам, бундан ортиқ ҳеч нарса айтолмасдан дунёдан ўтди. Сен яхши киши, авлиё бўлсанг керак, авлиёлигинг ҳаммага маълум чиқар. Шунинг учун кизим ҳам сенинг яхши ишларинг тўғрисида эшитгандир.

— Ким? Менми? — деди Хома ҳайрон бўлиб. Кейин юзбошининг кўзига тикилиб туриб: — Мен авлиё эканманми? Худо сақласин, тўрам! Нима деяпсиз! Уят бўлса ҳам айтмай, мен рўза куни булқачи хотинниқига кириб гуноҳга ботиб чиққан эдим.

— Хўш... тақдир шу экан-да. Энди сен бугундан бошлаб ишга кириш.

— Жанобингизга айтар эдимки... албатта муқаддас китобдан хабардор бўлган ҳар бир одам қўлидан келади... Бироқ бу ўринда дьякон ёки ҳеч бўлмаса, дьячок керак эди. Улар билимдон киши бўладилар, йўл-йўриқни яхши биладилар; мен бўлсам... Сўнгра менинг товушим ҳам унча эмас, ўзим ҳам қандайлигимни худо билсин. Савлат-салобат ҳам йўқ менда.

— У ёғини ўзингга ҳавола қилдим, ўзинг бил, лекин, кизим бечоранинг қилган васиятини бажо келтириш учун ҳеч нарсамни аямайман. Бугундан бошлаб уч кеча ўқиб савобини унинг арвоҳига бағишлаганингдан кейин, назрингни бераман, лекин билиб қўйки, мени хафа қиладиган бўлсанг, агар шайтон бўлса ҳам, ёмон қиламан.

Юзбоши охириги сўзни шундай қаттиқ гапирдики, унинг маъносини фалсафашунос ҳам обдан тушунди.

— Кани, юр кетимдан, — деди юзбоши.

Икковлари дахлизга кирдилар. Юзбоши кираверишдаги биринчи уйнинг рўпарасидаги катта уйнинг эшигини очди. Хома бурун қокмок бўлиб дахлизда бирпас тўхтаб қолди, кейин юрагига аллақандай ваҳима тушиб, зўрға останада ичкари кирди. Уйга қизил хитой товарлар тўшалган. Бурчакда турган бутлар тагида, баланд сўрида, зар уқа ва зар попук қадалган кўк бахмал кўрпада кизнинг жасади ётар эди. Ўликнинг бош ва оёқ томони-га чечак ўраб, ёкиб қўйилган узун-узун мум шамларнинг шуъласи кундузининг ёруғида зўрға кўринар эди. Шўрлик отаси орқасини эшикка ўгириб, кизнинг юзига термулиб ўтирганидан, ўликнинг бети фалсафашуносга кўринмади. Аммо юзбошининг манави гапларини эшитиб унинг қапалаги учиб кетди:

— Жоним бўтам, мусичам, ёшингни яшамай, бағримни доғлаб унчалигингда бемаҳал хазон бўлганингга унча қуймайман, баттол душманам кимлигини, ўлимнингга сабаб бўлган одамнинг кимлигини билмаганимга қуяман. Сени ҳақорат қилмоқчи бўлган ёки шаънингга ножўя бир гап айтмоқчи бўлган одамни билсам кошки эди, агар мендек кекса бўлса бола-чақасини, ёш бўлса ота-онасини кўролмай ўлиб кетарди, ўлиги даштларда қолиб, паррандаю чаррандаларга емиш бўларди. Шўрим курсин менинг, чамандаги гулим, тўрғайим, жоним, энди нурсиз кўзларимдан чак-чак оққан ёшларимни этагим билан артиб дарду ҳасратга ўтаман, аммо душманам хурсанд бўлиб суюнади, мен мўйсафид ожиз ва бечоранинг ҳолига кулади.

Бу гапларни айтди-ю, тўхтади, чунки хўрлиги келиб кўзидан ёш шариллаб оқиб кетаверди.

Юзбошининг бу мотамзада йиғиси фалсафашуносга таъсир қилиб раҳми келди. Йўталиб олгач, кейин овозим хирилламасин, деб томоғини қириб қўйди.

Юзбоши унинг томониغا ўгирилиб, ўликнинг бош томонида, бир неча китоб турган лавҳ ёнидан жой кўрсатди.

Фалсафашунос кўнглида:

— Уч кечани бир амаллаб ўтказарман, кейин бой икки чўнтагимни тўлдириб беради-ку, — деб қўйди.

Фалсафашунос яқинроқ келиб, яна бир марта йўталиб олгандан кейин, у ён бу ёнга сира парво қилмай, ўликнинг юзига ҳам қарамасликка ҳаракат қилиб, ўқишга тутинди. Ҳаммаёқ жимжит Шу пайтда, юзбошининг ташқари чиққанини фаҳмлади. Ўликнинг юзига қарамокчи бўлиб, секин бошини ўгирди, қараса..

Аъзойи бадани жимирлашиб кетди. Ер юзида мисли топилмайдиган барно қиз экан. Бундай чиройли хусн, бундай латофат ҳеч замон кўринмагандек, худди тирикдек ётар эди. Қордек оппоқ сулув юзи қумушдек йилтирар, бир хаёлга чўмганга ўхшар юзи кундуз, қиличдек қалам қоши бу кундуз ичидаги

тун. Кўзлари юмук, қоши мағрурона кўтарилган, киприклари дарду алам ўтида ёнган юзига ўқдек қадалиб тушибди. Оғзи табасум билан очилган лаълга ўхшайди... Аммо бу чехра аллақандай даҳшатли тигдек фалсафашуносни жароҳатлади. Гўё ҳамма шодлик гирдобига маст бўлиб, чарх уриб турган пайтда биров келиб мазлум халқ кўшиғини бошлагандек руҳи сикилиб нола қиғандек бўлди. Лаъл лаблари қон талашиб, юрак-бағрига ёпишганга ўхшар эди. Бирданига қизнинг юзидан унга ошна бўлган машъум бир нарса кўринди, беихтиёр бақириб юборди:

— Ажина! — Кўзини ундан олди, ранги ўчиб дуоларини ўқийверди.

Ётган қиз у ўлдирган ўша ажина экан.

Кун оққанда ўликни бутхонага элтдилар. Фалсафашунос қора тобутнинг бир томонини елкасига олганда, яхдек совуқ нарса баданига теккандек бўлди. Юзбоши марҳуманинг тор уйининг бир томонини кўтариб ҳаммадан олдинда кетяпти. Қорайиб, ўт босиб кетган учта конуссимон мезаналик ёғоч бутхона, қишлоқнинг бир чеккасида хомуш турар эди. Анчадан бери ҳеч бир маросим ўталмаганлиги маълум бўлиб турар, бутларнинг ҳар бири олдида биттадан шам ёниғлик. Тобутни бутхонанинг ўртароғига, меҳроб олдига келтириб қўйдилар. Чол юзбоши, қизининг юзидан яна бир марта ўпиб, фалсафашуносни яхши сийланглар, кейин овқат еб олгач, бутхонага киргизиб қўйинглар, деб амр-фармон қилгач, энгашганча, тобуткашлар билан бирга ташқари чиқиб кетди. Тобут кўтарганларнинг ҳаммаси ошхонага кириб, қўллари печкага сурдилар, чунки малороссияликларда ўликни кўрганда шундай қиладиган одат бор.

Бу чоқда фалсафашуноснинг обдан қорни очганидан ўлик бирпас эсидан чиқди. Бир оздан кейин хизматкор ва малайларнинг ҳаммаси бирма-бир ошхонага йиғилиша бошладилар. Юзбошининг суяк ва ювинди дардида думини ликиллашиб эшик тагида турган итларидан тортиб, ҳамма хизматкорлари шу ошхонага йиғилишар эдилар. Булардан биронтаси уёқ-буёққа юмуш билан кетаётган бўлса ҳам, аввал бирпас ўтириб дам олмоқ ва трубка чекмоқ учун албатта ошхонага бир кириб ўтар эди. Юзбошининг бўйдоқ, олифта хизматкорлари сўрининг устидами, тагидами, печка тепасидами, хуллас қаерда ётиб олиш иложи бўлса шу ерда эртадан кечгача ястаниб ётаверар эдилар. Ҳар қайсиси яккаш ошхонада шапкасиними, бегона итларни ҳайдайдиган камчисиними, чиш қилиб бир нарсасини эсдан чиқазиб ташлаб чиқар эди. Аммо кечаси овқат вақти бўлиб йилқисини отхонага қамаб чиққан отбоқар ҳам, сигирларни соққани келтирган молбоқар ва кундузи билан қораси кўринмаганларнинг ҳаммаси келганида жамоат жам бўлиб, йиғин катта бўлар эди. Овқат тепасида; ҳаммадан камгаплар ҳам гапта тушиб кетар эдилар.

Ким янги чалвар тиктирибди, ернинг ичидā нима бор, кимга бўри учради, хуллас уёқдан-буёқдан гапирилаверади. Малороссияликлар орасида мўл бўлган аскиячилар ҳам бунда сероб эди.

Фалсафашунос ҳам ошхона тагига келиб, ховли рўяда катта давра қуриб ўтирганлар қаторига кириб чўкди. Бир оздан сўнг қизил такия кийган бир хотин икки кўлида бир тоғора иссиқ хамир оши келтириб, ўтирганлар ўртасига қўйди. Ҳар ким ўз чўнтагидан ёғоч қошиғини чиқазди, қошиғи йўқлар чўпдан қошиқ қилиб олдилар. Нафслари андак ором олиб, оғизларнинг кимирлаши сал секинлашгандан кейин, бир нечалари гапга киришдилар. Гап ўлган киз тўғрисида бўлиши табиий.

Трубканинг боғичига алақанча тугмача ва мис чегалар қадаб олганидан атторнинг дўконига ўхшаган ёш чўпон:

— Бойвуччамиз шайтон билан таниш-билиш экан, ростми шу гап? — деди.

Фалсафашуносимизга ошна бўлган Дорош дарров:

— Ким? Бойнинг қизими? Шайтоннинг ўзи эди, азбаройи худо, ажина эди! — деди.

Йўлда кетаётганда ҳаммани юпатмоқчи бўлган одам:

— Қўйсангчи бехуда гапни, Дорош. Бизга нима даҳли бор бу гапнинг, нима бўлса бўлар, нима қиласан гапириб,— деди.

Аммо Дорошнинг бас қиладиган авзойи йўқ эди. Ҳалигина бир юмуш-ла омборчи билан бирга ертўлага тушиб, бочкалардан бир-икки марта шимириб олганлигидан кайфи баланд, сергап бўлиб қолган эди.

— Нима дейсан? Гапирма дейсанми? Ахир менинг ўзимни ҳам эшак қилиб минган-да! Азбаройи худо, минган,— деди.

Боғичига тугма қадаб олган ҳалиги ёш чўпон:

— Амаки, ажинанинг таниғлик бир жойи бўладими, йўқми? — деди.

— Йўқ, таниб бўлмайди, азиз китобларнинг ҳаммасини ўқиб туширсанг ҳам таниёлмайсан,— деди Дорош.

Бояги насихатгўй:

— Бундай дема, Дорош, таниса бўлади, худо ҳар махлуққа бир аломат бериб қўйгани бекор эмас. Билимдон кишилар ажинанинг кичкина думи бўлади, дейдилар,— деди.

Мўйсафид чол:

— Хотин кишининг қариси ажина-да,— деди бемалолгина сўзлаб.

Шу чокда бўшаган тоғорага яна ош қуйиб турган хотин:

— Ўзларинг-чи? Сизлар ҳам қолишмайсиз! Худди семиз чўчкага ўхшайсизлар! — деб қўйди.

Оти Явтух бўлса ҳам Қовтун деб лақаб қўйилган мўйсафид чол, айтган гапи кампирга обдан таъсир қилганини фаҳмлаб, завқ билан кулиб қўйди. Молбоқар бўлса шундай хохолаб бесў-

накай кулдики, гўё икки хўкиз камтима-камти туриб бараварига бўкиргандек бўлди.

Юзбошининг ўлган кизи тўғрисида бошланган гап фалсафашуноснинг кўнглига гўлгула солиб, воқеани батафсил билгиси келди. Шунинг учун гапни яна шу томонга бурмоқ ниятида ёнида ўтиргандан сўради:

— Дастурхон тепасида ўтирган гуруҳнинг ҳаммаси бойнинг қизини нега ажина дейди, шуни билсам деган эдим. Бирон кишига зиёни тегдими, ёки бировни нобуд қилдими?

Юзи куракдек япалоқ бири:

— Ҳар бало бўлган-да,— деб қўйди.

— Итбоқар Микитани ким билмайди, ёки анов...

— Итбоқар Микитага нима бўлган эди? — деди фалсафашунос.

— Шоша! Итбоқар Микита воқеасини мен айтиб бераман,— деди Дорош.

— Йўк, мен айтаман, менинг оғайним эди,— деди отбоқар.

— Йўк, мен айтай,— деди Спирид.

Ўтирганлар бақиршиб:

— Майли, майли, Спирид гапира қолсин,— дейишди.

Спирид гап бошлади:

— Сен таксир фалсафашунос Хома, Микитани билмас эдинг, топилмайдиган одам эди. Мендан икки одам нарида ўтирган эндиги итбоқар анав Никола унинг босган изига ҳам арзимайди. Бу ҳам ўз ишига пухта-ку, лекин шундай бўлса ҳам Микитага қараганда бу бир чақа, мағзава.

Дорош унинг сўзини маъқуллаб, бошини қимирлатиб:

— Гапга чекан экансан, маъқул,— деб қўйди.

Спирид яна гап бошлади:

— Сен бурнингдаги бурунақини артгунингча бўлмайдиган кўзи дарров қуёнга тушарди. «Бос, Разбой, ол. Тез!» деб итларни овга солиб юбордики, кейин сапчиб отига миниб олиб чунонам қувалаб берардики, ундан ит ўзиб кетадими, итдан у ўзиб кетадими, билиб бўлмас эди! Бирок, яқиндан бери хўжайиннинг қизига кўпроқ қарайдиган бўлиб қолди. Унга хуштор бўлиб қолдими, ёки қиз уни жоду-поду қилдими, ҳар нечунки, бечора хароб бўлди, хотинчалиш бўлиб қолди. Шундай бемаза бўлиб кетдики, айтгани одам ор қилади!

— Маъқул,— деб қўйди Дорош.

— Қиз бир марта кўз ташлаб қўйдими, бас, жиловни қўлдан бериб, адашиб Разбойни Бровка дер, қоқиниб-йиқилиб кетар, аллама бало бўлиб қоларди. Бир кун отхонада отини қашлаб турса қиз келиб, Микита, бери кел, оёғимни устингга ташлай, деса тентак шунга ҳам суюниб кетиб, ўзинг минсанг ҳам майли, дебди. Қиз оёғини кўтарганда лўппигина, пахтадек оёқларини кўриши

билан сенга мубтало бўлдим, дебди. Тентак бўйини эгиб берибди, икки почасидан тутиб, худди айғир отдек далама-дала чопа берибди, лекин қаерларга борганини билмас эмиш. Улар ҳолатда зўрга қайтиб келибди-ю, аммо шундан бери қовжираб тарашадек бўлиб қотиб кетаверибди. Бир кун отхонага кирсалар Микита турган жойда бир ҳовуч кул билан битта бўш пақир турганмиш. Демак, Микита ўзидан-ўзи куйиб кул бўпти. Аммо лекин жуда ғалати итбоқар эди-да, унақаси энди топилмайди.

Спирид гапини тамомлаш билан, итбоқарнинг фазилатлари тўғрисида ҳар тарафдан ҳар ким сўзлай кетди.

— Шепчиханинг воқеасини эшитганмисан?— деди Дорош, Хомага қараб:

— Йўқ.

— Эҳ-ҳа, баракалла, чамамда мактабингизда ҳеч нарса ўқитмас эканлар-да. Бўлмаса қулоқ сол: кишлоғимизда Шептун деган бир одам бор. Яхши йигит. Баъзида бекордан-бекорга ёлғон сўзлайдиган одати бор, қўли ҳам эгрирок. Лекин... яхши одам, уйи ҳам яқинда, ана шу ерда. Худди мана шу маҳалда, овқатланиб бўлгандан кейин эр-хотин ётишибди, кун иссиқ экан, шу сабабдан хотини ҳовлига чиқиб ётибди, Шептуннинг ўзи ичкарида сўрига чиқиб ётибди, йўғ-а, ундоқ эмас, хотини ичкарида, эри ташқарида ётган экан...

Остонада қўлини юзига қўйиб турган аёл:

— Хотини сўрида эмас, ерда ётган экан,— деб сўзга аралашди.

Дорош унга бир қараб олиб, кейин кўзини ерга тикди, сўнгра яна унга бир қараб қўйгач:

— Ҳамманинг олдида ич қўйлагингни ечиб олсам қалай — яхши бўлмас; жим ўтир,— деди.

Унинг бу дўки бекор кетмади. Кампир жим бўлганча қайта овоз чиқазмади.

Дорош сўзини давом эттирди:

— Уйнинг ўртасига осиглик турган беланчакда қизми, ўғилми, билмайман, бир яшар гўдак ётган экан. Шептуннинг хотини, ётган жойида эшикни ит тирнаганини эшитибди. Итнинг воууллаганига одам уйда тоқат қилиб турулмасмиш. Хотин кўркиб кетибди, чунки хотин киши деган шундай бўладики, агар кеч пайт эшик орқасидан тилингни чиқазиб кўрсатсанг ҳам жони ҳалқумига келаверади. Бироқ кўркса ҳам, урайчи, зора овозини ўчирса, деб қўлига косов олиб чиқса, ит бир зумда унинг оёғи орасидан ўтиб, тўппа-тўғри беланчак тепасига борибди. Хотин қараса, ит эмас, хўжайиннинг қизи эмиш. Кунда кўриб юрганидек бўлса-ю, майли-я, шундай баҳайбатмишки, ўзи кўм-кўк, кўзлари чўғдаймиш. Болани маҳкам ушлаб олиб, бўғзини ғажилаб қонини сўра берибди. Хотин: «Вой шўрим!» деганича додлаб уйдан қочиб чиқса, даҳлиз эшиги бекмиш. Юрганча том тагига қочиб унда қал-

тираб ўтирса, бир маҳал қиз у ерга ҳам чиқиб келаётганмиш. Қиз уни тутиб олиб, уни ҳам тишлай берибди. Эрталаб Шеп-тун, хотинини том тагида чала ўлик топибди, кўм-кўк кўкариб кетганмиш. Нодон хотин эртасига ўлди. Ана шунақа ишлар бўлади, ажина шундай фалокат бўлади! Аслзод одамнинг пуштидан бўлса ҳам, ажина ажиналигини қилади-да.

Дорош гапни қойил қилганига ўзи хурсанд бўлиб, у ён-бу ёнга қараб олгач, трубкага бармоғини тикиб, тамаки солмоқ учун тозалади. Ажина ҳижояси сира тамом бўлмади. Ҳар қайсиси бир нарса айтмоқчи бўлар эди. Биттасиникига ажина бир гарам пичан бўлиб, худди эшиги тагига келиб турганмиш, биттасининг бошидаги шапкасини, ёки трубкани ўғирлаб қочганмиш, қишлоқ қизларидан бир нечасининг сочини кесиб, баъзиларининг челақ-челақ қонини сўриб кетганмиш.

Бир маҳал ҳаммалари эсларига келиб қарасалар гап билан овора бўлиб, қоронғи тушганини билмай коптилар. Бирма-бир туришиб, ҳар қайсиси ўз ётоғига тарқаб, бири ховли рўяда, бири бостирма тагида, бири ошхонада ётдилар.

Мўйсафид чол фалсафашуносга қараб:

— Қани, таксир Хома, энди биз ҳам ўлик тепасига борайлик, — деди. Сўнгра Спирид билан Дорошни ҳам бошлаб ҳаммалари бутхонага равона бўлдилар. Йўлда ҳар қадамда учраган итларни савалаб боравердилар, итлар ҳам ириллашиб, уларнинг хипчинини тишлашар эди. Фалсафашунос бир кружка ароқни ичиб, ўзини обдан ростлаб олган бўлса ҳам, чироқ ёқиглик бутхонага яқинлашган сари кўнглига ваҳима тушиб чўчир эди. Эшитган ҳалиги ҳар хил ваҳима гаплари, ғалати воқеалар ваҳимасини яна оширди. Девор ва дарахтлар тагидаги тим қоронғилик сал ёриша бошлади, очикроқ ялангликка чиқдилар, кейин те-вараги эски девор билан айлантирилган бутхонанинг торроқ ховлиси сахнига кирдилар. Ховлининг нариги ёғи яланглик, тақир жой эди, бир тарафи зулматдек кўринган ўланзор эди. Бир-галашиб келганларнинг учови Хомани бошлаб, тикроқ зинадан чиқиб бутхонага кирдилар. Улар шу ерда фалсафашунос билан хўшлашиб, ишинг ўнгидан келсин, саломат бўл, деб хўжайиннинг айтганини бажо келтириб, унинг орқасидан эшикни берки-тиб чиқдилар.

Фалсафашунос ганҳо қолди. Аввал ҳомуза тортиб эснаб олди, кейин керишди, сўнгра икки қўлига пуфлаб олгандан кейин уён-буёнга қаради. Ўртада қора тобут. Қорайиб турган бутларнинг ҳар қайсиси олдида шам ёқиглик. Шамларнинг ёруғи ёлғиз меҳробни ёритиб, бутхонанинг ўртасига зўрға тушар, узоқдаги бурчаклари қоп-қоронғи эди. Қадимги баланд иконостас¹ жуда эскиб

¹ Иконостас — бутлар турадиган меҳроб (Тарж).

колган, тиллакори, чўлпилари унда-бунда ҳали ҳам ялтирар эди-ку, лекин олтини кўчиб кетган жойлари қорайиб қолган, авлиёларнинг афти башаралари қоп-қорайиб хунуги чиқиб кетган эди. Фалсафашунос яна бир марта у ён-бу ёнга аланглаб кўйди-да, кейин:

— Нимадан кўрқаман? Ташкаридан бу ерга биров киролмайди, охиратдан келадиган арвоҳлар билан ўликларнинг дафига биладиган ҳар дуоларим борки, бир марта ўқисам, менга асло даҳл қилолмайдилар,— деди ва кўлини силтаб яна такрорлади: — Нимадан кўрқаман! Қани, бошлайлик,— деб кўйди.

Сўнгра меҳрбга яқинроқ бериб эди, бир неча шода шамга кўзи тушди.

«Жуда яхши бўлди, бутхонанинг ҳамма ерига шам ёки ташлай, купка-кундузидек ёруғ бўлсин. Аттанг, худонинг уйида трубка чекиш мумкин эмаслиги ёмон-да»,— деб кўйди дилида.

Кейин сира аямай бутхонанинг тоқчаси борми, пирамони, суратлари борми, ҳар ерга мум шамларни қадай берди; бирпасда бутхона чароғон бўлиб кетди. Факат бутхонанинг юқори шип томони қоронғилигича қолди, тилласи унда-бунда қолган қадимги ўймақори зарҳал чор чўплардаги суратлар ҳўмрайишиб қарагандек эдилар. Тобутга яқинроқ келиб, кўрқа-писа секин ўликнинг юзига бақрайганча қолди, чунки кизнинг ҳуснига тоқат қилиб бўлмас эди.

Юзини ўгириб, ўзини нарироқ олмоқчи бўлди-ку, аммо биров васваса қилгандек аллақандай ғалати бўлди, хусусан одамни ваҳима босганда кишининг кўнглига ғулғула тушиб, беихтиёр бўлиб қолади-ку, унда ана шундай ҳолат рўй бериб қайрилиб қаради, кейин бояғидай бадани увишиб, яна бир марта кўз ташлади. Дарвоқе ўликнинг ниҳоят даражада кўҳликлиги ваҳималик кўринди. Агар озроқ хунук бўлгандаям мунчалик ваҳималик бўлмас-миди? Аммо ўликнинг башараси руҳсиз, жонсиз, сўниқ танага сира ўхшамас, тирикка ўхшар ва фалсафашуноснинг назарида киз кўзини юминқираб, унга қараб турганга ўхшарди. Ҳатто ўнг кўзининг киприклари тағидан бир қараб ёш оқиб тушгандек бўлди ва ёш юзига тушиб тўхтаб қолганда, билса ёш эмас, қон экан.

Дарров минбар тепасига бориб, китобни очди-да, далда бўлсин деди шекилли, шовқинлаб ўқий бошлади. Товуни бутхонанинг кўп замонлардан бери садоси чиқмай гунг бўлиб қолган ёғоч деворларига бориб тегди. Аке-садоси ҳам бўлмаган бу мудҳиш бир сукунат ичиде танҳо унинг овози дўриллар, бу жимжитлик ўзига ҳам мудҳиш кўринарди. Шундай бўлса ҳам ўзига ўзи далда бериб:

«Нимадан кўрқаман? Ўлик тобутидан турмайди, чунки дуонинг қувватидан кўрқади, ётса-ётаверсин-да! Кўрқоқлик қилсам, эркаклигим қоладими. Сал кўпроқ ичиб юборибман, шунинг учун

андак ваҳмим келди. Бурнакидан отиб олсаммикин? Кўп яхши, асл бурнаки-да!» дер эди дилида.

Аммо китобни ҳар варақлаганда секингина, зимдан тобутга қараб қўяр ва назарида биров қулоғига шивирлаб: «ана, ана, туриб келяпти! Ана, тобутдан мўралаб қараяпти!» дегандек бўларди.

Аммо шундай жимжитки, кишининг ваҳми келарди. Тобут қимирласа, шамлар нур сепар эди. Ичиди ўлик ётган, ёп-ёруф кимсасиз бутхона тунда ваҳималик бўлади.

Фалсафашунос ҳеч ваҳима қилмаслиқ учун овозини яна баланд кўтариб, қироат билан ўқийверди, лекин: «Мабодо бошини кўтарса; ўрнидан турса нима қиламан!» дегандек дам-бадам беихтиёр қараб қўяр эди.

Аммо тобут қимир этмади. Тик этган овоз чикса-чи, лоақал бир кунждан чиркилдокнинг овози чикса-чи... наридаги шамлардан битта яримтаси бир чирсиллаб қўймаса, ёки эриган шамнинг қатраси ерга тушиб «чип» этмаса, бошқа товушдан асар йўқ эди.

«Мабодо бошини кўтарса-чи!»

Ўлик бошини кўтарди.

Хома ҳайрон бўлиб қаради-ю, кўзини ишқалаб қўйди.

Аммо у тобутда ётмай, ўтирганга ўхшади. Кўзини тобутдан олди-ю, ваҳимага тушиб дарров яна қаради. Бир маҳал қараса, ўлик ўрнидан туриб, кўзини очмай юриб келяпти; ҳа деганда кўлини қулочкашлаб бировни тутмоқчи бўлади.

Тўппа-тўғри унга қараб келяпти; Хома кўрққанидан атрофига айлантриб қизиб қўйди. Дуога зўр бериб, яккаш жин ва париларга учраб юрган бир монахдан ўрганиб олган дуоларини тинмасдан ўқийверди.

Тобутдан турган киз унинг чизган чизиғига жуда яқин келди, лекин чизикни босиб ўтишга мадори йўқлиги билиниб турибди: бир неча кунлик ўликдек унниқиб, кўқариб кетибди. Унинг башарасига қарагани Хомада тобу тоқат йўқ; шундай баҳайбат эди. Ўлик тишини-тишига уриб, кўзини очди. Аммо кўзига ҳеч нарса кўринмади шекилли, ниҳоятда аччиғланиб, юзлари титраб-қакшаб (аччиғлангани шундан билинди) икки кўлини ёйганча бошқа тарафга қараб кетди; Хомани тутмоқчи бўлиб, дуч келган ҳар бир устунни кучоклар, ҳар бурчакка бир кириб чиқар эди. Алоҳа тинчиди, сўнгра бармоғи билан дўк қилиб, тобутига тушиб ётди.

Фалсафашунос ҳали ҳам ўзига келолмай, ажинанинг бу тор уйига ваҳима билан қараб-қараб қўяр эди. Бир маҳал тобут бирданга кўтарилиб, бутхонанинг у ёнидан бу ёнига гириллаб учаверди, тобут унинг шундоққина бошида учиб юрганини кўрди-ю, лекин чизган бояғи чизиғига яқин келолмаганини билиб,

ўқишга зўр берди. Тобут бутхонанинг қоқ ўртасига келиб тушди ва тушган жойида қимирламасдан тураверди, ўлик кўм-кўк кўкариб, яна бошини кўтарди. Шу пайтда узокдаги хўрознинг қичқирган овози эшитилиб қолди. Ўлик тобутга тушиб, копоғи ёпилди.

Фалсафашуноснинг юраги дук-дук урар, баданидан чак-чак тер оқар эди. Аммо хўрознинг овозини эшитиб, андак дадил бўлди ва ҳам чала қолган варақларини тамомлаш учун тез-тез ўқийверди. Тонг отиши билан бутхонанинг дьячоги билан ҳозир қавмбоши бўлиб турган Явтух чол кириб келдилар.

Фалсафашунос нарироқдаги ётоққа келганда ҳам анчагача ухлай олмасдан ётди, аммо чарчаганлиги асар қилиб, алоҳа ухлаб қолди ва тушгача турмади. Уйкудан турганда кечаси бўлиб ўтган воқеаларни худди тушда кўргандек бўлди. Қувват бўлсин деб, бир коса май бердилар. Дастурхонга ўтирганда катта бир чўчқани еб соблади. Аммо сабабини ўзи ҳам билмаган аллақандай нохушлик рўй бериб, бутхонада бўлиб ўтган воқеани бировга айтишга юраги бўлмади. Қизиқсиниб сўраганларга: «Ҳа, кўп аломатлар бўлди» деб кўя қолди. Қорни тўйганда бениҳоят хушмуомала, мулойим ва одампарвар бўлиб кетадиган бир хил одамлар бўлади, фалсафашунос ҳам шу хил кишилардан эди. Оғзида трубкаси билан ётиб олиб, ҳаммага жуда мулойим боқиш қилиб, ҳа деб ёнига тупурар эди, холос.

Овқатдан кейин фалсафашунос димоғи чоғ бўлиб, қишлоқни хўп сайр қилиб, ҳамма билан танишди, ҳатто икки уйдан қува-лаб ҳам чиқаздилар. Чиройлиққина бир жувонникига кириб, кўйлаги билан камзулининг молини билай деб ағ-бағини ушлаб кўрган эди, жувон орқасига курак билан тушириб қолди. Лекин кеч қирган сари кайфи қочиб, хафалиги ошаверди. Кечлик овқатга бир соатча қолганда хизматкорларнинг ҳаммаси ҳовлига йиғилишиб, тинди-минди ўйинини бошладилар. Ҳар ким ютса, ютқизганни эшак қилиб минар эди. Бу ўйин тобора қизиқ, жуда томоша бўлди. Юзи товоқдек молбоқар подачи, яккаш афти башарасини ажин босган пак-пакана, нимжон чўчқа боқувчи подачини минар эди. Гоҳда молбоқар подачи Дорошга миндираар, Дорош бўлса ҳар гал уни минганда: «Ҳа полвон хўқизим!» деб кўярди. Сипороқ хизматкорлар ошхона остонасида ўтирар эдилар. Ешлар подачи ёки Спиридининг қизиқ гапларидан кулавериб ичаклари узилганда ҳам, булар оғизларидан трубкаларини қўймай, қовоқларини солиб ўтираверар эдилар. Хома ҳам бу ўйинга аралашмоқчи бўлди-ку, аралашмади, чунки аллақандай қора хаёллар миясига миҳдек қадалиб бошидан сира кетмас эди. Кечлик овқат тепасида ўзини ҳар қанча хурсанд қилмоқчи бўлса ҳам, осмонни қоронғи босган сари, уни ҳам ваҳима босаверди.

Мўйсафид чол Дорош билан бирга ўрнидан тураркан:

— Қани, муллабачча, вақт ўтмасин — юмушимизга борайлик,— деди.

Хомани кечагидек яна бутхонага элтиб, устидан бекитиб, ёлғиз қўйиб кетдилар. Танҳо қолгач, юрағига яна кўркүв тушди. Қорайиб турган бутлар, йилтироқ чор чўплари, мудхиш сукунат ичида бутхона ўртасида турган қора тобут яна кўзига кўринди.

— Майли, бу ваҳимадан энди кўркмайман. Аввал кўркқан эдим. Ха! Аввал бошда ваҳималироқ эди, энди хавф қолмади, сира қолмади,— деб қўйди.

Дарров меҳробга чиқиб атрофига чизик тортди, бир-икки дуо ўкиб бўлгач, китобдан кўз олмасликка ва ҳеч нарсага парво қилмасликка қасд қилиб, шовқинлаб ўқийверди. Бир соатча шу зайлда ўкиб эди, андак шарчагандек бўлди, йўтали ҳам қистаб қолди. Киссасидан қортиғини олиб, бурнаки отмоқчи бўлди-ю, лекин аввал кўз кири билан тобутга қараб қўйди. Юраги орзиқиб тушди, чунки ўлик худди чизик тепасига келиб, кўкариб кетган руҳсиз кўзларини унга тикиб турар эди. Талабанинг юраги чиқиб кетгундай бўлди, аъзойи баданига ларза тушиб, бўшашиб кетди. Кўзини китобдан олмай дуога зўр берди ва шу пайтда ўлик яна тишини тишига уриб, уни тирмоқ қасдида кўлларини қулочкашлай берди. Аммо талаба бир кўзнинг қирини ташлаб эди, ўлик унинг турган ерини тополмай, бошқа ерда ахтараётганлигини ва уни кўролмаётганини билди. Ўликнинг руҳсиз лаблари қимирлаб, оғзидан ғулдираган ёмон гаплар чикди, овози хириллаб, гаплари қайнаётган мумдек бақир-буқир қилиб чиқар эди. Нима деягани маълум эмас эди-ку, аммо ваҳимали хунук гаплар эканини билди. Сеҳр билан жоду қилаётганини фахмлаб, фалсафашуноснинг кути учиб кетди.

Ўликнинг жодусидан бутхонада шамол кўтарилиб, худди бир талай парранда учгандек, қанот овози эшитилди. Бутхона деразаларининг ойнасига, темир чамбаракларига бир нарсаларнинг қаноти текканини, панжалари билан темирга ёпишиб, ғирчиллатганини, аллакимлар эшикни уриб, бузиб кирмоқчи бўлаётганини эшитди. Юраги ҳеч тинмасдан қаттиқ дук-дук урарди. Кўзини юмиб олиб, ҳа деб дуоларини ўқий дерди. Бир маҳал узоқдан бир қичкириқ эшитилди; олисдаги хўроз экан. Тинкаси қуриб ҳолдан кетган фалсафашуносга бир оз жон кириб, андак тинчиди.

Унинг ўрнига келган одамлар бечорани ўлар ҳолатда кўрдилар. Кўзлари қақчайган, ўзи деворга тираниб олиб, кирганлар ҳар қанча турткилаб итарсалар ҳам бўзраяр эди, холос. Судраб олиб чиққач, йўлда бора-боргунча суяб бордилар. Бойнинг ҳовлисига келганда сал ҳушига келиб, май сўради. Майни ичиб олгандан кейин сочини силаб туриб:

— Оламда хар бало бор-ку, лекин бундай фалокат. — деди-ю, кейин: — бор-э... — деб қўлини силтади.

Уни гир айлантириб ўраб олганлар унинг бу сўзларини эшитиб, бошларини солиб ҳайрон қолдилар. Оғилхонани тозалаш, ёки сув ташиш керак бўлиб қолганда хар ким хоҳласа дастёрликка буюра берадиган бир малай бола бор эди, ҳатто шу бола-сақир ҳам ағрайиб қолди.

Оқсоч кампирга қарашиб юрадиган ва белини танғиб боғлаб олганидан тикмачокдеклиги кўриниб турган ўрта-ёшли сатанг бир хотин бор эди; унинг сатанглиги шундай эднки, тақиячасига доим бир парча латтами, қалампир мунчоқми, мабодо ҳеч нарса топилмаса, бир парча қоғозми, иш қилиб бир нарса тақиб оларди. Шу топда ана шу хотин бу ердан ўтиб кетаётган экан, фалсафашуносни кўриб қолиб:

— Салом алайкум, Хома, вой-вой, нима бало бўлди сенга! — деди чапак чалиб.

— Нима деганинг бу, нодон хотин?

— Худоё тавба! Сочинг битта қолмай оқариб кетибди-ку!

Спирид ҳам унга тикилиброқ қарагач:

— Эҳ-ха! Рост айтади! Худди Явтух чолининг ўзи бўлиб қопсанку! — деди.

Фалсафашунос бу гапни эшита солиб, ошхона томонга югурганча кетди, чунки бунда бир парча ойнага кўзи тушган эди; пашша ўтирган бу ойнанинг атрофига ўт-ўланлар қадалган, ҳатто бойчечакдан гул баргак ҳам боғланганлигидан боғи сатангнинг пардоз қиладиган ойнаси эканлиги мълум эди. Ойнага қараб ҳалигиларнинг гапи ростлигини билгач, қути учиб кетди, сочининг ярмиси оқариб кетибди.

Хома Брут хафа бўлиб, хаёл суриб кетди. Хўп ўйлаб-ўйлаб, кейин:

— Бойнинг олдига бориб, воқеани айтаман, энди бас, ўқимайман, дейман. Шу топда дарров мени Киевга жўнатсин, — деди ўзига-ўзи.

Шу хаёлларни қилиб, юзбошининг эшигига қараб жўнаб қолди.

Юзбоши меҳмонхонасида хомуш ўтириб эди. Аввал қандай бўлса ҳали ҳам шу зайлда хафа ва ғамгин ўтирибди. Юзлари яна баттарроқ сўлишибди, кам овқат еганлиги, ёки тақир емаганлиги билиниб турар эди. Ранги ниҳоятда ўчиб, бўзариб қолганидан тошдек қотиб қолганга ўхшар эди.

Шапкасини қўлига олиб остонада тўхтаб турган Хомага кўзи тушгач:

— Ассалом, ишларинг қалай, жойидами? — деди.

— Жойидаликка жойида-я, шундай жин урган эканки, шапкани қўлтиклаб қочавермоқ керак.

— Нега бундай дейсан?

— Хўжайин, қизингиз... албатта аслзодалиги аниқ-ку, бу томондан ҳеч ким гумондор бўлолмайди-я, бироқ худо жонини роҳатда сақласин, мен шаънига ёмон гапирмоқчимасман, бунга ғазабингиз келмасин...

— Нима қилган экан қизимга?

— Шайтон йўлига кирган экан. Шундай аломатларни кўрсатдики, ҳеч қандай китобда таъбири йўқ.

— Ҳий бер! Ҳий бер! Сени чакиртиргани беҳуда эмас. Шўрлик болам ўз жонининг ғамини еб, ноҳўя, бадхаёл фикрларики бор, ҳаммасидан мусаффо бўлай, деб дуога зўр берган-да.

— Хўжайин, ихтиёр сизда, лекин азбаройи худо, тоқатим қолмади.

— Ҳий бер, Ҳий бер! — деди юзбоши боягидек хушмуомалалик билан.— Энди бир кеча қолди. Савоб иш қиласан, яна куруқ ҳам қўймайман.

— Ҳар нарса берсанг ҳам... Нима қилсанг қил, ўқимайман! — деди Хома узил-кесилига.

— Ҳой фалсафашунос, гапга қулоқ сол! Бунақа можаролашишни ёмон кўраман; бу қилиғингни ўша мактабингга борганда кўрсатарсан, менинг таъбим кўтармайди, мен урадиган бўлсам домиллангдақа урмайман. Чарм даррани биласанми? — деди юзбоши дағдаға билан.

Фалсафашунос овозини пастроқ қилиб:

— Нега билмай, чарм даррани ким билмайди, кўпроқ тушгундай бўлса тоқат қилиб бўладиган нарса эмас,— деди.

— Шундай-ку, лекин менинг йигитларимнинг даррасини емагансан-да! — деди юзбоши ҳайбат билан ўрнидан тураркан, авзойи бузилиб, дағдағаси ошди ва бошига тушган мусибат туфайлидан бир оз ювошланган таъби яна айниб, золимлиги тутди.— Менинг одатим шуки, аввал обдан савалатиб, кейин жароҳатига чағир қуйдираман, боз яна савалатаман. Бор, юмушингни қил, қилмасанг соғ қолмайсан, агар қилсанг минг тилла оласан!

Фалсафашунос ташқари чиқиб кета туриб:

«Ана холос! Барақалла-е. Бу одам билан ҳазиллашиб ўтирмай. Шошма, шошма ошнам, шундай жуфтак уриб қочайки, итларинг билан қуваласанг ҳам етолмагин», — деб қўйди.

Дарвоқе албатта қочмоққа қасд қилиб қўйди. Фақат тушки хўрақдан кейинги пайтни пойлаб турди, чунки бу пайтда хизматкорларнинг ҳаммаси бостирмалар тагидаги пичан ичига кириб олиб, шундай пишиллаб, хуррак отардиларки, юзбошининг ҳовлиси фабрикага ўшаб кетар эди. Кутган бу пайти ҳам келди. Ҳатто Явтух ҳам офтобга чиқиб, кўзини юмиб ётиб олди. Фалсафашунос хавотир ва ҳадик билан кўрқа-писа секин бойнинг

чорбоғига караб бораверди. Хаёлида чорбоғдан далага чикиб кетмоқ осон, ҳеч ким кўрмайди, деб ўйлади. Чорбоғ қаралмаганидан, жуда чакалак бўлиб кетган ва шунинг учун бекитиқча қилинадиган бу хил ишларга жуда қулай эди. Баъзи рўзгор ишлари билан қатнашиб турадиган биттагина ёлғиз оёқ йўл бўлмаса, бошқа йўл йўқ, тўқай бўлиб ўсиб кетган олчалар, қирил қатлар, учирадиги ёпишқоқ пуштиранг ғунчаси бош тортиб ўсиб кетган «қариқизлар» чакалак бўлиб, ҳамма йўлни босиб кетган эди. Четандек ўралашиб чакалак бўлиб кетган ҳар хил дарахт ва буталар тепасига ташланган тўрдек тушган чирмовиқлар, ёввойи қўнғироқ гулларга қўшилишиб таноб ташлаб, осилиб-осилиб ётибди. Чорбоғнинг бир чеккасидаги четан девордан нарёқда, қаралмасдан бурган ўт босиб кетган майдон бўлиб, ўт шундай йўғон тортиб, ғовлаб кетган эдики, мабодо биров чалғи билан ўрмоқчи бўлса, чалғиси синар эди. Фалсафашунос четан девордан ошиб тушмоқчи бўлганда тишларигача калтираб, юраги шундай қаттиқ ура бошладики, ўзи ҳам кўркиб кетди. Рўдапо этаги биров ерга михлаб қўйгандек судралар эди. Девордан ошиб тушгунча бўлмай бировнинг: «Қаёққа борасан, қаёққа?» деган шовқинидан қулоғи шанғиллаб кетди. У дарров ўзини алаф ичига олди-ю, эски илдизларга қоқилиб-суқилиб, кўр сичконларни босиб-янчиб қочди. Бурган ўт ичидан ялангликка чикиб олсам, нариёғи тиканак, тиканакка кириб олсам марра меники, тўппа-тўғри Киев йўлига чиксам керак, дер эди. Ялангликдан ўтиб тўсатдан тиканакка кириб қолди. Парча-парча этақлари тиканакда илиниб қолиб, сайхонроқ ерга чиқди. Шохлари тарқалиб ўсган тол эгилиб ерга тегай-тегай деб турарди. Кичкина булокчанинг суви кумушдек тиник. Фалсафашуноснинг аввало қилган иши шу бўлдики, ётиб сув ичиб олди, чунки ниҳоятда чанқаган эди. Лабини арта туриб: «Зап сув экан-да! Бирпас дам олай»,— деди.

— Йўқ, қочганимиз маъкул, етиб оладилар!

Бу сўзларни биров худди тепасига келиб айтди. Қайрилиб қараса олдида Явтух турибди.

«Бадбахт Явтух, оёғингдан кўтариб ерга урсам... Тавия афтингни-ю, бошқа ҳеч ерингни қўймай сўйил билан хўп дўқиллатсам» деб қўйди фалсафашунос ичида жаҳл билан.

Явтух яна:

— Мунча айланиб бекор қилдинг, оғилхона ёнидан тўппа-тўғри ўтиб, мен юрган йўлдан юрсанг яхши бўларди, сўнгра тўнингга ҳам ачинаман, мовути тоза экан, газини қанчадан олган эдинг? Кел энди, хўп сайил қилдик, энди уйга қайтсак ҳам бўлар,— деди.

Фалсафашунос бошини қашиб, Явтух кетидан бораверди. «Лаънати ажина энди таъзимимни беради-ку! Бироқ менга нима

бўлди, нимадан кўркаман? Эркак эмасманми? Икки кеча ўқидим, энди яна бир кечага худо ўзи мадаккор. Худо урган ажина, хўп гуноҳга ботган экан-да, бўлмаса шайтон мунча йўқламас эди уни» деди ичида.

Ўзбошининг ҳовлисига кириб келганда унинг мияси шу хил хаёллар билан банд эди. Бундай ўйлар билан ўзини мардона тутиб, гоҳда омборчининг ёрдами билан бойнинг ертўласига тушишга ҳадди сикқан Дорошдан, ертўлага тушиб бир шиша май олиб чиққин, деб сўради. Кейин икки дўст бостирма тагида ўтириб, унча-мунча эмас, ярим пақир майни ичиб олдилар; бир маҳал фалсафашунос ўрнидан туриб: «Машшоқларни келтиринг, бўлмаса илож йўқ!» деб кичкираверди. Кейин машшоқларни ҳам кутмай, ҳовли рўяга тушиб, тапир-тупир ўйин тушиб кетди Талаба тушгача тинмасдан ўйнай берди, унинг атрофида давра куриб олган жами хизматкорлар туриб-туриб: «Шунақа ҳам чарчамай ўйнайдиган одам бўларкан, тавба!» дейишиб, тарқашиб кетдилар. Алоҳа фалсафашунос ҳам чарчаб, шу ердагина ёта қолди. Кечкурун катта кўшқулоқда тўла совуқ сув сепмагунларича турмади. Кечкурунги овқат тепасида, казакнинг мардлиги, ҳеч нарсадан кўркмаслиги тўғрисида хўп эзмаланди.

— Қани жўнайлик, вақт бўлиб қолди,— деди Явтух.

Фалсафашунос ичида: «Тилинг куйсин, бадбахт чўчка!» деди-ю, ўрнидан туриб, «юр» деди.

Бора туриб фалсафашунос ҳадеб ҳар тарафга аланглар, гоҳда ҳамроҳига сўз қотиб кўяр, лекин Явтух индамас, Дорош бўлса ўзи камгап эди. Осмон тим қоронғу. Олидан бўриларнинг увиллаган овози келар, итларнинг вовиллагани ҳам алла-нечук ваҳималик эди.

— Увиллаётган бўри эмас, бошқа бир нарсага ўхшайди,— деди Дорош. Явтух индамади. Фалсафашунос ҳам ҳеч нарса деёлмади.

Улар бутхонага яқинлашиб, унинг эскирган ёғоч пештоқи таги-га етдилар. Бутхонанинг харобалиги, бу атрофнинг эгаси бўлган бой, худони йиғиштириб қўйиб, ўз имонини ҳам ўйламаганлигини кўрсатар эди. Явтух билан Дорош яна уни ёлғиз ташлаб чиқиб кетдилар. Бутхонанинг ичи ўша-ўша, кеча қандай ваҳимали бўлса, ҳали ҳам шундай. У бир зум тўхтади. Лаънати ажинанинг тобути ўртада турибди. «Кўркмайман, худо ҳаққи кўркмайман!» деди-да, яна гир атрофини чизиб, билган дуоларини ўқий-верди. Кишининг ваҳимаси келадиган жимжитлик. Липиллаб ёниб турган шамлардан бутхона ёруғ. Фалсафашунос бир варақни очди, кейин яна бир варақлади, кейин қараса китобда йўқ нарсаларни ўқиётган экан. Кути учиб чўқиниб ояғач, хониш қила бошлаган эди, юраги озроқ далдаланди. Шириллатиб ўқий берди. Китобнинг варақлари кетма-кетига очилаверди.

Ҳаммаёк жимжит турган пайтда, тўсатдан тобутнинг темир копкоғи карсиллаб синди-ю, ўлик ўрнидан туриб келаверди. Бу сафар у баттар ваҳималироқ. Тишлари бир-бирига тегиб шакиллаб, лаблари дир-дир тутраб, жодусидан шовкин-сурон, тўполон кўтарилди. Бутхонада шамол туриб, бутлар йижилаверди, даразаларнинг ойналари синиб тушаверди. Эшиклар ошиқ-мошиғидан суғурилиб, даҳшатли жинлардан аллақанчаси худонинг уйига йиғилди. Қанот ва тирмашган тирноқларнинг товуши бутхонани босди. Нимаики бор ҳаммаси изғишиб, фалсафашуносни қидираб эди.

Ҳоманинг кайфидан асар қолмай, ҳушёр бўлиб қолди. Яқкаш чўқнишиб, оғзига келган дуони ўқийверди, ажина бўлса унинг атрофида чарх уриб айланиб юрар, палид думи ва қанотининг учи унга тегиб ҳам кетар, аммо буларга тузукроқ қараб, нималигиңи билишга фалсафануноста юрак йўқ эди. Худди соч ва туклари тўқай бўлиб кетган каттақон ваҳимали бир нарса деворга ёпишиб олибди. Соchlари орасидан иккита ваҳимали кўз, қошларини кериброк қараб турар эди. Чакчайиб турган нишга ўхшаган бир неча минг сих ва найзалар ҳар тарафга чиқиб, коп-қора кесаклар уларга илиниб турар эди. Буларнинг бариси Хомага тикилиб, уни қидираб, лекин сеҳр қилинган чизик бор учун уни кўра олмас эдилар.

— Вийни келтиринглар, боринглар, Вийни чақиринглар! — деган овоз чикди ўликдан.

Шу онда бутхона жимжит бўлиб қолди. Олисда бўри увиллади, кейин бутхонада дўк-дўк бировнинг юргани эшитилди. Хома кўзининг қири билан боқиб эди, қараса, пак-пакана, дум-думалок, оёқлари маймоқ бир одамни етаклаб келяптилар. Аъзойи бадани коп-қора тупроқ босган; тупроққа беланган қўл ва оёқлари ирғиб чиққан бақувват томирга ўхшар эди. Пакана одам ҳар онда кетига бир чиғаниб, тихирлик қилиб тап-тап этиб келар, қовоқлари ергача осилиб тушган; юзи темирданлигини кўриб, Хоманинг қути учиб кетди. Уни кўлтиғидан ушлаб, худди Хома турган жойга келтириб қўйдилар.

— Қовоғимни кўтариб қўйинглар, кўра олмаяпман, — деди Вий, ер қаъридан чикқандек овоз билан. Беҳисоб жинларнинг бариси бирданига ёпишиб, унинг қовоғини кўтариб қўйдилар. Аллақаяқдан — ғойибдан келган овоз:

«Қарама!» деса ҳам фалсафашунос сабр қилолмай қаради.

— Ана! — деб қичқирди Вий ва темир бармоғини сих қилиб кўрсатди. Жинларнинг ҳаммаси фалсафашуносга ёпиша кетдилар. Хома нафаси узилиб йиқилди, ваҳимасидан жони чиқиб кетди.

Шу онда хўроз қичқирди; аввал ҳам бир қичқирган эди. Хўроз товушини ҳаммадан аввал жинлар эшитиб, кўрққанидан ҳаммаси ҳар ёкка тўзиб қочишди. Ҳар қайсиси тезроқ қочмоқ бў-

либ, бири эшикка, бири деразага ўзини урди. Бироқ, қочиша олмасдан эшик ва деразага ёпишганча қолдилар. Кейин поп келганда, худонинг уйини бундай ифлос бўлганини кўриб, капалаги учиб, фалокат теккан бундай ерда жаноза ўқишга жасорати етмади. Бутхона шу палид бўлганича абадий қолди, эшик ва деразаларига ёпишган жинлар шу зайлда ёпишганча қолдилар, бутхонани ўт ва тиканак босиб, одам оёқ босмайдиган чакалакзор, вайронага айланди.

Бу воқеанинг хабари Киевга эшитилиб, фалсафашуноснинг тақдири диншунос Халявага ҳам маълум бўлганда хайрон бўлиб бир соатча ўй ўйлаб қолди. Ҳов ўшандан бери Халяванинг турмушида ҳам катта ўзгаришлар бўлиб, унинг толеи баландлик қилди. Мактабни битириб чиққач, уни энг баланд жомхонага занг урувчи қилдилар. Бутхонанинг жом чаладиган минорасига чиқадиган тахта зина жуда омонат қилинганидан у доим қашқа бўлиб юрар эди.

Аллақачон файласуфлик даражасига минган ва мўйлови сабза бўлиб қолган Тиберий Горобець бир кун Халяванинг қошига келиб:

— Хоманинг воқеасини эшитдингми? — деди.

Занг урувчи Халява:

— Худонинг амри шу бўпти, юр ароқхонага, унинг арвоҳини бир хушнуд қилайлик! — деди.

Ҳаққини обдан таниб, ичкиликка иштиёқи баландлигидан, кийган тўни билан чалвари у ён турсин, ҳатто бошидаги шапкасидан ҳам ароқ ва тамаки ҳиди келиб турган ёш файласуф дарров кўна қолди.

Ароқхонанинг оксоқ эгаси улар олдига учинчи марта ароқмай келтириб қўйганида, занг урувчи Халява:

— Яхши одам эди Хома! Асил одам эди, бекорга нобуд бўлиб кетди! — деди.

— Нега бундай нобуд бўлганини биламан, кўрққанидан ўлган. Агар кўрқмаса ажина ҳеч дахл қилолмас эди. Чўкиниб олиб, ажинанинг нақ думига бир марта тупирмоқ керак, шунда ҳеч зиён-захмат етказолмайди, буни обдан билиб олдим. Киевнинг бозорида юрган хотинларнинг бариси ажина-да, ахир!

Халява, унинг бу гапини маъқуллаган ишорасини қилиб, бошини қимирлатиб қўйди. Аммо тили тутилиб, жуда ғулдираб қолганини фаҳмлади шекилли, секингина ўрнидан туриб гандираклаганича, ҳов бир чеккадаги ўт ичига кириб беркиниб олди. Бироқ эски одатини унутмай, токчада ётган кўҳна этик чармини қулай қилиб кетди.

**ИВАН ИВАНОВИЧ БИЛАН
ИВАН НИКИФОРОВИЧ
ОРАЛАРИДА
БЎЛИБ УТМИШ ЖАНЖАЛЛАР ҲИКОЯТИ**

Бу ҳикояда баён бўлган воқиалар бундан анча аввал бурунги вақтда бўлганини билдириб қўймоқни зиммамдаги вазифам деб биламан ва бундан ташқари, бу воқиа тамомла ҳеч бўлмаган ёлғондир. Шаҳардаги иморатлар ҳам бошқача. Шаҳарнинг ўртасида тўқай бўлиб ётган Кўл ҳам аллақачон қуриб қолган. Судья ва суд аъзоси ва ҳокимдан тортиб жамики амалдор ва мансабдорлар хайр йўлида юрган жуда ҳурматли одамлардир.

I боб

Иван Иванович ва Иван Никифорович

Иван Ивановичнинг пўстини жуда яхши! Ниҳоят даражада аъло! Барраси-чи, барраси! Бай-бай! Баррасини айтинг! Ўзи кўк рангда-ю, бир оз оқ астари бор. Бундай бир нарсанинг бошқа ҳеч кимда йўқлигига ҳар ким билан гаров боғлашаман! Таъриф ва тавсифга сиғмайди: бахмал! нукра, ўт-олов! ё худо, ё азизлар, ё авлиёлар! Нега ахир менинг бисотимда бундай пўстин йўқ. У киши бу пўстинини Агафия Федосеевна Киев шаҳрига бормасдан бурун тиктирган эди. Агафия Федосеевнани сиз ҳам танийсизми? Заседатель тўранинг қулоғини тишлаб узиб олган ўша эди-да.

Иван Иванович кўп яхши одам! Унинг Миргороддаги ҳовлисини айтинг, уйнинг ҳар тарафи қарағай устунлик айвон, айвонга қўйиб қўйган курсиларини айтинг. Кун исиб кетганда, Иван Иванович пўстин ва бошқа кийимларини ечиб ташлаб, қўйлакчан, ҳовлида ва кўчада бўлаётган ишларни томоша қилиб, айвонда истироҳат қилади. Деразаларнинг тагида ўсган олма ва нашватиларни айтинг! Деразаларни очишингиз билан, шохлари ичкарига уриб киради. Бу — уйнинг олди, энди боғидан келинг! Боғида нималар йўқ? Олхўри, гилос, олча, анвойи сабзавот, кунга боқар, бодринг ва қовунлар, нўҳат, ловия ва бошқалар, ҳаттоки ғаллаҳона билан темирчилик ишхонасигача бор.

Иван Иванович кўп яхши одам. Қовунни жуда яхши кўради. Унинг энг севган овқати шу. Овқатдан бўшаган замон, қўйлакчан айвонга чиқади. Гапка деган оқсоч хотинга бир эмас, бирданига иккита қовун келтирилади. Қовунни ўз қўли билан сўйиб, уруғини алоҳида бир қоғозга ўраб қўяди, ундан сўнг ея бошлайди. Еб бўлгандан кейин, яна ўша хотинга сиёҳ билан қалам келтириб, қовун уруғи ўралган қоғоз устига ўз қўли билан: «Ушбу қовун фалон кунда ейилди» деб ёзиб қўяди. Агарда биронта меҳмон ҳам бўлган эса, «фалончи ҳам бор эди» деб яна қўшиб қўяди.

Миргород шахрининг марҳум судьяси, Иван Иванович уйига ҳаммавақт ҳавас билан қарар эди. Дарвоқе уйнинг ўзи ҳам чакки эмас. Менга шуниси маъқул эдики, унинг чор тарафига даҳлиз ва даҳлизчалар солинган эди. Агар йироқдан туриб қарасангиз, бир-бири устига мингашган томлардан бошқа нарса кўринмас эди. У томларнинг ўзи ҳам чўзма таҳланган товоққа, ёхуд дарахтнинг бутоғига жуда ўхшаб кетарди. Томлар қамиш билан ёпилган. Тол, эман ва икки олма дарахтининг узун-узун шохлари том устига тушиб, кўланка ташлаб турар эди. Дарахтлар орасида йилт-йилт қилиб, дарчалар кўринар эди, ва ҳатто кўча томонда ҳам дарча бор эди. Деразаларнинг ўймакорлик билан ишланган ва оқ сирли дарпардалари бор эди.

Иван Иванович кўп яхши одам! Полтава шахрининг ҳокими ҳам у кишини танийди! Дорош Тарасович Пухивочка Хорол шахридан келганда, албатта уникига бир тушиб ўтади. Колиберд мавзуининг руҳонийси Пётр ҳазратлари бўлсалар, ҳовлиларига уч-тўртта меҳмон келиб қолса, ҳаммавақт, христиан динининг буюрганларига Иван Ивановичдек астойдил ихлос билан амал қиладиган бадавлат кишини сира кўрганим йўқ дердилар.

Ё парвардигори олам, бу умр қандай тез ўтади! Хотинидан айрилганига ўша вақтда ҳам ўн йил бўлиб эди. У кишининг фарзандлари йўқ эди. Оқсоч Гапканин фарзандлари бор, ҳовли саҳнида доим унинг болалари ўйнашарди. Иван Иванович уларнинг ҳар бирига доим бир донадан тешик кулча, ёхуд бир тилимдан қовун ва ёхуд бир донадан нашвати берарди. Ертўла ва омборлар калити Гапкада турарди; аммо ётоғидаги катта сандиқнинг ҳамда ўрта омборнинг калити Иван Ивановичнинг ўзида турарди ва ҳеч кимни у ерга йўлатмас эди. Гапка жуда бардам аёл бўлиб, устига матадан юбка киярди: болдирлари сергўшт, юзлари тирсиллар эди.

Иван Ивановичнинг ҳудожўй ва таквадорлигини айтинг! Ҳар якшанба кун пўстинини кийиб, бутхонага боради. Бутхонага кириши билан тўрт томонга салом бериб, аксари тўғри хонақога бориб ўтиради ва йўғон овози билан қироатга қўшилишади. Ибодат тугаши билан тиланчиларнинг ҳаммасига садақа бермасдан қўймайди, бундай беҳуда иш билан шуғулланмоқни ўзи хоҳламаса ҳам, лекин у кишининг табиатларидаги саҳийлик шу «корихайр»га етаклайди. Тиланчилар орасидан йиртиқ-ямок кийинган, ожиз ва нотавон бир хотинни топиб:— Омонмисан, бечора? Ўзинг қайдан бўласан?— деб ҳол-аҳвол сўрарди.

— Таксир, кўрғондан келдим: уч кундан бери ҳеч нарса еган-ичганим йўқ, ўз туққан болаларим ҳайдаб юбордилар.

— Эй, ғариби бечора! Нега келдинг бу ерга?

— Таксир, ўзим хайр сўрагани келдим, ҳеч бўлмаса, нон пули бергудай саҳийлар топилиб қолар дедим.

Шундай фурсатда Иван Иванович, ўз одатлари бўйича, сўраб эдилар: — Э, шундайми, қорнинг очми, нон ейсанми?

— Нега емай? Итдек очман.

— Ҳа! — дер эди Иван Иванович, — кўйглинг балки гўшт ҳам тилар?

— Ниманики берсангиз майли.

— Ҳа, нондан гўшт яхшими?

— Оч одам суриштириб ўтирадимми, нима берсангиз розман, — деб кампир қўлларини узатарди.

— Қани, жўна! Худо берсин! — дер эди Иван Иванович, — Нега қараб турибсан? Сени ураётганим йўқ-ку!

Шу хилда муомала билан бошқа тиланчилардан ҳам «хот-аҳвол сўрагач», уларига кетар эдилар, ёхуд Иван Никифорович деган кўшниларианикига, ё судьяникига, ё шаҳар ҳокиминикига бир рюмка ароқ ичгани кирар эдилар.

Совға-салом олиб келган кишиларни Иван Иванович кўп дўст тутар, совға-саломни жуда ёқтирар эди.

Иван Никифорович ҳам, у кишига ўхшаш кўп яхши одам. У кишининг ҳовлилари Иван Ивановичникига кўшни. Улар шундай қалин дўстларки, дунё уларнинг мислини кўрмаган, деса мумкин. Антон Прокофьевич Пулопуз деган яна бир киши борки, ҳалигача мовий энглик, мош ранг суртук кияди ва ҳар якшанба куни судьяникида овқат килади. Ана ўша киши аксари дер эдиларки, «Иван Иванович билан Иван Никифоровични шайтоннинг ўзи бир-бирига маҳкам боғлаган, бири қай тарафга юрса, иккинчиси ҳам унинг кетидан қолмайди».

Иван Никифорович умр бўй бўйдоқ ўтди. Гоҳда уйланган эди, деган гаплар юрса ҳам, у гаплар ёлгон эди. Каминалари Иван Никифоровични жуда яхши биламан ва шу сабабдан айта оламанки, у киши уйланмоққа ният ҳам қилган эмаслар. Бир замон Иван Никифоровичнинг орқасида думи бор деган гап тарқалган эди. Бундай фасод гапларни ким тарқатаркан? Шу қадар нолойик, ёпишмаган ва тўқима бўхтон гапларки, мухтарам ўқувчиларга бу гапнинг ёлгонлигини билдириб ўтиришни лозим ҳам топмайман, чунки ёлғиз алвасти деган махлукнинг думи бўлгани ва уларнинг ҳам баъзи бирларидагина дум борлигини ўқимишли кишиларнинг ҳаммаси билади. Алвастилар аксари хотин тоифасига мансуб бўлиб, эркак тоифасидан бўлганлари камдир.

Бу дўстлар ҳар қанча қалин бўлсалар ҳам, бир-бирларига ўхшамас эдилар. Уларнинг таъбирларини, энг яхшиси, қиёс йўли билан билсак бўлди: Иван Ивановичда жуда хушмуомалалик ва гапдонлик фазилати бор. Худоё, гапи шундай яхшики! Унинг гапини эшитмоқдан ҳосил бўладиган лаззатни, бошингизни бокқан ва товонингизни қашигандаги ҳузурга ўхшатса бўлади, холос. Унинг гапини эшитганингизда хомуш бўлиб қоласиз. Ҳузур

киласиз, чўмилиб кейин ухлагандек мазза киласиз! Иван Никифорович бўлсалар, аксинча, доим сукут қиладилар, аммо гапиргундай бўлсалар, шундай шартта кесадиларки, ҳар қандай ўткир тиг ҳам бундай кесолмайди. Иван Иванович ориқроқ, новча бўйли. Иван Никифоровичнинг бўйи паканароқ бўлса ҳам, йўғондан келган. Иван Ивановичнинг боши думини пастга қилиб тўнтариб қўйган турупга ўхшайди; Иван Никифоровичнинг боши эса, думини юқори қилиб қўйган турупга ўхшайди. Иван Иванович айвонда қўйлақчан бўлиб фақат тушлик овқатдан сўнг ётади: кечқурун бўлса пўстинини кийиб, ёки унинг унини сотадиган шаҳар магазинига борар, ё эса далага чиқиб, бедана овлар эди. Иван Никифорович бўлса, эртадан кечгача эшик олдида — зинада ётади, агарда кун унча иссиқ бўлмаса, албатта, орқасини кунга бериб ётади ва бошқа ҳеч қаерга боргиси келмайди. Эрталаб ҳафсаласи келиб қолса, яна кириб ётади. Авваллари баъзида Иван Ивановичникига кирар эди. Иван Иванович таъби жуда нозик одам ва одоб билан гаплашилганида оғзидан ҳеч бир беҳуда сўз чикмайди ва ўзгаларнинг оғзидан чакки гап чикса, хафа бўлади. Аммо Иван Никифорович баъзида тилини тилмай қолади. Шунда Иван Иванович, дарров ўрнидан туриб: «Бас, Иван Никифорович, бундай гуноҳ гапларни гапиргунча, тезроқ офтобга тушайлик» дейди Иван Ивановичнинг шўрвасига пашша тушгундай бўлса, жуда хафа бўлади, тоқати қолмайди, тарелкаларни отиб юборади, мезбонни ҳам койиб ташлайди, Иван Никифорович бўлса, чўмилишни, то бўғзигача сувга кириб, сувга стол ва самовар қўйдириб, сув салқинида чой ичишни яхши кўради. Иван Иванович соқолини ҳафтада икки марта олдиради Иван Никифорович бир марта. Иван Иванович ҳар нарсага қиксиннадиган одам: унинг олдида бир гапни бошлаб тугатма санг балога қоласан. Агар бир нарсадан норози бўлса, дарҳол изҳор қилади. Иван Никифоровичнинг хуш-нохушлигини афтига қараб дарров билиб бўлмайди; бир нарсадан хурсанд бўлса ҳам изҳор қилмайди. Иван Иванович пича кўрқоқроқ одам. Аммо Иван Никифорович унинг акси, чалвари жуда кенг, агар уни пуфласангиз ичига бутун ускунаси билан ҳовли жойлашиб кетади Иван Ивановичнинг кўзлари катта-катта бўлиб, кўзининг ранги тамаки рангига ўхшайди; оғзи қадимги рус алифбесининг «и» ҳарфига ўхшаб кетади. Иван Никифоровичнинг кўзлари эса бит кўз, ранги сарик, қоши қалин, юзи семиз бўлганидан кўзлари зўрга кўринади, бурни бўлса пишган олхўрига ўхшайди. Иван Иванович сизни сийлаб бурнакисидан тутса, аввал тамаки қутисининг қопқоғини бир марта ялаб, сўнгра бармоғи билан бир чертиб, кейин сизга узатаркан, башарти ошна бўлсангиз: «Марҳаматингиздан умидвор бўлмоғим мумкинми, хўжам?» — дер ва агар ошна бўлмасангиз: «Мансаб ва даражалари, номларини

билмоқ шарафи менга муяссар бўлмаса ҳам, марҳаматларидан умидвор бўлмоғим мумкинмикан, давлатпаноҳим» дейди. Иван Никифорович эса, сизга тўппа-тўғри бурнакисининг қутичасини узатиб, калтагина қилиб: «Марҳамат» деб қўя қолади. Иван Иванович бўлсин, Иван Никифорович бўлсин, икковлари ҳам бурга деган махлукни жуда ёмон кўрадилар ва шунинг учун кўчадан ўтган ҳар бир чорбозорчи жуҳудни тўхтатиб, ўша махлукни йўқотиш учун лозим бўлган дорилардан олмасдан қўймайдилар. Лекин жуҳуднинг молини олмасдан бурун, яҳудий динида бўлгани учун унинг ўзини хўп сўкиб оладилар.

Бироқ, Иван Иванович билан Иван Никифорович ўртасида бир нав айирма бўлса ҳам, ҳар ҳолда иккови ҳам яхши одам

И б о б

Иван Ивановичнинг қилган орзуси, Иван Иванович билан Иван Никифоровичнинг ораларида қандай суҳбатлар ўтгани ва у суҳбатнинг оқибати нима бўлганининг баёни

Июль ойида бир кун эрталаб Иван Иванович айвонда ётар эди. Кун ниҳоят даражада иссик, ҳаво қуруқ ва қақшаган ўтдек тобиш қилар эди. Иван Иванович жуда эрта туриб шаҳардан ташқарига чиқиб, ўроқчиларини кўриб, кўрғонини айланиб, учраган деҳқонлар билан гаплашиб, хотин-халаждан, қаердан келмоқда, қаерга кетмоқда ва нима учун келиб кетмоқда эканини суриштириб келиб, жуда ҳоригандан сўнг, яна ётган эди. У ётган жойида омбор ва саройларга ва ҳовлида юрган товуқларга қараб туриб, ўй ўйлаб кетди: «Худога шукур, хўп давлатим бор-да, менда йўқ нарсадан нима бор? Паррандам бор, иморатларим жойида, омборим бор, хушбўй ароғим бор, боғимда ноку нашватим, олчаларим бор, сабзазоримда кўкнор, карам ва нўхатларим бор, нима кам? Муҳтож бўлган нима бор экан?»

Ўзига бундай маънодор саволни бергандан сўнг Иван Иванович фикрга ғарк бўлди, бу орада янги нарсалар ахтариб, Иван Никифоровичнинг деворидан нари ёқдаги нарсаларга беихтиёр кўзи тушиб қолди. Қотма бир кампир узоқ ётиб қолган кийимларни бирма-бир олиб чиқиб, шамоллатмоқ учун, узун арконга ёймоқда эди. Шу пайтда енг учлари тўзиган, эски бир «мундир» енгларини узатиб, кучоғида зарбоф нимча билан арконга осилди, кетидан тугмалари тамғали, ёқасини куя еган, тўралар қиядиган тўн чиқди, сўнг устига доғ тушган оқ шим чиқиб келди, бир маҳалда Иван Никифоровичнинг оёғи сиққан бу шимга, энди қўли ҳам зўрға сиғар эди. Кейин яна бир неча шим чиқиб, булар «л» ҳарфига ўхшатилиб дорга осилди. Иван Никифорович йигирма йил бундан аввал миршабликка ҳозирланиб, мўйлов қўйган

вақтида тиктирган казакча кўк камзул чикди. Охирида мезанининг найзасига ўхшаган қилич чикди. Сунгра, туғмалари бир мирилик чақадек, сабза рангли кафанига ўхшаган бир нарсанинг этаклари еллишиб кўринди. У этаклар орқасидан зар укали ва очик жилетка кўринди. Бирпасдан кейин жилетканинг устига марҳума ачадан қолган ва ҳар чўнтағига битта тарвуз сиғадиган ёски кўйлак ташланди. Буларнинг ҳаммаси Иван Ивановичга жуда қалати томоша бўлди. Бу онда кўк ёки яшил енгларнинг қивил тикмаи учлари, ёки осиглик кимхобларнинг у ер-бу ерига куннинг шуъласи тушиб товланар ва бу манзара қишлоқма-қишлоқ юрган дарбадар найрангбозларнинг чодир хаёлига ўхшаб кетар эди. Хусусан чодир хаёлчилар тилла тожлик шадодтни, така етаклаган авлиёни ўйин қилиб кўрсатганларида, орқада гижжак чийиллаб, лўли лабини дўмбира қилиб чалиб кетаётганда, кун ботиб, жануб кечасининг салкин шабадаси семиз-семиз қишлоқи хотинларнинг тоза елка ва сийналарига қаттиқ урган чоғ бўлади-ку, ана шунга ўхшаб кетадиган бир манзара.

Бирпасдан кейин кампир энтика-энтика оғбордан қадимий бир эгар кўтариб чикдики, узангилари узилган, ёнидаги тўппонча осадиган чарм филофи тўзиган, бир вақтларда алвон рангда бўлган, зар тиккан мис куббалар тақилган ёпғичи бор эди.

Иван Иванович ўзига: «Вой, аҳмоқ кампир-эй! Хали-замон Иван Никифоровичнинг ўзини ҳам шамоллатгани олиб чиқади, шекилли!» деб қўйди.

Дарвоқе Иван Ивановичнинг ўйлагани рост чикди. Беш минут ўтар-ўтмас, Иван Никифоровичнинг дағал суруждан қилинган катта шими келиб чиқиб, ҳовли саҳнининг ярмисича ерни эгаллади. Кейин кампир битта шапка билан битта милтиқ олиб чикди.

«Хўш, бу нима бўлди?» — деб ўйлади Иван Иванович. — Мен Иван Никифоровичнинг қўлида бир умр милтиқ кўрган эмас эдим, нима қилгани бўлди бу? Ўзи милтиқ отмаса ҳам, милтиқ сақлар экан-да! Милтиқнинг унга нима жераклиги бор экан? Лекин хўп яхши нарса-да! Кўпдан бери шундай милтиқни орзу қилар эдим. Шунга кўлга туширмасам ҳеч бўлмайди, милтиқ-бозликни яхши кўраман».

— Хой кампир, хой кампир, — деб бармоғи билан имлаб чақирди Иван Иванович.

Кампир девор яқинига келди.

— Ача, унинг нима?

— Кўриб турибсиз-ку, милтиқ.

— Қандай милтиқ?

— Қим билсини қандайлигини? Ўзимники бўлса, нимадан ясаганини билардим, лекин хўжайинники.

Иван Иванович ўрнидан туриб, милтиқни томоша қила

бошлади ва милтикни қилич билан бирга шамоллатгани олиб чиккани учун кампирни койимокчи бўлганини ҳам унутди.

Кампир яна сўз қотиб:

— Ҳа темирдан бўлса ажаб эмас,— деди.

Иван Иванович ўзича шивирлаб:

«Ҳа! Темирдан, нега темирдан экан?» деб қўйди-да, кейин яна:

— Қанчадан бери у милтиқ хўжайинниқида? — деб сўради.

— Анчадан бери, шекилли.

— Яхши нарса,— деб давом қилди Иван Иванович.— Унга нима даркори бор? Мен илож қилиб сўраб оламан ёки бир нарсага алишман. Кампир, хўжайин уйдами?

— Уйда!

— Нима қияпти? Ётибдими?

— Ётибди!

— Ҳўп, унинг олдига кираман.

Иван Иванович кийинди. Миргород кўчаларида одамдан кўра ит кўпроқ бўлганидан, кўлига бутқлик сўйилини олиб йўлга тушди.

Иван Никифоровичнинг ховлиси Иван Ивановичниқига кўшни бўлиб, ўртада фақат четан девор бўлса ҳам, Иван Иванович девордан тушмай, кўчадан борди. Бу кўчадан чиққач, яна бир тор кўча бор эди; бу кўча шундай тор эдики, иккита бир отлик арава дуч келиб қолса, араваларни орқа гилдирағидан тортиб, кетига тислангириб кўчага чиқармагунча, ўта олмас эдилар. Бироз пиёда ўтгундай бўлса, тор кўчанинг икки тарафида девор тағида ўсган иткандай ва чақамуқлар этагига илашарди. Бир томондан Иван Ивановичнинг саройи, иккинчи томондан Иван Никифоровичнинг омбори, дарвозаси ва каптархонаси шу тор кўчага чиқар эди.

Иван Иванович дарвоза тағига келиб, занжирини қоқиши билан, ичкаридаги итлар вовуллашди, лекин кирган одамнинг таниш эканлигини кўргач, итлар галалашиб, думларини ликилла-тиб, орқаларига қайтдилар. Иван Иванович ховлининг саҳнидан ҳам ўтди; ховлида Иван Никифоровичнинг ўз кўлидан дон ейди-ган хинд каптарлари ўйнашар, тарвуз ва қовун пўчоқлари, баъзан сабзавот ва баъзан синиқ гилдирақлар, бочка белбоғлари ётар, кир қўйлакли бир бола ерда тупроққа беланиб ётар эди; хуллас рассомлар яхши кўрадиган бир манзара, арконга ёйилган кийимларнинг кўланкаси ховли рўяга тушиб, салқин қилар эди. Кампир таъзим билан уни кутиб олди ва эснаб олгач, бақрай-ганча туриб қолди. Зина тепасидаги икки усгунга қўндирилган соявон уйнинг зийнати эди, лекин у бу фаслда Малорос-сияда ҳазилакам исимайдиган, пиёда йўлга тушган ҳар кимнинг бошини мисдек қизитадиган офтоб қизиғидан сақламас эди. Фақат кечқурунлари сайрга чиқадиган Иван Иванович ўз

одатига хилоф қилиб бундай туш қизигида кўчага чикқанидан милтиққа унинг қанчалик ишки тушганлигини била беринг.

Иван Ивановичнинг кирган уйи жуда қоронғу эди, негаки дераза дарпардалари берк, дарпардаларнинг кичкина ёруғидан кирган офтоб шуъласи осмондаги камалакдек товланар ва шуъласи рўпарадаги деворга тушиб, ранг-баранг лавҳалар чизар эди ҳам қамиш томлар, дарахтлар, ҳовлида осилган кийимларнинг аксини кўрсатар, шу сабабдан уйнинг ичи аллақандай чиройли бўлиб, ғира-шира кўринар эди.

— Худоё тавба, ўзинг асрагин! — деди Иван Иванович.

— Эй, ассалому алайкум, Иван Иванович! — деган овоз келди уйнинг бир бурчидан. Шундан сўнгина Иван Ивановичнинг кўзи ерда, гилам устида ётган Иван Никифоровичга тушди.— Хузурингизда яланғоч турганим учун кечиринг.— Дарвоқе, Иван Никифорович ғирт яланғоч ётар, ҳатто кўйлаги ҳам йўқ эди.

— Зарари йўқ, бугун ухладингизми, Иван Никифорович?

— Ҳа, ухладим. Сиз ухладингизми, Иван Иванович?

— Ҳа, ухладим.

— Бўлмаса энди турдингизми?

— Мени айтасизми энди турдинг деб? Худо ёрлақасин сизни Иван Никифорович? Шу вақтгача ухлаб бўладими, мен кўрғондан эндигина келдим. Йўлда арпа-буғдойларни кўрдим, хўп битибди! Ўтлар ҳам баланд, баррадек, сердон!

Иван Никифорович Горпинани чақириб:

— Иван Ивановичга ароқ ва қаймоқ билан сомса олиб кел! — деди.

— Бугун кун жойида.

— Мақтаманг, Иван Иванович. Қуни курсин, дўзах-ку! Шайтон урган кун! Иссиқдан қаерга қочишингни билмайсан!

— Эй, Иван Никифорович, шайтонни тилга олмасангиз бўлмайди-да! Кўрарсиз, бир кун пушаймон қиласиз,— лекин фойдаси бўлмайди, бу шайтоний сўзларингиз учун у дунёда ҳолингиз ёмон бўлади.

— Хўш, Иван Иванович, мен сизни нима қилиб қойитдим? На отангиз, на онангизга тил теккиздим. Сизни ранжитадиган бир нарса дедимми?

— Бас энди, Иван Никифорович, бас!

— Худо ҳақи, сизни ранжитганим йўқ, Иван Иванович!

— Ажаб, беданалар ҳали ҳам киркак¹ка келмаяпти.

— Сиз ўзингизча нима деб ўйласангиз ўйлай беринг лекин, мен сизга ҳеч қандай озор берганим йўқ.

Иван Иванович унинг сўзини эшитмаган бўлиб:

— Билмайман, нега беданалар келмас экан, ҳали вақти келмадимми... Лекин ундай десам ҳозир худди вақти,— деди.

¹ Киркак — бедана чақирадиган хуштак.

— Дон яхши битибди дедингиз-а?

Бу гапдан кейин икковлари жим бўлиб қолдилар...

— Нега Сиз Иван Никифорович, кийимларингизни ёйдириб кўйдингиз? — деди ниҳоят Иван Иванович.

— Яхши ва тоза кийимларимни лаънати кампир чиритиб кўйибди: шуларни шамоллатиб кўйдим, мовути жуда мулойим, тоза нарса, ағдариб коплатилса, яна кийса бўлади.

— Буюмларингиздан бири менга жуда ёқиб қолди. Иван Никифорович.

— Қайсиси?

— Менга қаранг, Иван Никифорович, кийимларингиз билан бирга осилган милтикнинг сизга нима даркори бор? — Шу онда Иван Иванович бурнаки такдим қилди.

— Марҳамат қилмоғингизни сўрасам рухсатми?

— Куллуқ, ўзлари марҳамат қилсинлар, мен ўзимниқидан тортаман!

Шундан кейин Иван Никифорович ёнини кавлаб, бурнаки соладиган кортигини чиқазди.

— Вой, эси паст кампир! Ҳали милтикни ҳам чиқазиб осипти-я! Сорочиндаги жуҳуд яхши тамаки қилади. Билмадим, нима қўшар экан, жуда хушбўй! Қалампир мунчоқ ҳиди келади. Мана жиндақ шимиб кўринг: тўғри эмасми, ҳиди қалампир мунчоқ-никнига ўхшамайдими? Олинг, марҳамат қилинг!

— Менга қаранг, Иван Никифорович, менинг эсим ҳали ҳам ўша милтикда, сиз нима қиласиз уни ахир, у сизга керак эмас-ку?

— Нега керак бўлмасин? Отиш лозим бўлса-чи?

— Эй, худо ёрлақагур, Иван Никифорович, қачон отар эдингиз сиз уни? Қиёматдами? Сиз, менинг билишимча, ва ўзгаларнинг шаҳодатича, шу чоққача битта ўрдак ҳам урганингиз йўқ ҳамда худо сизни яратишда мерган қилиб яратган эмас. Сиз басавлат ва қоматли бир одамсиз. Номини атаб айтмоқ нолойиқ бўлган кийимларингиз¹ ҳалигача қуритилади-ю, сиз энди ботқоқда юриб ов қилармидингиз? Йўқ, сизга тинчгина ётиб дам олмоқ керак. (Иван Иванович, юкорида айтилган каби, бировни бир гапга кўндирмоқ лозим бўлганида, ниҳоятда сайраб кетар эди!).

— Шундай, сиз ўзингизга муносиб иш қилинг. Сўзимга кинг, милтикни беринг менга!

— Асло иложи йўқ! Бу — қимматбаҳо милтик. Ҳозир бундай милтикни ҳеч қаердан тополмайсиз. Мен бунга хизматга кирмоқчи бўлиб юрган вақтимда бир туркдан сотиб олиб эдим, энди сизга дарров бериб қўяманми? Ҳеч иложи йўқ. Бу жуда керак нарса.

— Хўш, нима кераги бор ахир?

— Нима кераги бор деганингиз нимаси? Уйимга ўғрилар

---

¹ Бунда ички кийимлар — кўйлак-лозимлар кўзда тутилади.

кирса-чи? Шундай ҳам керакмасми? Худога шукур! Хотир-жамман ва ҳеч кимдан қўрқмайман? Нега? Чунки хужрамда милтигим борлигидан хотирим жам.

— Жуда яхши милтик! Лекин Иван Никифорович, кулфи бузук.

— Бузук бўлса нима килти? Тузатса бўлади. Занг босмаслиги учун кунжут мойи билан мойлаб кўйса бўлгани.

— Иван Никифорович, сизнинг бу сўзларингиздан менга дўстлигингиз сира кўринмайди. Сиз менга ошшалик важдан ҳеч нарса қилишни хоҳламайсиз.

— Нега сиз ошшалик важдан менга ҳеч нарса қилмайсиз, дейсиз? Уялмайсизми? Хўкизларингиз менинг даламда ўтлайди, аммо мен сиздан бир марта ҳам ҳақ сўраганим йўқ. Ҳар қачон Полятавага борар бўлсангиз, мендан арава сўрайсиз ва шунда ҳам бир марта йўқ дедимми? Болаларингиз четан девордан ҳовлимга тушиб, итларим билан ўйнашади, уларга ҳам ҳеч нарса демайман-ку, майли, ўйнайверсинлар, фақат ул-булга тегмасалар бўлгани!

— Шундай беришни истамасангиз, майли, бўлмаса бир нарсага алишайлик.

— Хўш, бадалига нима берасиз? — Иван Никифорович бу сўзни айтиб, энгагига таянгани ҳолда Иван Ивановичга тикилиб қаради.

— Мен сизга унинг бадалига қора чўчкамни бераман, ўзингиз ҳам биласиз, бўрдоқига бокиб семиртирганман, обдан яхши чўчка! Келаси йилда болалаб бермаса ўзимга тан.

— Мен ҳайрон бўламанки, қандай қилиб, Иван Иванович, у гапларга тилингиз боради. Чўчқангизни мен нима қиламан? Шайтоннинг маъракасига сўяманми?

— Шайтония оғизга олмасангиз ҳеч бўлмас экан-да? Гуноҳга ботасиз, азбаройи худо, гуноҳга коласиз, Иван Никифорович!

— Ахир, Иван Иванович, бу қандай гапки, милтик бадалига аллақандай бетайин бир махлукни бермоқчи бўласиз!

— Иван Никифорович, нега чўчка бетайин экан?

— Ахир ўзингиз яхшироқ ўйлаб кўринг, милтик деган нарсани ҳамма билади; чўчқанинг нималигини ким билади? Агар бу гапни менга сиздан бўлак одам айтган бўлса, ҳақорат билардим.

— Хўш, чўчқанинг нимаси ёмон сизга?

— Ахир сиз мени ким деб ўйладингиз? Мен чўчқани...

— Ўтиринг, ўтиринг!.. Тавба қилдим... Милтигингиз ўзингизга буюрсин, менга деса, хужрангизда занглаб, чириб кетсин: бундан кейин унинг тўғрисида гапирмоқни ҳам истамайман.

Шундан сўнг жимиб қолдилар.

Бир оздан кейин Иван Иванович яна гап очиб:

— Уч подшо бир бўлиб, бизнинг подшомизга уруш очган эмишлар,— деди.

— Ха, Пётр Федорович айтиб эди. Қандай уруш экан? Сабаби нима экан?

— Иван Никифорович, чамаси сабабини билиб бўлмайди шекилли. Уч подшо бир бўлиб бизларни турк динига киргизмоқчи бўлсалар керак, деб ўйлайман.

Иван Никифорович бошини кўтариб:

— Вой аблаҳлар, хо, қаранг-а? — деди.

— Мана, кўрдингизми, бизнинг подшоҳимиз шу важдан уларга қарши уруш очибди. Йўқ, ўзингиз бизнинг динимизга — Исо динига кириб, дебди подшоҳимиз.

— Нима дейсиз, Иван Иванович? Бизникилар зўр чиқар

— Ха, зўр чиқадилар. Шундай қилиб, Иван Никифорович, милтигингизни алишмайсизми?

— Иван Иванович, ўзингиз хўш олим кишисиз, гапингиз тентақларникига ўхшайди, ахир мен аҳмоқ бўлманмики...

— Ўтиринг, ўтиринг, худо осин, кераги йўқ! Менга деса чириб кетсин. Энди гапирмайман.

Шу онда дастурхон келтирдилар; Иван Иванович бир рюмкани ичиб, қайноқ сомсани еб олди.

— Менга қаранг, Иван Никифорович, мен сизга ҳалиги чўчкадан бошқа яна икки қоп сули ҳам берайин, сиз сули экканингиз йўқ-ку. Бу йил барибир сули сотиб оласиз.

— Азбаройи худо, Иван Иванович, сиз билан гаплашадиган киши аввал нўхатга хўп тўйиб олмоғи керак! (бу ҳали ҳолваси: Иван Никифоровичнинг оғзидан бундан баттар гаплар ҳам чиқади.) Бутун бошлиқ бир милтикни икки қоп сулига ким алишибди? Эгингиздаги нўстинга-ку алиштиргингиз келмайди-а?

— Лекин, Иван Никифорович, унинг устига яна ҳалиги чўчкани ҳам бермоқчи бўлганимни унутманг!

— Нима! Шундай милтиққа икки қоп сули билан битта чўчками?!

— Хўш, нима бўлибди, озми?

— Милтиққа-я?!

— Албатта, милтиққа.

— Шундай милтиққа икки қоп?

— Икки бўш қоп эмас ахир, сулиси билан, чўчкасини унутдингизми?

— Упишиб ётаверинг ўзингиз ўша чўчкангиз билан, агар уни хоҳламасангиз, шайтон билан ўпишинг!

— Ана холос... Сизга сал тегса, бас... Кўрасиз, бундай бедиянат сўзлар учун у дунёда тилингизга бигизни қиздириб тикар-

лар. Сиз билан гаплашиб бўлгандан сўнг одам бет-қўлини юиб, ўзини ҳам бир қатрон қилиб олмаса бўлмайди.

— Ўзингиз инсоф қилинг, Иван Иванович: милтик жуда ноёб нарса, жуда ғалати эрмак нарса, устига уйга ҳам яхши зийнат...

Иван Иванович аччиғи чиқа бошлаганидан, энди:

— Сиз, Иван Никифорович, милтигингизга девона тўрвасига ёпишгандай ёпишиб олибсиз,— деди алам билан.

— Сиз, Иван Иванович, худди эркак ғозга ўхшайсиз!

Агар Иван Никифорович шу сўзни айтмаса, иккаласи бир оз можаролашиб, дўстлиқларига ҳалал етмас эди. Лекин бу дафъа иш тескарисига айланиб, Иван Ивановичнинг жуда жаҳли чиқиб кетди.

— Нима дедингиз, Иван Никифорович? — деб бақирди.

— Мен, Иван Иванович, сизни эркак ғозга ўхшайсиз дедим.

— Жанобингиз, одамнинг даражаси ва ному насабига эҳтиром ва одоб билан карамоқни ёддан чиқариб, бундай ҳақоратомуз ном билан мени беобрў қилмоққа нечук журъат қилдингиз?

— Нимаси ҳақорат бунинг? Хўш, Иван Иванович, қўлингизни мунча пахса қилиб гапирасиз, ахир!

— Такрор сўрайман: нега сиз одоб ва ахлоққа риоя қилмай, мени эркак ғоз дедингиз?

— Башарангизга тупурдим, Иван Иванович? Бунча товукдай қақиллайсиз?

Иван Ивановичнинг сабр-тоқати колмади; лаблари дир-дир тигради, оғзи буришиб қийшайиб кетди, кўзлари шундай ўйнаб, пирпираб кетдики, караган одам қўрқар эди. Иван Иванович ниҳоятда аччиғланганда бундай бўлмаса, бошқа маҳалда ҳеч бундай бўлмас эди.

Иван Иванович зарда билан аччиғланиб:

— Мен ҳам сизга айтаманки, сиздақа одамни писанд ҳам қилмайман.

— Азбаройи худо, заррача ғам емайман,— деди Иван Никифорович.

Лекин худо урсинки, бу гапи ёлғон эди, чунки бу гап унга жуда алам қилган эди.

— Бундан кейин остонангизга қадам қўймайман.

— Ўху! — деди Иван Никифорович, лекин ўзи, аламига чидамасдан, нима қилишини билмай ўрнидан тикка туриб кетди.

— Ҳой кампир, ҳой бола! — деб қичқириши билан эшикдан ҳалиги арвоҳ кампир билан узун рўдапо камзулга ўралашган пакана бўйли бир бола кириб келди:

— Бу кишини қўлидан ушлаб, ташқарига чиқазиб қўйинглар! — деб амр қилди у.

Иван Иванович бундай беобрў бўлганлигига ниҳоят даражада аччиғланиб:

— Мендек аслзодани-я? Қани, яқинимга келиб кўрингчи, аҳмоқ хўжайинингиз билан бирга қўшиб абжақ қилайки, қарға чўқиғундай ерингиз ҳам қолмасин! — деди. (Иван Иванович жаҳли чикқанда жуда боплаб гапирар эди).

Тўртовининг туриши жуда ғалати эди. Иван Никифорович кип-яланғоч бўлиб уйнинг ўртасида турарди. Кампир бўлса кути учиб, оғзини очиб анграйиб қолган эди. Иван Иванович бўлса, қадимги Румо нотиклари сингари қўлини кўтарганча турарди. Уларнинг бу ҳолати ғалати бир томоша эди. Лекин томошабин ҳалиги рўдапо камзул кийган ва бурнини кавлаб бемалою турган бола эди, холос!

Иван Иванович алоҳа шапкасини қўлига олди.

— Сиз, Иван Никифорович, «жуда яхши» муомала қилдингиз. «Жуда яхши!» Бир кун мен ҳам сизга қайтараман.

— Йўқолинг, Иван Иванович, йўқолинг! Эҳтиёт бўлинг қўлимга туша кўрманг! Тушгундай бўлсангиз, абжақ қиламан!

Иван Иванович бош бармоғини панжаси орасидан кўрсатиб:

— Бу гапингизга, Иван Иванович, мана бу, — деди ва эшикни шундай қаттиқ ёпдики, ёпилган эшик яна очилиб кетди.

Иван Никифорович эшикка яқин келиб яна бир нарса демоқчи эди-ку, аммо Иван Иванович орқасига қарамасдан, аллақачон чиқиб кетган эди.

Ш б о б

Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларига низо тушгандан сўнг бўлган воқеалар

Шундай қилиб Миргород шахрининг обрўси ва савлати бўлган икки ҳурматли зот бир-бирлари билан аразлашиб қолдилар. Тағин нима учун денг? Беҳудага, бирини бири эркак ғоз дегани учун! Бир-бирларини кўргани кўзлари қолмади, кириш-чиқишлари барҳам еди, ҳолбуки аввал ҳамма уларни айрилмас дўст деб биларди. Дарвоқе, бурунлар Иван Иванович билан Иван Никифорович одам юбориб бир-бирларининг ҳол-аҳволидан хабардор бўлиб турардилар, ҳар қайсиси ўз айвонида туриб шундай ширин сўзлашар эдиларки, уларнинг бу сўзларини эшитган одам ҳузур қилар эди. Бурунлари ҳар яқшанба куни Иван Иванович чакмонини, Иван Никифорович бўлса бурма бел камзулини кийиб, бир-бирларини қўлтиқлашиб, бутхонага борар эдилар. Иван Ивановичнинг кўзи равшанроқ бўлганидан, йўлда кета туриб, Миргороднинг баъзи кўчаларида бўладиган кўлоб сувга ёхуд бошқа шундай ифлосликка кўзи тушиб қолса, дарров Иван Никифоровични огоҳлантириб: «Ҳазир бўлинг, оёғингиз

бу ифлос чуқурга тушиб кетмасин» дер эди. Иван Никифорович ҳам ўз навбатида, Иван Ивановичга бўлган дўстлигини доим изҳор қилмоқ юзасидан, қаерда учрашиб қолсалар, узокдан бўлса ҳам дарров бурнакисини тутиб: «Марҳамат» дер эди. Икковининг ҳам уй-жойи қандай яхши эди! Мана шундай қалин дўстлар... Улар ўртасига тушган низони эшитганимда бошимга тўқмоқ теккандек бўлиб ҳайрон қолдим! Кўп вақтгача ҳеч ишонгим келмай юрдим! Худоё тавба! Иван Иванович билан Иван Никифорович уришиб қолибдилар-а? Шундай обрўли одамлар! Еруғ дунёда бақолик ҳеч нарса йўқ экан-да!

Иван Иванович уйига қайтгач ҳеч тинчий олмади. Бурунлари у, энг аввал отхонасига кириб, биясининг ем-хашағидан хабар оларди (Иван Ивановичнинг бияси — саман қашқа жуда яхши от эди), сўнгра курка товуклари ва чўчка болаларига ўз қўли билан овқат берганидан кейин, уйига кириб ё ёғочдан ҳар хил идишлар ясар, ё эса айвонда ётиб дам олар эди (Иван Иванович ҳар хил ёғоч идишлар ясашга жуда ҳунарманд бўлиб, унчамунча устадан қолишмас эди), ёки Лубий, Гарий ва Попов матбаасида босилган китобларни ўқир эди (ўқиган китобларининг исмини эслай олмас эди, чунки хизматчи хотин болаларининг кўнглига қараб китобнинг муқовасини йиртиб юборган эди), ёки айвончада истироҳат қилар эди. Энди бўлса бу ишларнинг ҳеч қайсисини қилмади. Гапка ошхонага дон ташиб турган бўлса ҳам, уни кўриб қолиб, «нега бекор санғиб юрибсан» деб койиб кетди, ҳаммавақт бирор нарсанинг тамаи билан эшик тагига келиб донлаб кетадиган хўроз бугун ҳам яна келиб эди, қалтак олиб қувлади, кўйлаги йиртиқ-ямоқ, кир босган бола: «Ота, ота, ҳолва беринг!» дейиши билан бечорага шундай дағдаға қилиб бердики, бола фақир қўрққанидан ура қочди.

Бир фурсат ўтгач эс-хушини йиғиб олиб, ўз юмушлари билан банд бўлиб кетди. Кеч пайтга бориб овқатланди, кейин дам оладиган айвонига чиқиб ётди. Гапканинг қаптар шўрваси эрталабки нохушликни тарқатди, шекилли, Иван Иванович яна аввалгидек завқ-шавқ билан рўзғор ишлари билан овора бўлиб кетди. Бир маҳал кўзи кўшнисининг ҳовлисига тушиб: «Бу кун Иван Никифоровичнинг олдига чиққаним йўқ, бир кириб чиқай» деди ўз-ўзича. Сўнгра таёғи билан шапкасини олиб, кўчага чиққан ҳамон уришиб қолгани эсига тушиб, туф! деб, орқасига қайтди. Иван Никифоровичнинг ҳовлисида ҳам шундай бир ҳол рўй берди. Иван Никифорович хизматчи кампир бу ҳовлига ўтмоқ учун энди четан деворга оёқ қўйиши билан у ёқдан Иван Никифоровичнинг: «Қайт, қайт! Керак эмас!» деган овози эшитилди. Аммо Иван Иванович жуда зерикди. Аммо Иван Никифоровичнинг уйда бўлган бир воқеа ўчай деб қолган низо устига яна мой қуймаса, бу икки ҳурматли одам яна ярашиб кетсалар ҳам ажаб эмас эди!

Шу куни кечкурун Иван Никифоровичниги Агафия Федосеевна келиб қолди. Иван Никифоровичга бу хотиннинг ҳеч қандай қариндошлиги, уруғ-аймоқлиги йўқ эди. Бас, унинг буникига келишининг ҳеч бир даркори йўқ ва Иван Никифорович ўзи ҳам ундан хурсанд эмас эди, аммо хотин буникига келиб неча ҳафталаб, баъзан кўпроқ ҳам туриб қолар ва бутун рўзғорни ўзи эгаллаб, ҳеч қимми бийлатмас эди. Унинг бу иши Иван Никифоровичга сира ёқмас, лекин шундай бўлса ҳам ажабки, худди гўдакдек унга итбат қилар эди, гоҳда сал тортишиб қолсалар ҳам Агафия Федосеевна доим баланд келар эди.

Ростини айтсам, нега хотинлар ҳамиша бурнимиздан чойнакнинг жўмрагини ушлагандай ушлаб торта берадилар. Ростини айтсам, шунга сира ақлим етмайди. Уларнинг қўллари шунақа узунми? Ё бизнинг бурнимиз тутиб тортишдан бошқа нарсага ярамайдими? Иван Никифоровичнинг бурни ғайнолига ўхшанқираб кетса ҳам, хотин унинг бурнидан тутиб ит етаклагандай судраб юрар эди. У келганда Иван Никифоровичнинг ҳатто юриш-туриши ҳам бошқача бўлиб қолар эди, яъни офтобда кўн ётмас, ётса ҳам бурунгидай яланғоч ётмай, балки Агафия Федосеевнанинг иши бўлмаса ҳам, кўйлак ва лозимини кийиб ётар эди. Агафия Федосеевна шарм-ҳаёни билмас ва Иван Никифоровичнинг безгаги тутиб қолгундай бўлса, скипидар билан сиркани унинг баданига ўзи суртиб кўяр эди. У кишининг бошида дурраси, бурнида учта сўғали бор, устига сарик гуллик жигар ранг капот¹ кияр эди. Қомати гўё йўғон қувга ўхшар эди ва шу сабабдан ойнага қарамагунча киши ўз бурнини тополмаганидек, унинг белини ҳам топиш қийин эди. Ҳар қайси оёғи бир болишдек келар ва калта эди. Қилмиши ғийбат, егани қайнатган шолғом эди, қарғашга ниҳоятда уста ва бу ишларни қилганда ҳеч маҳал афтини сира ўзгартмас эди: унинг бу қилиғи аёллардан бошқа ҳеч ким қилолмайдиган қилиқ эди.

Бу хотин келди дегунча Иван Никифоровичнинг уйи остин-устин бўлар эди.

— Сен, Иван Никифорович, кўшнинг билан сира ярашма, бориб ялинма, унинг муддаоси сени йўқ қилмоқ, унинг қимлигини сен ҳали билмайсан, у шунақа одам.

Лаънати кампир Иван Никифоровичнинг қулоғига қуябе-риб, Иван Ивановичдан уни тамом бездирди.

Ҳамма иш тескарисига айланиб кетди: кўшнингнинг ити бу ҳовлига кириб қолгудай бўлса тушган нарса билан уриб ҳайдардилар, девордан ошиб тушган болаларни кўйлақларини кўтариб, орқаларини қавартириб, йиғлатиб чиқазиб юборар эдилар. Ҳатто, кампир хотин ҳам, бир кун Иван Иванович ундан бир нарса сўра-

¹ Капот — хотинларнинг уйда кийиб юрадиган устки калта кўйлаги.

моқчи бўлганида шундай беодоб ҳаракат қилдики, ниҳоятда одоб ва ахлоқли бўлган Иван Иванович нима дейишини билмай: «Эй, расво хотин! Хўжайинидан баттар-а!» деб тупуриб ташлади.

Ниҳоят, бу ҳақоратлар устига, баттол қўшниси, Иван Ивановичнинг худди четан девордан ошиб тушадиган жойига, гўё ҳақорат устига ҳақорат бўлсин дегандек, ғоз боқадиган бир каттак солди. Иван Иванович учун жуда нохуш бўлган ифлос каттак, шундай жадаллик билан солиндикки, бир кун деганда битди.

Бу нарса Иван Ивановичнинг зардасига тегиб, ўч олмоқ пайига тушди. Ҳатто Иван Ивановичнинг еридан озгинаси кататка қўшилиб кетган бўлса ҳам, сир бой бермаслик учун аламини изҳор қилмади, аммо юрагига шундай ғулғула тушдики, жим туришга ҳеч тоқати қолмади.

Куни шу тарзда ўтди. Кеч кирди... Агар мен рассом бўлсам, бу кечанинг нашъасини ажойиб қилиб тасвирлаб берар эдим! Миргород аҳлининг уйқусини, осмондаги сон-саноксиз сокин юлдузларнинг қарашини, йироқ-яқиндан итларнинг бу сукунат ичида вовиллашларини, ишқ дардига мубтало бўлган сўфининг итлар олдидан ўтиб, мардоналик билан четан девордан ошиб маъшуқасиникига тушганини, оқ уйларнинг деворлари ойдиндан оқариб кўринганини, уйлар ёнидаги дарахтларнинг қорайиб кўринганини, дарахтлардан тушган қора кўланкаларни, хиди буркираб турган гуллар ва сўлиган ўтларни, тун ошиғи чигирткаларнинг тинмасдан чириллаб қилган нолаларини тасвир қилар эдим. Пастакина кесак уйлардан бирида кўкраги дириллаган қора қош бир шаҳар қизининг тўшақда ёлғиз ётиб, бетоқат бўлаётганини ва гусарларнинг қўнғироқ пошнаси билан шопдай мўйловини туш кўраётганини ва ойнинг шуъласи унинг бетиде жилваланиб турганини кўрсатардим. Уйнинг оқ мўрисиға қўнган бир кўршапалакнинг сутдек ёруғ йўлга тушиб турган қора соясини тасвирлаб кўрсатардим... Аммо шу кечаси қўлиға арра олиб ташқари чикқан Иван Ивановични тасвир этиш қўлимдан келмас. Афт-башарасида аллақанча ҳислар аломати зоҳир эди! Оҳиста-оҳиста биқиниб юриб, бояғи ғозхона катакнинг яқиниға борди. Иван Никифоровичнинг итлари икки орада бўлган жанжалдан хабарсиз эдилар, шунинг учун уни эски дўст билиб индамадилар. Катакни эман ёғочидан қилинган тўртта устун ушлаб турар эди. Иван Иванович бу устуннинг яқиниға келиб арра кўйди. Арранинг овози уни дам-бадам ҳар ёнға аланглатар эди, лекин кўрган алами унға дадиллик берар эди. Биринчи устун арраланди, иккинчисиға ўтди, кўзлари ўтдай ёнар ва кўрқувдан ҳеч нарсани кўрмас эди. Иван Иванович тўсатдан бақриб юборди ва қотиб қолди, унинг кўзига бир ўлик кўринди. Лекин бир оздан сўнғ, кўзига ўликдек кўринган нарса бўйнини чўзиб ётган ғоз эканини пайқағач, ўзига келди. Иван Иванович аччиғидан бир

тупуриб олиб, яна ишини қила берди. Устуннинг иккинчиси ҳам арраланди. Қатак қимирлади. Энди учинчисига тутинганида юраги шундай така-пука бўлиб кетдики, қўли ишга бормади бир неча марта тўхтаб қолди. Учинчи устуннинг ярмидан кўпроғи арраланиши билан бу омонат турган иморат жуда қийшайиб, бирдан ағанаб тушди. Иван Иванович зўрға қочиб қолди. Аррасини олганча ҳовлисига қочиб келиб, ўзини каравотга ташлади ва қилган нобакорлигининг оқибати нима бўлганига бир қарра ойнадан боқишга юраги бўлмади. Унинг назарида худди Иван Никифоровичнинг ҳамма хонадон — кампирдан тортиб рўдапо камзул кийган болагача, Агафия Федосеевна бошлик ҳаммаси қора калтак бўлиб, Иван Ивановичнинг уйини вайрон қилгани ёпирилиб келаётганга ўхшар эди.

Иван Иванович эртасига куни билан безгак қалтиратгандек ётди, назарида нобакор қўшниси ундан ўч олмоқ учун уйига ўт кўяётгандай бўлар эди ва шу сабабдан: бирон жойга қуруқ похол ташланиб қўйилмасин, у ёқ-бу ёқдан хабардор бўлиб тур, ниҳоятда ҳушёр бўл, деб Гапкага буюриб қўйди. Отини олдинок қамчилаб, ҳеч кимга билдирмасдан, элбурутдан Миргородга бориб судга ариза ташламоққа қарор қилди. Бу аризанинг мазмуни нима эканлиги қуйидаги бобдан маълум бўлади.

IV б о б

Миргород уезд суди маҳкамасида бўлиб ўтган воқеалар баёни

Кўп чиройли шаҳар-да Миргород. Ҳар қанақа иморат десангиз бор! Томи похол, камиш, ҳатто тахта билан ёпилган уйлар бор! Ўннга юрсангиз кўча, чапга юрсангиз кўча, ҳаммаси чиройли четан деворлар, деворларни чирмовуқгул босган, хурмаю хурмачалар осилган, девор орқасида офтобдек башарасини кўрсатиб кунгабоқарлар қараб туради, кизариб турган кўкнорлар, катта-катта ковоклар... Гашт! Четан деворларга ҳар нарсалар осилганидан яна чиройли кўринади. Бир ёқда кўйлак, бир ёқда лозим, ҳар бало осиглик. Миргородда ўғирлигу қаллоблик йўқлигидан ҳар ким хоҳлаган нарсасини деворига осиб қўя беради. Агар бозор жойидан ўтиб қолсангиз, албатта бирпас тўхтаб томоша қиласиз. Ғалати кўли бор, ҳеч қаерда бундай кўл кўрмагандирсиз! Бозорнинг салкам ҳаммаси шу кўлга чиқиб кетган. Жуда ғалати кўл! Олисдан қараганда похол ғарамига ўхшаган уйлар кўлнинг тўрт томонига тўпланишиб, кўлнинг хуш манзарасини томоша қилаётганга ўхшайдилар.

Лекин, фикримча, бу шаҳарда уезд судининг уйидан яхши уй йўқдир. Эман ёғочидан солинганми, ё қайинданми — бу билан

ишим йўқ, лекин, эй азизлар, унинг саккизта деразаси бор! Қатор саккиз дераза! Ҳаммаси, шаҳар ҳокимининг қавли билан айтганда, ҳали мен айтган «кўл» деган сувга ва бозорга қараб туради. Бутун Миргород шаҳрида биргина шу уй чакмоқ тоши рангига бўялган, қолганлари бариси оқартирилиб қўйилган, холос. Томи тахтадан, агар бўёқ учун тайёрланган ёғини маҳкама мирзалари пиёзга қўшиб еб қўйган бўлмасалар ва бунинг устига мазкур воқеа рўза кунларида бўлмаса эди, уйнинг томи қизил бўлар эди. Уйнинг дарвозаси бозорга қараган, дарвозахонада қачон қарасангиз товуклар югуришиб юради, чунки бу ерга доим тарик ва бошқа донлар сўчилиб қолади! Аммо бу донларни ҳеч ким атайлаб сепмайди, илтимосга келганларнинг бепарволиклари орқасида тўкилиб қолади. Уйнинг икки бўлаги бор, бири — маҳкама, иккинчиси — овахта. Маҳкамага хосланган бўлагида озода қилиб овлашиб қўйилган икки хонаси бор, бири арзга келганлар ўтирадиган долонча, иккинчиси сиёх тўкилиб доғ-дуғ бўлган стол қўйилган уй. Стол тепасида тумор туғроси¹. Суянчиғи баланд-баланд тўрт стул, девор тагида шиква-шикоятлар сақланадиган темир қоплама сандиқлар. Сандиқлардан бири тепасида қора мой суртилган бир пой этик.

Суд сўроғи эрталабдан бошланди. Семизлиги Иван Никифоровичча бўлмаса ҳам, йўғондан келган судья, ёғ боған тўнини кийиб олиб кўлида трубка, олдида бир чашка чой билан суд аъзоси билан чакчақлашиб ўтирарди. Судьянинг юқори лаби бурнининг тагига ёпишганлигидан бурни, лабини хоҳлаганча ҳидлар ва бу лаб тамаки қути вазифасини ўтар эди, чунки бурнига ташлаган тамаки лабида қолар эди. Шундай қилиб, судья ўз ноиби билан гаплашиб ўтирарди. Яланг оёқ бир киз бир чеккада патнисда чой кўтариб турарди.

Столнинг бир бошида қотиб ҳукмнома ўқирди ва шундай бир мужмал оҳангла чайнаб ўқирдики, буни эшитганда айбдор ҳам ухлаб қоларди. Агар судья чакчақлашиб ўтирмаган бўлса, аввал унинг ўзи ухлаб қоларди.

Судья пиёлада совиб қолган чойдан бир хўплаб олгач:

— Мен атайин уларнинг яхши сайрамоғи учун нима қилмоқ лозимлигини билмоқчи бўлдим. Бундан икки йил бурун бир яхши майнам бор эди. Нима бўлди денг? Тўсатдан айниб қолиб, аллақандай хунук сайрай бошлади. Кейин борган сари баттарлашди; бора-бора сайраши жуда бузилиб, хириллаб қолди. Холбуки, бу иллатнинг сабаби анчайин бир нарса экан! Томоғига нўхатча ҳам келмайдиган бир гудда чиккан экан, шу гуддани нина билан тешса бўлди. Буни менга Захар Прокофьевич ўргатиб қўй-

¹ Чор Россиясида «адолат» белгиси бўлган тумор лавха, устига чор ҳуку матининг туғроси бўлган жуфтанқуш кўндирилган бўлар эди.

ганди, агар истасангиз воқеасини сизга сўзлаб берай: бир куни уникига бориб қолдим...

Хукмномани ўқиб бўлиб бирпасдан бери тўхтаб турган қотиб, судьянинг сўзини бўлиб:

— Демьян Демьянович, бошқасини ўқисам ижозатми? — деди.

— Дарров ўқиб бўлдингизми? Қаранг, муңча тез, мен эшитмай қолибман. Қани ўзи? Қани бу ёққа беринг, қўл кўяй, яна нимангиз бор?

— Сигир ўриси Бокить казакнинг иши бор.

— Хўп, ўқинг! Шундай қилиб, бир кун уникига бориб қолдим. Мени қандай сийлаб меҳмон қилганини ҳам айтиб берай. Ғалати балиқ билан ароқ ичдик. Лекин балиғи бизникидек эмас (шу ерга келганда судья чапиллатиб кулди ва кулганда бурни ҳам таккинасида турган тамақини ҳидлади), бунда бакқолларимиз сотадиган балиқдан эмас эди, селёдкадан емадим, чунки ўзингиз биласиз есам меъдам қайнайди. Икрадан тотиб кўрдим; жуда яхши икра экан! Ҳар қанча мактасак арзийди! Сўнгра ичига хушбўй гиёҳлар солинган шафтоли ароғидан ичдим. Заъфар гулидан қилинган ароқ ҳам бор эди. Бу ароқни ичмаганимни ўзингиз биласиз, чакки эмас. Аввал иштаҳани хўп қўзғатиб, сўнгра емоқ... Шу пайтда Иван Иванович кириб қолиб, судья «Эй бормисиз, кўринмайсиз?» деб қолди.

Иван Иванович ёлғиз унинг ўзида бўлган хушмуомалалик билан ҳар томонга таъзим қилиб:

— Худо мадаққорингиз бўлсин! Эсон бўлинглар! — деди. Епирай, муомаласи билан ҳаммани ўзига ром қилиб олади-я. Бундай хушфеллиқни ҳеч қаерда кўрмадим. Ўз мартаба ва обрўсини хўп яхши билар ва шунинг учун ҳамма уни ҳурмат қилса, ўзини бу ҳурматларга лойиқ деб билар эди. Иван Ивановичга судьянинг ўзи курси қўйиб берди ва бир тортишда, тепа лабидаги бурнақини тақир қолдирмай тортиб олди; бу қилиғи унинг жуда хурсандлигидан далолат берай эди.

— Хўш, Иван Иванович, нима емоқ хоҳлайсиз? Бир пиёла чой ичадиларми? — деди судья.

— Йўк, кўп ташаккур,— деб таъзим қилиб ўтирди Иван Иванович.

Судья яна такрорлаб:

— Марҳамат қилиб бир пиёла чой ичинг,— деди.

— Йўк, раҳмат, илтифотингизга қуллук,— деб яна таъзим қилиб ўтирди.

— Бир пиёла ичинг ахир,— деди кистаб судья.

Иван Иванович ўрнидан туриб яна таъзим қилиб:

— Захмат чекманг, Демьян Демьянович! — деди.

— Бир пиёла?

— Хайр, майли, бир пиёла ичсам ичай,— деди Иван Иванович ва қўлини патнисга узатди.

Епирай, одам шундай хушфеъл бўладими! Яхши муомала одамга шундай ёқадики, айтиб тамом қилиб бўлмайди!

— Яна бир пиёла берсам нима дейсиз?

Иван Иванович пиёлани патнисга тўнтариб қўйгач, яна таъзим қилиб:

— Таксир, ташаккур,— деди.

— Илтифотингизни аяманг!

— Ҳеч ича олмайман, кўп ташаккур,— деди-да туриб таъзим қилиб, яна ўтирди.

— Иван Иванович, дўстлик учун яна бир пиёла ичинг!

— Йўқ, ичмайман, бу ҳурматларингизга ташаккур! Шу сўзни айтгач, таъзим қилиб, яна ўтирди.

— Бир пиёлагина, бир пиёла ичинг!

Иван Иванович қўлини патнисга узатиб пиёлани олди.

Епирай, шундай одоблик, ўз мартабасини билган ахлоқли кишилар бўлар экан-да!

Иван Иванович охирги хўплам чойни ичиб бўлгач, гап бошлади:

— Демьян Демьянович, сизга зарур бир иш билан келиб эдим, даъвойим бор.— Иван Иванович бу сўзни айтиб пиёлани патнисга қўйди, тамғали қоғозга ёзилган аризани чиқазди.

— Душманим, баттол душманим устидан арз.

— Ким устидан?

— Иван Никифорович Довгочхун устидан.

Судья бу сўзни эшитиб, ўтирган жойидан йиқилиб тушгундай бўлди ва қўлини қарсиллатиб:

— Иван Иванович, нима деяпсиз? Ўзингизми ё бошқа одаммисиз?

— Қўриб турибсиз-ку, ўзимман.

— Худо ярлақасин, авлиёлар қўлласин! Нима бўлди сизга, Иван Иванович, Иван Никифорович билан ёвлашдингизми, ўз оғзингиз билан айтяпсизми шу гапни? Яна бир айтинг! Орқангизда биров туриб сезинг тилингиздан гапираётган бўлмасин яна?

— Хайрон бўладиган нимаси бор бунинг? Уни кўргани кўзим йўқ: у мени шундай ҳақорат, шундай беобрў қилдики, бундан кўра ўлганим яхши.

— Ё худо, ё Исо, ё Марям! Онамни бу гапга қандай ишонтираман! Қачонки эгачим билан койишсам, онам: «Эй болаларим, икковингиз ит-мушуксиз-а. Ҳеч бўлмаса Иван Иванович билан Иван Никифоровичдан ибрат олсангиз бўлмайдами» дер эди Ана дўстлик, ана обрў, ана иноклик шу бўлдимиз ҳали! Қани, ўзи нима гап, нима бўлди, айтинг!

— Демьян Демьянович, бу нозик иш, сўз билан айтиб тушунтириб бўлмайди, яхшиси, аризани ўқиттириб кўринг Мана бу томонидан ўқитинг, бу ерида ноҳўйлик йўқ.

Судья котибга қараб:

— Қани, Тарас Тихонович, ўқиб беринг-чи? — деди.

Тарас Тихонович аризани олғач, уезд судидаги котибларнинг барчасидек икки бармоғи билан бурнини қоқиб, сўнгра ўқишга киришди:

— «Миргород уездининг аслзода боёнлар тоифасига мансуб бўлган Иван Иван ўғли Перерепенкодан ариза, шу тўғридаким:

1) Ўзининг худо бетарс, ифлос ва ярамаслиги билан бутун дунёга машхур бўлган, баттол ва ёмонликда ҳеч чегарани билмаган Иван Никифор ўғли Довгочхун, ушбу 1810 йил 7 июлда, менинг шаънимга ва шу билан баравар наслу насабимга ниҳоятда оғир таққир етказиб ҳақоратли сўзлар билан сўқди ва обрўйимни тўқди. Мазкур дворяннинг ўзи ҳам чехраси хунду ва бадбашара бўлгани устига яна ҳақоратгўйлик таъбига ғолибдир, ва сўзлагани яккаш куфрдир, ўзи худо беҳабар дахрийдир!»

Шу жойга келганда котиб бурнини яна қоқиб олмоқ учун тўхтади. Судья бўлса, қўлини ковуштириб таъзим билан ўтирар ва лабини пичирлатиб:

— Қандай ўткир қалам, худоё тавба! Шундай ҳам ёзадими одам! — дер эди.

Иван Иванович нариги ёғини ҳам ўқилмоғини сўради, Тарас Тихонович ҳам давом этди:

— Мазкур дворянин Никифор ўғли Довгочхун, мен уни ошна билиб дўстона бир таклиф билан уникага кирганимда, менинг шаънимга ҳақорат бўлиб тушган сўзлар билан ҳақорат қилиб, халойиқ назарида обрўйимни тўқди. Масалан мени: «эркак ғозсан» деди; ваҳоланки, Миргород шахрининг тамомий аҳолисига маълумдирки, мазкур паст махлукнинг номи ҳеч қачон менга қўйилган эмас ва бундан нари ҳам бу номни ўзимга тақмоқ ниятида эмасман. Улуғ аслзодалар наслдан эканлигимга «Уч авлиё» бутхонасида сақланмоқда бўлган туғилиш дафтари далилдир. Мазкур дафтарда менинг туғилган куним билан баравар ному лақабим ҳам битилгандир. Эркак ғоз деган ном илмдан оз-моз бахраманд бўлган ҳар бир кишига маълумдирки, туғилиш дафтарида ҳеч бир тарик билан қайд қилинмайди, зероки мазкурнинг одам бўлмасдан парранда бўлгани ҳатто мактаб кўрмаган кишиларга ҳам яхши маълумдир; лекин мазкур нобақор буни хўп яхши билса ҳам, бошқа бир ғараз билан эмас, балки менинг шаънимга ва насл-насабимга ҳақорат етказмоқ ва обрўйимни туширмоқ ғаразида мени мазкур ярамас ибора билан ҳақорат қилди.

2) Мазкур бадахлоқ ва беодоб дворянин, бунинг устига менинг ота мерос мулкимга, яъни руҳонийлардан бўлмиш мархум падари бузрукворим Иван Ониси ўғли Перерепенкодан мерос тариқасида тегмиш жойимга тажовуз қилди, чунончи, масалан, тамоми қонун ва қоидаларга хилофлик қилиб, ғозлар катагини

менинг худди эшигим рўпарасига кўндириб қўйди, ва бу ишни у менинг шаънимга етказган ҳақоратни оширмоқдан бўлак ғараз билан қилмади, чунки мазкур ғозлар катаги ҳозиргача олисроқ, яхши жойда турар эди, ва ҳали анча маҳкам ва мустаҳкам эди. Аммо мазкур дворяннинг бу ифлосликни қилишдан менинг бошимга бирон ёмон кулфатни солмоқдан бошқа мақсади йўқ эди. Чунки катагига, хусусан, ғозлар катагига ҳеч қим яхши иш билан кирмаслиги ҳаммага маълум, кирган тақдирда ҳам бир ножўя ярамас иш билан қиради. Бунинг устига мазкур катакнинг икки ёғи, яъни бир жуфт устунчаси каминанинг мулкига ҳам даҳл қилиб чиқиб турибди, аммо мазкур мулк эрса раҳматлик падари бузрукворим Иван Ониси ўғли Перерепенконинг хаётлигидаёқ менга теккан эди ва ўзи бир парча ер бўлиб, омборнинг эшигидан тортиб, то хотинлар тувак юватурган жойгача келарди.

3) Фақат номини эшитганда ҳам кишининг нафрати кўзгалатурган мазкур дворянин мени ўз уйимда ёндириб ўлдирмоқчи бўлиб, кўнглида шу ниятни сақлайди. Бунинг бешак ва бешубҳа аломатлари қуйида айтилганлардан маълумдир: аввал мазкур нобакор дворянин ўз хонасидан тез-тез ташқарига чиқмоққа бошлади, ўзининг хушёқмаслиги ва бадани ҳаддан ташқари семизлиги сабабидан авваллари бу ишни қилмасди: сўнгра раҳматлик падари бузрукворим Иван Ониси ўғли Перерепенкодан қолган бир қитъа еримни ихота қилиб турувчи деворга келиб такалган мазкур дворянингга қарашли меҳмонхонада ҳар кун алламаҳалгача чирок ёниб турадики, бу ҳам юқорида айтилган гапларнинг аниқ далилидир; чунки алҳолгача мазкур дворянин ўзининг бахил ва хасислиги сабабидан тоза шам у ёқда турсин, ҳатто қора жин чироғини ҳам ўчириб қўяр эди.

Шунинг учун сўрайманки, мазкур дворянин Иван Никифор ўғли Довгочхунни менинг уйимга ўт қўйишда ва менинг шаънимга ҳақорат етказишда, мулкимга қасд қилишда айбли бўлганидан ва бунинг устига ҳаммасидан баттари — ном ва лақабимга эркак ғоз деган номни разолат ва ҳақорат йўсинда қўшилганидан мазкурни жарима бермоққа ва ҳам етказган зарар ва зиёнларни тўламоққа ҳукм қилгайсиз ва ёмонлик қилганлиги сабабидан ўзини қишанга солиб банди қилиб, шаҳар овахтасига юборгайсиз ва ҳам ушбу аризам юзасидан дарҳол чора кўргайсиз. Қалам тебратувчи ва ёзувчи Миргород шаҳарининг аслзода мулкдор бойларидан Иван, Иван ўғли Перерепенкодирман».

Ариза ўқилиб бўлгач судья Иван Ивановичнинг ёнига келиб, тугмасидан ушлаб, тахминан шу зайлда гап бошлади:

— Нима қилганингиз бу, Иван Иванович? Худодан кўрқинг! Кечинг бу аризангиздан, шайтонга насиб қилсин у. Қайтага, Иван Никифорович билан қўл бериб кўришинг, ўпишинг, сантурин навидан, ёинки никопол навидан май топинг, жуда бўлмаса осонги-

на шароб тайер килинг, мени чакиринг, бирга-бирга ичайлик ва адоватни ташлайлик!

— Йўк, Демьян Демьянович! Бу унақа сиз айтган ишлардан эмас, — деди Иван Иванович, ҳаммавақт ўзига ярашган керил-мачоғлик билан. — Бу мураса билан битадиган иш эмас. Хайр, хайр энди, афандилар, — деди ҳалигидек савлат билан, хозир бўлганларнинг ҳаммаси билан хайрлашиб. — Аризам оқибатсиз қолмас, амал қилса керак деб умид қиламан. — У ҳаммани хайрон қолдириб чиқиб кетди.

Судья ўтирган жойида индамай сукут қилиб қолди. Қотиб бурнаки хидлади, маҳкамадагилар сиёҳдон ўрнига ишлатилмоқда бўлган шиша синиғини ағдариб юбордилар ва судьянинг ўзи ҳам паришонликдан столга тўкилган сиёҳни суртаверди.

Бир оз жимликдан сўнг судья:

— Сиз нима дейсиз бу тўғрида, Дорофий Трофимович? — деб сўради ноибдан.

— Ҳеч нарса деёлмайман, — деди ноиб.

— Шунақа ҳам ишлар бўлар экан, — деди судья.

У бу гапни айтар-айтмас, эшик гирчиллаб, Иван Никифоровичнинг боши билан тўши ичкарида кўринди; гавдасининг қолган қисми ҳали даҳлизда эди. Иван Никифоровичнинг бирдан келиб қолиши, яна тагин суд маҳкамасига келиши бундагиларни жуда ажаблантирди, ҳатто судья кичқириб юборди, қотиб ўқишни бас қилди, калта фракка ўхшаган тивит камзул кийган бир мирза пўлат қаламини оғзига тикқанича ағрайиб қолди, яна бири оғзига қўнган пашшани ютиб юборди. Хат ташувчи ва дарвозабон вазифасини бажарувчи, елкаси ямоқ ифлос кўйлаги билан эшик олдида қашиниб турган чўлок ҳам ағрайганидан аллакимнинг оёғини босиб олди.

— Эй, қандай шамол учирди? Қалайсиз, соғ-саломат бормисиз, Иван Никифорович?

Лекин Иван Никифоровичнинг на ўлик ва на тирик экани билинмас, эшик орасига тикилиб қолиб на бу ёққа кира олар, на у ёққа чиқа олар эди. Судья даҳлиздагилардан бировга: «Уни ичкарига итариб юборгин», деб ҳар қанча кичқирса ҳам бўлмади, чунки у томонда арзга келган бир кампирдан бошқа ҳеч ким йўк эди ва бу кампир қуриган-қуришган қўллари билан нима қила олар эди. Сўнг лаби дўрдайган, бурни чўмичдек, гилай кўзларидан мастлиги билиниб турган, гирдигумдан келган, тирсаги йиртиқ бир мирза Иван Никифоровичнинг олдига бориб, икки қўлини кўксига қовуштириб қўйгач, бояги мўсафид чўлоққа имо қилди. Чўлоқ тиззасини Иван Никифоровичнинг қорнига тираб итарди ва унинг вой-войлашига қарамай, итариб алоҳа даҳлизга чиқардилар. Кейин эшикнинг зулфинини чиқариб, иккинчи табақасини ҳам очдилар. Мирза билан унинг ёрдамчиси чў-

доқ ноҳоятда зўр бўлганларидан ҳарсиллаганларида оғизларидан чиққан ҳовур маҳқамаҳонани бирпас ароқхонага айлантириб юборди.

— Бирор жойингиз майиб бўлмадим, Иван Никифорович? Волидамга айтай, сизга бир дори юборади, белингиз билан орқангизга суртинг, дарров тузаласиз.

Лекин Иван Никифорович кирган ҳамон ўзини курсига ташлади ва чўзиб вой-войламоқдан бошқа нарса деёлмади. Ниҳоят, ҳолсизлик орқасида зўрға-зўрға чиққан овоз билан:

— Марҳамат қилмайдиларми? — деди ва чўнтагидан бурнаки қутисини олиб яна: — Олинг, марҳамат қилинг!» деди.

— Сизни кўриб жуда хурсанд бўлдим, бизнинг ҳузуримизга тўсатдан келиб қолиб хўп хурсанд қилдингиз, лекин бу кадам ранжидаларининг сабабини билолмасдан ҳайронман,— деди судья.

— Илтимос билан...— дедию, бошқа ҳеч нарса дея олмади Иван Никифорович.

— Илтимос билан, қандай илтимос?

— Даъво билан...— деди-ю, нафаси тикилиб, бирпасгача сўзлаёлмади.— Вой... Муттаҳам!... Иван Иванович Перерепенко устидан даъвогарман.

— Ана холос! Сиз ҳамми? Шундай калин дўстлар-а, шундай саховатли одамлар-а!..

Иван Никифорович ҳарсиллаб:

— Иблиснинг ўзи у,— деди.

Судья чўқиниб олди.

— Аризани олинг, ўқинг!

— Бошқа иложимиз йўқ, ўқинг Тарас Тихонович,— деди судья қотибга қараб, чехрасида афсус аломати кўринди. Бурни беихтиёр юқори лабини хидлади, авваллари бир нарсадан ниҳоятда хурсанд бўлган чоғида бурни бу қилиқни қилар эди, энди бурнининг бундай ўзбошимчалик қилгани судьяни яна қойитди, ўзбошимча бурнининг танбехини бермоқ учун юқори лаби устидан бурнақини суртиб-суртиб ташлади.

Қотиб, ҳар дафъа ариза ўқишдан бурун қиладиган одати бўйича бурнини рўмолчасиз тозалагач, ҳамишаги овози билан мана бу хилда ўқимокқа бошлади:

— «Ариза берувчи Миргород шаҳрининг дворяни Иван Никифор ўғли Довгочундирман, аммо аризанинг нима хусусда эканлиги қуйидагилардан маълумдир:

1) Ўзига аслзода номини тақиб олган Иван Иван ўғли Перерепенко, менга адовати ва очикдан-очикдан душманлиги важҳидан, менга ҳар хил нобакорлик ва бадтарин ёмонликларни қилади ва кечаги кунда ҳам худди бир ўғри ва босмачи сингари қўлида болта, арра, болға ва бошқа темирчилик асбоблари билан кечаси

девор ошиб менинг ҳовлимга тушди ва ундаги менга қарашли оғилхонага кириб, беномуслик қилиб ўз қўли билан уни бузиб ташлади. Лекин бундай баттол ва нобакорлик ва босмачилликка сабаб бўлгандай ҳеч бир иш мен томондан содир бўлгани йўқ.

2) Ва яна мазкур аслзода Перерепенко менинг жонимга қасд қилмоқчи ҳам ва ўтмиш ойнинг 7 кунигача бу ниятини махфий сақлаб, мазкур куни меникига кириб келди ва менинг уйимда сақланмоқда бўлган милтиғимни дўстлик ва маккорлик йўли билан мендан сўрамоққа бошлади ва хасислигини қилиб, бу милтиқ бадалига қора чўчкаси билан икки қоп сули каби бир қанча ярамас нарсалар бермоқчи бўлди. Аммо мен унинг ёмон ниятини пайқаб, бу ишдан қайтаришга уриндим ва лекин у муттаҳам ва аблах Иван Иван ўғли Перерепенко паст кишлоқилар оғзидан чиқадиган ярамас иборалар билан мени ҳақорат қилди ва шундан бери қўнгида менга адоват ва хусумат сақлайди ва яна номи мазкур бўлган ва аслзодалик даъвосини қилувчи бу босқинчи Иван Иван ўғли Перерепенко насаб жиҳатидан ҳам пастдир, яъни унинг эгачиси рўйизаминга машҳур бузук, фар эди ва бундан беш сана муқаддам ушбу Миргород шаҳрига келиб тушган тирандоз аскарларга эргашиб кетиб қолди ва эрини деҳқон тоифасига ёздирди, мазкурнинг отаси билан онаси ҳам учига чиққан бетавфик арокхўрлар эди. Ўзини аслзода деювчи мазкур босмачи Перерепенко бўлса, ўзининг ҳайвонлигини ва ифлос ҳаракатларини ота-она ва қавми-қариндошларидан ҳам чекдан ошириб юборди ва мўмин ва таквадорлик никоби остида ҳаддан ташқари ёмон бузуклик ишларни қилади. Рўза тутмайди, чунки шакдан бир кун аввал худодан қайтган мазкур одам қўй сотиб олди ва эртасига чироқ ва шам учун мой керак деган баҳона билан ғайри машру хотини Гапкага уни сўйдирди.

Шу сабабдан, илтимос қиламанки, мазкур одамни ўғри ва босқинчини, худодан қайтган бетавфикни, ўғрилик ва босмачилик қилиб бир неча марта қўлга тушган бу муттаҳамни кишанга солиб овахта қилғайсиз, ённки подшолик қамокхонасига юборгайсиз ва у ерда ўз билганларингизча жазосини бериб, улугларнинг маслаҳатлари билан даражасидан ва мартабасидан маҳрум қилиб, хўп урғайсиз, лозим бўлса Сибирга бадарга қилинса, зиён ва зарарларнинг ҳаммасини мазкурнинг зиммасига қўйилса ва менинг ушбу аризам юзасидан ҳукм қилинса.

Ушбунинг ростлиги учун Миргород шаҳрининг аслзодаларидан Иван Никифор ўғли Довгочхун қўлим қўйдим».

Котиб аризани ўқиб битирган ҳамон, Иван Никифорович шапкасини олиб таъзим қилди ва чиқиб кетмоқчи бўлди.

Орқасидан судья:

— Иван Никифорович, қаерга борасиз? Бирпас ўтиринг, чой ичинг! — деди. — Оришко, нега сўрайиб турибсан, нодон қиз,

мирзалар билан кўз қисишганинг нимаси. Бор, дарров чой келтир!

Лекин Иван Никифорович уйдан мунча олислаб кетганига кўриб ва бундай хавф-хатардан омон қолганига ўзининг ваҳимаси келиб алақачон эшикдан чиқиб жўнаб қолди ва чиқиб кетаркан:

— Овора бўлманг, мен ўзим...— деганича орқасидан эшикни бекитиб, ҳаммани ҳайратда қолдириб чиқиб кетди.

Бошқа ҳеч чора қолмади. Иккала ариза ҳам қабул қилиниб, ғалати можаро бошланмоқчи бўлди-ку, бироқ кутилмаган бир ҳодиса бўлиб, бу можаро яна авж олиб кетди. Судья котиб ва ноиб билан ташқари чиққанда ва мирзалар арзга келганлар келтирган товук, тухум ва нонларни, сомса, кулчаларни энди йиғиштириб тўрвага солаётганларида, тўсатдан бир қора чўчка ичкари кириб ва бундагиларни таажжубда қолдириб, на сомса ва на нонга тегмасдан Иван Никифоровичнинг стол қирғоғида осилиб турган аризасини тишлаб қочди. Қора чўчка қоғозни олиб шундай қочдики, чизғич ва сиеҳдонларни отиб қувлаган сипоҳлар югурган билан ета олмадилар.

Ниҳоятда таажжубли бўлган бу ҳодиса ҳаммани алғов-далғов қилди, чунки аризадан ҳали нусха кўчирилгунча ҳам йўқ эди. Судья, йўқ, унинг котиби билан ноиб кулоқ эшитмаган бундай ҳодиса тўғрисида кўп можаролашдилар. Алоҳа бу тўғрида шаҳар ҳокимига хат ёзмокка қарор бердилар, негаки, бу хил ишнинг тергови кўпроқ шаҳар миршабхонасига тегишли эди. Шу қуниёк шаҳар ҳокимига 389 рақамли хат юборилди ва бу иш устида яна бир қизиқ воқеа бўлиб ўтдики, буни ўқувчилар эндиги бобдан билурлар.

В б о б

Бу бобда Миргород шаҳридаги икки ҳурматли зотнинг қилган маслаҳатлари баён қилинур

Иван Иванович уйдаги юмушлардан бўшаб, доимий одатича, пича чўзилмоқ учун эндигина айвонга чиқиб эдики, эшик томондан бир нарса кизариб кўринди, уни таажжубга солиб қўйди. У нарса шаҳар ҳокимининг энги учига тикилган қизил қайтармаси бўлиб, ёқаси сингари бу энги ҳам ишқалана бериб қайишдек йилтираб кетган эди. Иван Иванович ўзича ўйлади: «Пётр Федоровичнинг гаплашиб ўтирганини ва қўлларини силкиб-силкиб жуда шитоб билан келганини кўргач, ҳайрон бўлди, чунки ҳоким бу хилда аҳён-аҳёнда шошиб юрмаса, тез юриш унга одат эмас эди.

Ҳокимнинг мундирида саккизта тугмаси бор эди, тўққизинчи тугмаси бундан икки йил бурун бутхонада бўлган бир маросим чоғида узилиб тушган ва йўқолган эди, шундан бери элликбошилар ҳар қанча кидирсалар ва шаҳар бошлиғи ҳар куни аминларда рапорт олганида: «Тугма топилмадими?» деб доим сўраб турса ҳам, тугма ҳалигача топилгани йўқ. Саккиз тугмаси хотинлар эккан ловиядек, бири чапга, бири ўнгга қадалган эди. Ҳокимнинг чап оёғига охириги урушда ўқ текканлигидан, юрганда оёғини шундай силтағлатиб ташлар эдики, ўнг оёғининг ҳамма меҳнати бекорга кетар эди. Ҳоким оёғини қанча тез кимирилтаса, шунча орқага қараб кетар эди. Шу туфайлидан ҳоким айвонга етиб боргунча анча вақт ўтиб, Иван Иванович ҳокимнинг қўлларини бундай силкитиб кетаётганлигининг сабаби тўғрисида бир қанча нари-бери хаёлларга борди. Бунинг устига ҳокимнинг ёнида ҳатто янги қиличчаси ҳам борлигини кўриб яна кўпроқ таажжубланди.

Юқорида айтганимиздек, ҳар нарсага қизиқсиниб қарайдиган Иван Иванович ҳокимнинг кўп машаққат билан зинага зўрға чиқиб келаётганини ва бир кўтарганда зинадан зинага дарров чиқа олмай, хит қилаётган оёғи билан айтишиб, ерга қараб келаётганини кўргач, сабр қилолмай:

— Ассалому алайкум, Пётр Федорович, — деб сўрашди.

Шаҳар ҳокими жавобида:

— Қадрдон дўстим, валинеъматим, Иван Ивановичга хушвақтлик тилайман, — деди.

— Марҳамат қилиб ўтиринг, афтидан, анча чарчаганга ўхшайсиз, зероки оқсоқ оёғингиз кўп қийнабди...

Шаҳар ҳокими, новча одам — паканага, илмдон одам — танча муаллимига қарагандек назар билан Иван Ивановичга қараб:

— Оёғим қурсин, — деди ва бу қарашда оёғини чўзиб, бир депсиниб қўйди. Аммо унинг ботирлик кўрсатмоқчи бўлиб қилган бу ҳаракати қалтис бўлди, чунки ўзи гандирақлаб кетди, тумшуғи зинанинг панжарасига тегди ва лекин ҳоким қувлик қилиб, сир бермасдан дарров ўзини ростлаб олиб, гўё тамаки қутисини олмоқчи бўлгандек, қўлини киссасига солди. — Қадрли дўстим, валинеъматим, Иван Иванович, мен сизга айтсам умримда шундай урушларни кўрганманки, асти кўя беринг. Ҳазил эмас, рост. Масалан, минг саккиз юз еттинчи йилдаги урушда... Эй, мен сизга бир нозанин немис хотиннинг уйига деворидан ошиб тушганимни айтиб берай. — Бу ўринда ҳоким бир кўзини қисиб, айёрон ва макқорона илжайиб қўйди.

Иван Иванович ҳокимни бу хил сўзлардан тўхтатмоқчи ва тезроқ келишининг сабабларини билмоқчи бўлиб;

— Букун қаерда эдингиз? — деб сўради Иван Иванович ҳокимдан. «Менга нима гапингиз бор» деб сўрагиси ҳам келди,

лекин одоб ва муомаланинг нозик томонларини яхши билганидан бундай саволнинг чаккилигини дарров пайкади ва сабр-тоқат қилиб, гапнинг муаммоси ечилишини кутди, аммо юрагига ғу-ғула тушиб, юраги така-пука эди.

— Хўп бўлади, каерга борганимни айтиб берай,— деди ҳоким.— Аввало шуни айтайки, бугун жуда яхши вақт...

Бу сўзни эшитганда Иван Иванович ўтақаси ёрилгундай бўлди.

— Лекин шошманг, букун мен ҳузурингизга зарур бир иш билан келдим,— деди ҳоким.

Бу чокда ҳокимнинг турки ва сиёки, боя зинага чиқиб келаётгандагидек тажанг бўлди. Иван Ивановичнинг аъзойи баданига ларза тушиб, безгак тутгандай қалтирай бошлади ва ўз одати бўйича:

— Нимаси зарур бўпти унинг, шу ҳам зарур ишми? — деб сўради дарров.

— Мана, марҳамат қилинг, кўринг, валинеъматим ва азиз дўстим Иван Иванович, аввало хафа бўлмасангиз айтмай, сиз менинг томонимдан бўлса, ўзингиз кўриб турибсиз, менга барибир, лекин ҳукуматнинг амрини бажо келтирмоқ керак, ҳукуматнинг амри шуни талаб қилади; сиз иззат ва ҳурмат қоидасини буздингиз!

— Пётр Федорович, сиз ўзингиз нима деяпсиз, гапингизни сира уқолмадим?

— Ҳурматли Иван Иванович! Нега уқолмадим дейсиз! Ўзингизга қарашли ҳайвонингиз ниҳоятда муҳим подшолик қоғозини олиб қочибди-ю, сиз тағин ҳеч нарса уқмадим дейсиз!

— Қанақа ҳайвон у?

— Ижозатингиз бўлса айтаман, қора чўчқангиз.

— Менда нима айб? Суднинг дарвозабони эшикни нега очади!

— Аммо, Иван Иванович, ҳайвон сизники, бас, айб сизда.

— Мени чўчқага тенг қилганингиз учун сизга ташаккуримни билдираман.

— Ҳой, Иван Иванович, мен сизга бундай деганим йўқ, азбаройи худо, деганим йўқ! Ўзингиз инсоф билан айтинг; улуғларнинг фармойишига мувофиқ, кўчаларда, хусусан, шаҳарнинг катта кўчаларида нопок ҳайвонларнинг юришлари мандир, буни сиз бешак-бешубҳа яхши биласиз. Ўзингиз айтинг, бундай иш мамну эмасми?

— Билмайман нима деяпсиз? Чўчқа кўчага чиқса нима қипти?

— Шошманг, шошманг, мен сизга айтсам, Иван Иванович, қатъиян мумкин эмас. Бизнинг қўлимиздан нима келади, улуғларнинг хоҳиши шу экан, бўйсунмоқ керак. Гоҳда товуқ ва гозлар дарвоқе кўчага, ҳатто бозор жойга ҳам чиқадилар, лекин

товук, ғозлар чиқади, аммо чўчкалар билан эчкиларни халойиқ тўпланадиган жойга қўймаслик тўғрисида ўтган йили буйруқ берган эдим ва халойиқни тўплаб бу буйруқ ўқиб берилсин деб ўша вақтда буюрган эдим.

— Йўк, Пётр Федорович, бу гаплардан мурод менга фақат озор етказмоқдир.

— Валинеъматим ва азиз дўстим, ҳарна десангиз денг, лекин муродинг менга озор етказмоқ дея олмайсиз. Эсингизга олинг, ўтган йили томингизни ёпганингизда ҳаммага жорий қилинган ўлчовдан бир оз баланд ёпганингизда оғиз очиб бир сўз айтмадим. Қайтага ўзимни билмаганга солиб кетдим. Азиз дўстим. Имонингиз комил бўлсинки, бу гал ҳам ҳалиги... Лекин устимдаги вазифам, хуллас шуки, шаҳарнинг тозалигига қараб турмогим керак. Ўзингиз андиша қилинг, шаҳарнинг катта кўчасига бирдан...

— Шаҳарингизнинг катта кўчалари хўп яхши-да! Хотинхалажлар керак қилмаган ташланди нарсалари борки, ҳаммасини шу кўчага чиқариб ташлайдилар.

— Иван Иванович, хафа бўлмасангиз айтайки, мен сизга эмас, сиз менга озор етказяпсиз! Тўғри, гоҳда ташлайдилар, аммо кўпинча деворлар, сарой ва омборлар тагига ташлайдилар, наинки бўғоз чўчка катта кўчага ва чорсига чиқиб юрсин, бу шундай ишки...

— Пётр Федорович, нима бўпти, чўчка ҳам худонинг махлуки!

— Хўп. Сизнинг уламо киши эканингизни бутун олам биледи. Албатта мен ҳеч қандай илм ўқиган эмасман, ҳат ёзишни ўттиз ёшга кирганимда ўргандим. Аскардан чиққан одам эканиمنى ўзингиз ҳам биласиз.

Иван Иванович «ҳм», деб қўйди.

Ҳоким яна сўз котиб:

— Ҳа, минг саккиз юз биринчи йилда қирк иккинчи тирандозлар полкининг 4-ротасида поручик эдим. Агар билсангиз, ротамизнинг командири капитан Еремеев эди,— деди.

Иван Иванович тамаки қутисини очиб тамакисини уқалаб туриб эди, ҳоким гапини тамом қилиб, бармоғини қутига тикди.

Иван Иванович яна: — «Ҳм»,— деб қўйди.

Ҳоким яна сўз бошлаб:

— Ҳукумутнинг амрига итоат қилмоқ вазифамдир. Иван Иванович, биласизки, суд маҳкамасидан подшолик қоғозини ўғирлаган одам жинояткорлар қаторида жазо тортилади,— деди.

— Биламан, лозим бўлса, сизга ҳам ўргатиб қўяман. Бу сўзлар одамларга тааллуқлидир, чунончи, қоғозни сиз ўғирлаган бўлсангиз, аммо чўчка хайвондир, худонинг бир махлукидир!

— Маъқул, аммо қонунда «ўғирлаган» дейилган... яхши диқ-

кат қилишингизни сўрайман, ўғирлаган дейилган, холос; на жинси, на насаби ва на нави айтилган, бинобарин, ҳайвон ҳам айбдор қаторига киради. Ихтиёр сизда, аммо ҳайвонни жазога тортиб ҳукм чиқаришдан аввал тартиб бузувчи бўлганидан уни миршабхонага элтмок керак.

Иван Иванович парво қилмай:

— Йўк, Пётр Федорович! Бунга йўл қўймайман! — деди.

— Ихтиёр сизда. Лекин мен катталарнинг амрини бажо келтирмоғим керак.

— Сиз мени кўрқитмокчимисиз? Қўлсиз чўлоқ солдатингизни юбориб олиб кетмокчимисиз? Хизматкор хотинга буюриб қўяман, келса косов билан уриб ҳайдайди. Соғ қўли ҳам чўлоқ бўлади.

— Сиз билан жанжаллашиб ўтиришга тобим йўк. Агар чўққангизни полицияхонага топширмокни истамасангиз, билганингизни қилинг. Рождество ҳайитига дейсизми, қачон хоҳласангиз сўйинг, хоҳласангиз шундоқ енг, хоҳласангиз дудлаб енг, башарти колбаса қилсангиз, бир жуфтини менга юборинг. Оксочингиз Гапка чўққанинг қони билан ёғидан жуда мазалик колбаса қилади-ку, шундан юборинг, хотиним Аграфена Трофимовна унинг колбасасини жуда яхши кўради.

— Колбаса десангиз бир жуфтини юбораман.

— Валинеъматим ва азиз дўстим, сиздан миннатдорман, энди рухсатингиз бўлса, яна бир сўзим бор, айтай: судья ва жамики ошна-оғайниларимиз сизни дўстингиз Иван Никифорович билан яраштириб қўймокни менга топширдилар.

— Нима! Жоҳил билан-а! Ундай кўрс билан ярашайми! Асло! Ҳеч ярашмайман! — Бу онда Иван Ивановичнинг жуда ўжарлиги тутиб турган эди.

Ҳоким бурнаки отиб туриб деди:

— Билганингизни қилинг. Мен сизга маслаҳат бера олмайман, шундай бўлса ҳам, айтаманки, ҳозир-ку орангизга низо тушибди, аммо ярашганингиздан кейин...

Иван Ивановичнинг шундай бир одати бор эдики, қачонки гапни бас қилмокчи бўлса, дарров бедана овидан гап очар эди.

Шундай қилиб, ҳоким муддаосига етолмай, ноилож йўлига қайтди.

VI б о б

**Бу бобнинг баёнини ўқувчи унинг мазмунидан
билаверади**

Суддагилар бу воқеани ҳар қанча яширмокчи бўлсалар ҳам, Иван Ивановичнинг чўққаси Иван Никифоровичнинг аризасини олиб қочгани эртасигаёк бутун Миргородга маълум бўлди. Бу гап

ни аввало ҳокимнинг ўзи бехосдан айтиб қўйди. Воқеани Иван Никифоровичга айтганларида, у киши ҳеч нарса демасдан «Қора чўчкамасми?» деб сўради, холос.

Лекин шу чокда бунда ҳозир бўлган Агафия Федосеевна Иван Никифоровичга дағдага қилиб, койиб кетди:

— Энди ким бўлдинг, Иван Никифорович? Агар бўш келсанг, ҳамма сени аҳмоқ деб масхара қилади! Бундай исноддан кейин аслзодалигинг қоладими! Қандалатни яхши кўрардинг, энди қандалатфуруш хотинлардан баттар одам бўлиб қоласан.

Қақажон хотин алоҳа уни кўндирди. Афти хунук, кир-моғор кўк камзулининг тирсагига ямоқ тушган, ўрта ёшли, сиёҳ ялаган искирт бир одамни топди. Унинг аллақасердан топган бу одами этигини қора мой билан мойлаб олган эди ва ҳар қулоғига учтадан қалам кистирган, бир шишани сиёҳдон қилиб боғич билан тугмасига осиб олган, бир ўтирганда тўққизта сомсани бемалол еб ва яна биттасини чўнтагига урар эди; бир тахта тамғалик қоғозга ҳар хил тухматлардан шунча сиғдирар эдики, ҳеч қандай мулла бир неча йўталмасдан, акса урмасдан ўқий олмас эди. Одам сиёқи бўлмаган бу махлук кўп азоб ва машаққат билан узок вақт ёзди ва кўп уриниб, алоҳа шу мазмунда бир шикоятнома тайёрлади:

«Миргород уезд судига аслзодалардан бўлган Иван Никифор ўғли Довгочхундан.

Бундан муқаддам берган аризам важҳидан, менким аслзодалардан Иван Никифор ўғли Довгочхундирман, бераман ушбу аризани азбаройи аслзодалардан Иван, Иван ўғли Перерепенко устидан бундан муқаддам берилган ариза хусусида. Аммо мазкур ариза бермоқнинг сабаби бўлгани важҳида, чунончи бундан муқаддам берилмиш аризамга Миргород уезд судьясининг розилиги бўлган важҳидан, яъни шу хусусдаки, бундан муқаддам аризада баён бўлмиш қора чўчканинг беодоблиги ва ўзбошимча қилиғи одамлардан махфий сақланар эмиш ва унинг ахбори бошқа одамлардан бизга эшиттирилгани хусусида судья маҳкамасида бўлмиш мазкур бепарволик албатта бир ёмон ниятдан ҳоли бўлмишгани важҳидан унинг судга берилмоғи лозим ва лобидир, зероки мазкур чўчка беақл хайвондир, унинг қоғоз ўғирламоғи ақлга сиғмайди. Менинг ғанимим бўлган ва ўзини аслзода ҳисоблаб юрган Иван, Иван ўғли Перерепенконинг, яъни ўғри ва босқинчиликда ва куфрликда барчага маълум бўлган мазкур ғанимим чўчқани ўзи ўргатиб юборганлиги шундан маълумдир. Лекин мазкур Миргород судьяси хушомадгўйлик одати бўйича ўзи ҳам билмай махфий йўл билан ризолик бергандир, чунки шундай бир ризолик бўлмаса мазкур чўчка ҳеч бир ваз бирлан қоғоз ўғирламоққа қобил бўлмас эди, чароки Миргород уезд суд маҳкамаси хизматкорлар важҳидан кўп ёлчиган. Бунинг исботига

бир кўзи гилай ва бир кўли чўлок бўлса ҳам, ammo чўчқани ҳайдамоқ ва уни таёқ билан урмаққа қобилияти етарли бўлган бир солдатнинг доим эшик тагида пойлаб ўтирганини кўрсатсак кифоядир. Ушбудан аниқ маълум бўладики, мазкур Миргород судьяси бу ишга ўзи бош қўшган, яъни менинг ғанимим гуноҳига шерикдир ва ҳаром йўл билан топилган фойдани ўртада тақсим қилганлари бешак ва бегумондир. Мазкур ва номи зикр этилмиш ўзини аслзода деб юрган муттаҳам Иван, Иван ўғли Перерепенко эрса бундок бадкорларга аввалдан шерик бўлиб келди. Шу сабабдан мазкур уезд судьясига мен Иван Никифор ўғли Довгочхун мазкурнинг ахборот ва маълумоти учун маълумот қиладирманки, мазкур қора чўчкадан ёки унинг билан шерик бўлган мазкур Перерепенкодан мазкур ариза тортиб олинмаса мазкур аризанинг мазмуни юзасидан ва менинг фойдамга одилона ҳукм чиқарилмаса, у вақтда менким аслзодалардан Иван Никифор ўғли Довгочхун мазкур судьянинг шу хилда қонунга хилоф амалий хусусида олий судга ариза берурман ва ишни ўз йўли билан мазкур жойга кўчиурман, деб Миргород уездининг аслзодаларидан Иван Никифор ўғли Довгочхун бўлурман».

Бу ариза дарров таъсир қилди. Ҳар бир кўнгилчан одам кўрок бўлганидек, судья ҳам кўроклар жумласидан эди. Судья қотибга қаради, лекин қотиби оғзини очмасдан йўғон «ҳим» деб кўйди ва башарасида ажаб бўпти дегандек шундай фитнаангиз қувлик аломатлари кўриндики, бировни васваса қилиб тузоғига илинтирганда фақат иблиснинг вазоҳати шундай бўларди. Икки дўстни яраштириб кўйишдан бошқа чора қолмади. Лекин бу йўлда қилинган шунча тадбирлардан мурод ҳосил бўлмади, бас қандай қилиб яраштирамоқ керак? Аммо шундай бўлса ҳам яна бир марта уриниб кўрмакчи бўлдилар. Лекин Иван Иванович кўнаслигини узил-кесил айтди ва ҳатто қаттиқ жаҳли чиқди. Иван Никифорович эса, жавоб ўрнига орқасини ўгириб олди ва ҳеч сўз айтмади.

Шундан сўнг даъво иши ниҳоятда тезлик билан юришиб кетди. Суд маҳкамалари ишларни бундай жадаллик билан кўришдан ном чиқарганлар-ку! Аризани олдилар, дафтарга ёздилар, номер кўйдилар, тикдилар-тиркадилар, имзо чекдилар, хуллас бу ишлар бир кунда тахт бўлиб, жавонга тахланди ва бунда ётаверди, бир йил, икки йил, уч йил ётди. Бу орада қанча-қанча қизлар эрга тегиб, Миргород шаҳрида янги кўча чиқазилди, судьянинг битта жағ тиши ва иккита озиқ тиши тушди. Иван Ивановичнинг ҳовлисида ўйнашиб юрадиган болалар бурунгидан анча кўпайди. «Болаларнинг қаердан пайдо бўлганини ёлғиз худо билади!», Иван Никифорович, Иван Ивановичнинг қасдига, бурунгисидан бир оз ичкарироқ бўлса ҳамки, янги ғоз катаги солдирди ва Иван Иванович томонини батамом уриб таш-

лади. Шундай қилиб, бу икки зот юз кўрмас бўдилар, лекин даъво иши сиёх тўкила бериб мармардек бўлиб кетган жавон ичида батартиб тахланиб ёта берди.

Лекин шу орада Миргород учун ниҳоятда муҳим бир ҳодиса бўлди, яъни шаҳар ҳокими катта бир зиёфат берди, бу зиёфатнинг дабдабасини, бундаги ранг-баранг одамларни тасвир қилмоқ учун қалам ва бўёқни қайдан олай! Соатингизни очиб қаранг, нималар кўрасиз? Чалкаш, ишқал бир нарсани-да. Энди ҳокимнинг ҳовлисини ҳам кўз олдингизга келтиринг, буида ҳам гилдиракларнинг микдори соат ичидагидан кўп бўлса кўпки, оз эмас? Ранг-баранг бричка ва араваларнинг сон-саногии йўқ! Бирининг орқаси кенг, олди тор, бирининг орқаси тор, олди кенг, бири ҳам бричка, ҳам арава, бири на бричка, на арава, баъзилари ғарам қилиб кўйилган пичанга ёки дўкондор семиз хотинга ўхшайди, яна бири абжағи чиққан жухудга ёки этидан ажрамаган скелетга ўхшайди, баъзилари бир ёндан қараганда узун найлик сархонага ўхшайди, баъзилари жуда хунук, хаёлда бор, ҳақиқатда йўқ баҳайбат, ваҳшатлик нарса дея беринг.

Тирбанд бўлиб тикилиб ётган бу аравалар орасида йўғон чор чўплари тоб ташлаган, деразага ўхшаб соябони қийшайиб қолган бир нарса ҳаммадан баланд бўлиб, қўнқайиб турар эди.

Турли-туман яхши чакмон, тўн, қалпоқ ва телпак, ранг-баранг шапка қийган кучерлар, кўлларида трубкалари билан ҳовлида от совитиб юрар эдилар. Ҳоким тўра хўп зиёфат берди. Меҳмонларни бирма-бир санаб чиқсам майлими: Тарас Тарасович, Евпл Акинфович, Евтихий Евтихиевич, Иван Иванович, анов эмас, бошқа Иван Иванович, Савва Гаврилович, ўзимизнинг Иван Ивановичимиз, Елевферий Елевфериевич, Макаар Назарьевич, Фома Григорьевич... Бўлди-эй! Чарчадим, ёза бериб қўлим чарчади! Хотинларни айтинг, хотинларни!.. Қорачадан, окдан келган, паст бўйли, баланд бўйли. Иван Никифоровичга ўхшаган семизлар ва ҳоким тўра қиличининг кинига сиғиб кетадиган нозик ниҳол хотинлар!.. Дуррачалари ранг-баранг, қизил, сарик, жигарранг, кўк яшил, янги, ағдарган, ағдармаган, сўкиб тикилган ҳар хил кўйлақлар, рўмолчалар, ленталар, сумкалар! Бечора кўзлар, сиздан ажралдик! Бу томошадан кейин нимага ярардингиз! Ёзилган дастурхоннинг узунлигини айтинг! ғовур-ғовур гапни, шовкин-суронни қаранг! Бу ғовур-ғовур олдида тегирмон ип эшолмай қолди, дўлидан, тошидан, паррагидан чиққан тўполон ҳам бунчалик эмас. Гаплари нима тўғрисидалиги айтолмасам эҳтимол. Лекин гаплари ҳавонинг иссиқ-совуқлиги, ит, буғдой, чеппик ва тойча сингари фойдали ва завқли нарсалар тўғрисида бўлса керак, деб ўйлайман.

Бир маҳал Иван Иванович, униси эмас, бир кўзи гилай бошқаси:

— Мен шунга ҳайронманки, ғилай ўнг кўзим (Иван Иванович кизикчи эди) бу ерда Иван Никифорович Довгочхун жанобларини кўролмаёпти-я,— деди.

— Келмоқни истамади,— деди ҳоким.

— Улар, яъни Иван Иванович билан Иван Никифорович бир-бирлари билан уришиб қолганларига (худого шукур) икки йил бўлди, бири бор жойга униси ўлса ҳам бормади.

— Ҳали шунақами?! — Ғилай Иван Иванович бу ўринда кўзини юқори қилиб, қўлларини кўксига олди.— Кўзи соғлар бу дунёда мурсою мадора қилолмасалар, мендек ғилайлар нима қилсин!

Унинг бу гапига ҳамма қулиб юборди. Ғилай Иван Иванович жуда аскиячи бўлиб, пайрови билан кизикчилик қилгани учун ҳаммага манзур эди. Узи қотмадан келган, баланд бўйли, тивит чакмон кийган, бурни тепасига малҳам қўйган, ханузгача бир бурчакда ўтирган, ҳатто бурнига пашша кирганда ҳам пинагини бузмаган бир одам бир маҳал ўрнидан туриб, ғилай Иван Ивановичнинг атрофига тўпланганлар олдига келди. Атрофига одам тўпланганини кўриб Иван Иванович деди:

— Менга қаранглар, бу ёкка қаранглар! Ғилай кўзимни хўп томага қилдингиз, энди бас, ундан кўра икки дўстимизни яраштириб қўяйлик! Хозир Иван Иванович киз ва жувонлар билан овора; билдирмасдан секингина Иван Никифоровични чакиртириб келиб, икковини тўкнаштириб қўяйлик.

Иван Ивановичнинг бу таклифи ҳаммага маъқул тушди ва албатта ҳокимнинг зиёфатига етиб келинг деб Иван Никифоровични кимга дарров одам юбормоқчи бўлдилар. Лекин масала ишқалга тушиб, бу муҳим вазифани кимга топшириш тўғрисида ўйлашиб қолдилар. Элчиликка кимнинг қобилияти яхшилиги тўғрисида роса тортишдилар; кўп тортишувлардан кейин алоҳа бу вазифани Антон Прокофьевич Голопузга топширишга қарор қилдилар.

Аммо ўқувчини бу ғалати одам билан таништирмак керак. Антон Прокофьевич том маъноси билан ниҳоятда покиза ва ювош одам эди. Миргороднинг улуғлари у кишига рўмолча инъом қиладими ёки қўйлак-лозим садақа қиладими, қуллуқ деб олаверади; биров бурнига чертса ҳам қуллуқ қилар эди. Агар ундан, «Антон Прокофьевич, тўнингизнинг ўзи мош ранг, енги кўкдан» деб сўраса, хамиша: «Сизда шу ҳам йўқ, шошманг, эскиса бир хил бўлиб қолади» деб жавоб берарди. Дарвоқе кўк мовути офтобдан айниб, мош рангга айланди ва секин-секин тўнининг ҳамма ери бир хил бўлиб қолди. Аммо шуниси таажжубки, Антон Прокофьевич аксари, ёзда мовут тўн кийиб, қишда юпун кийинардилар. Антон Прокофьевичнинг уйи йўқ. Аввал шаҳарнинг бир чеккасида уйи бор эди, лекин уни сотиб пулига учта

тўриқ от ва кичикроқ брйчка олди ва бойларникига меҳмондорчиликка шу от-аравасини кўшиб борадиган бўлди. Уч отнинг ташвиши кўп бўлиб, бунинг устига емхашакка ҳам пул лозим бўлганидан, Антон Прокофьевич от-аравани бир дона ғижжак билан чўри кизга алиштирди ва устига йигирма беш сўлкавойлик қоғоз ҳам олди. Кейин ғижжакни сотди. Чўри кизни сахтиёнда зар қадаб тикилган тамаки ҳамёнга алишди. Ҳозир уникидек тамаки ҳамён ҳеч кимда йўқ. Бу давлатни деб кишлокмакишлоқ аравада юришдан бебаҳра бўлди, шаҳардан ташқари чиқолмай, ҳар кимникида ётиб юрди, айникса унинг бурнига чертмоқдан завқ олувчи боёнларникида кўпроқ қолиб кетарди. Антон Прокофьевичнинг ўзи овқатга хўра, хўракхўр эди, «дурак» ва «мелник» деган карта ўйинларини яхши биларди. Таъби ювош бўлиб, ҳар кимга бўйин эга берар эди, шунинг учун шапкаси билан ҳассасини қўлга олиб, йўлга равона бўлди.

Йўлда кета туриб, Иван Никифоровични зиёфатга қандай қилиб олиб келсам экан деб бора-боргунча ўйлаб кетди. Ўзи гарчи ҳурматли бўлса ҳам, бу одамнинг табиатида ўжарлик бир мунча ғолиб бўлганидан, унинг бу ҳаракати беҳудамасми, дарҳақиқат ётган жойидан турмоғи анча машаққат бўлган одам қандай қилиб бора олади? Бордию ўрнидан турдиям, лекин ашаддий душмани борган жойга у нечук борсин? Шундай қилиб, Антон Прокофьевич ўй ўйлаган сари чатоклар чиқаверди. Ҳаво дим, кул иссиқ, у терга ғарқ бўлиб борар эди. Аммо Антон Прокофьевич ҳаммага бурниги черттуриб юрса ҳам, ўзи кўп жойларда анча қув бўлиб, фақат мол алиштиришда толеи паст эди. Қачон ўзини тентакликка солишни яхши билар эди ва гоҳда доно қишилар ҳам иложини қилолмаган ишкалларни осонлик билан эплаб кетар эди.

Унинг топоғон ақли Иван Никифоровични қандай қилиб қўндириш йўлини ўйлаб таваккал қилиб бораётганида қутилмаган бир ҳол унинг шахтини қайтариб қўйди. Бу ўринда ўқувчига айтиб қўйсақ зарар қилмайдиган бир гап бор; Антон Прокофьевичнинг ажаб ғалати бир шими бор эди, қачонки бу шимни кийса, итлар талаб почасидан тишлар эди. Фалокат босиб бугун иттифоқо шу шимни кийиб чиққан экан. Шу сабабдан бояги мулоҳазалар билан бўлиб, ўй ўйлаб кетаётган чоғида ҳар тарафдан хурган итларнинг овози қулоғига эшитилди. Антон Прокофьевич шундай қаттиқ бақирдики (бақирокликда ҳеч ким унга бас келолмас эди), маълумимиз бўлган кампир билан рўдапо камзул кийган боладан ташқари, ҳатто Иван Ивановичнинг ҳовлисидаги болалар ҳам югуришиб чиқдилар, итлар гарчи бир почасидангина тишлаб қолган бўлсалар ҳам, у шахти қайтиб, попуги пасайиб қолди ва қўрқа-писа зўрға эшик тагидаги зинага чикди.

Антон Прокофьевич билан ҳамма ҳазилкаш эди. Шунинг учун Иван Никифорович ҳам уни кўрган ҳамон:

— Ҳа, ассалому алайкум, итлар билан ўйнашиб нима қиласиз? — деди

— Эй, қирилсин ҳаммаси, ким ўйнашибди? — деди жавобда Антон Прокофьевич.

— Елғон айтасиз.

— Азбаройи худо, рост! Пётр Федорович сизни зиёфатга айтиб юбордилар

— Ҳм!

— Азбаройи худо, шундай илтимос қилдиларки, асло қўя беринг. Никифорович мени ўзига душман билиб қочади, суҳбатлашиб бирпас ўтириб кетгали ҳеч келмайди, деди.

Иван Никифорович иягини силаб қўйди.

— Агар Иван Никифорович бугун келмаса, мен ҳар балони ўйлашга ҳаққим бор. Менинг хусусимда, бир ғарази бордир! Антон Прокофьевич, худо хайр берсин, нима қилсангиз ҳам иш қилиб олиб келинг! — деди.— Нима дейсиз, Иван Никифорович, борасизми? Бугун у ерда улфатчилик жойида!

Иван Никифорович зинапояда туриб, кекирдагини йиртиб зўр бериб қичқираётган хўрозни томоша қилаверди.

Бўш келмаган хира элчи сўзини давом эттириб:

— Иван Никифорович, бугун Пётр Федоровичникига шундай аъло баликлар ва тоза икралар келганки, асло қўя беринг! — деди

Иван Никифорович бу гапни эшитганда бошини бу ёкка буриб, гапга астойдил қулоқ сола бошлади.

Бундан кейин элчи ғайратга миниб, яна дадил бўлди ва Иван Никифоровичнинг ҳануз қимирламасдан ётганини кўриб:

— Қани, тезроқ бўлинг, юринг, Фома Григорьевич ҳам ўша ерда! Қани, нима қилдингиз? Қани бўлинг, борасизми, йўқми? — деди қистаб

— Боргим йўқ.

Унинг «боргим йўқ» деган бу гапи Антон Прокофьевични ҳайрон қилди. Чунки у менинг элчилигим, бир оз ўжар бўлса ҳам, ҳурматли бу одамни бормоққа мойил қилди деб ўйлаган эди, аммо «хўп» ўрнига, узил-кесил «йўқ»ни эшитди.

— Нега боргингиз йўқ? — деди ранжиб, Антон Прокофьевич ҳар нарсага бундай ранжий бермас эди, ҳатто майна қилиб завкланадиган судья билан шаҳар ҳокими ёниб турган қоғозни унинг бошига ташлаганларида ҳам сира ранжиманган эди.

Иван Никифорович бурнакисидан отиб олди.

— Ихтиёр ўзингизда, Иван Никифорович, йўлингизни тўсаётган нима эканлигини билмайман?

Иван Никифорович алоҳа:

Бориб нима қиламан? Анави босмачи ҳам ўша ерда-да! — деди.

«Босмачи» деб Иван Ивановични айтар эди.

Худоё тавба! Яқиндагина...

— Азбаройи худо, бормаиди! Худо урсин, бормаиди! Ёлғон айтсам турган жойимда яшин тегиб ўлай! — деди соатига ўн мартадан қасам ичишга доим тайёр турган Антон Прокофьевич — Қани, Иван Никифорович, юринг!

— Антон Прокофьевич, ёлғон айтасиз, айтинг, ўша ердами у?

— Азбаройи худо, йўк! Йўк дедим йўк! Агар бўлса турган жойимда кимирламасдан ўлай! Ўзингиз ўйласангиз бўлмайдами! Нега ёлғон сўзлай! Қўл-оёғим курсин... Ана энди ҳам ишонмай-сизми! Олдингиздан нари кетмай ўлай! Отаю онам, ўзим худонинг раҳматидан бенасиб бўлайлик! Хали ҳам ишонмай-сизми?

Бунча қасамлардан кейин Иван Никифорович унинг сўзига ишонди ва рўдапо тўн кийган хизматкорларини чақириб, шими билан хитойи камзулини олиб келмокни буюрди.

Иван Никифоровичнинг шим кийишини, галстугини бошқалар боғлаб қўйганини ва чап енгининг қўлтиғи йиртилиб кетган мовут камзулини қандай кийишини баён қилиб ўтириш ортикча деб ўйлайман. Отланаётганда ҳеч сўзламасдан, ҳатто Антон Прокофьевич, Туркиядан келтирилган ҳамёним бор, шунга бир нарса алишмаймизми, деганига ҳам ҳеч жавоб бермасдан, ўшшайиб жим турганини айтибгина қўя қоламиз.

Бу орада мажлис аҳли Иван Никифоровичнинг келишини ва икки улуғ ярашиб, ҳамманинг орзуси бўлган бу ишнинг саранжом топишини бетоқатлик билан кутар эди. Қўпчилик Иван Никифоровичнинг келмаслигига ишонган эди. Шаҳар ҳокими ҳатто келмайди деб ғилай Иван Иванович билан гаров боғлашга ҳам эди Аммо ғилай Иван Иванович: «Сиз ўқ теккан оқсоқ оёғингизни тикинг, мен ғилай қўзимни тикаман» деганидан гаров бузилиб кетди, чунки меҳмонлар кулишиб, ҳоким жуда изза бўлди. Сот бирдан анча ошиб, миғородликлар ҳатто катта маросим кунларида ҳам аллақачон тушлик овқатини еб оладиган вақт етган бўлса ҳам, дастурхонга ҳалигача ҳеч ким ўтиргани йўқ эди.

Антон Прокофьевич эшикдан кирар-кирмас, дарров ҳамма уни ўраб олди. Ҳамманинг саволига, баланд овоз билан кичқириб «Келмади» деб калта жавоб қилди. Бу гап унинг оғзидан чиқар-чикмас элчиликнинг уддасидан чиқолмаганлиги учун, ҳар тарафдан унинг бошига сўкиш ва таъналар ёғилмокчи бўлиб, ҳатто баъ-

зилар бурнига чертиб-чертиб олмоқчи бўлиб туриб эдилар, шу пайтда эшик очилиб Иван Никифорович кириб келди.

Агар шу топда эшикдан кириб келган шайтон ёки гўрдан тирилиб чиққан одам бўлса ҳам, бундагилар Иван Никифоровични кўргандагидек ҳайрон бўлмас эдилар. Антон Прокофьевич эса ҳаммани бундай майна қилганлигига ўзи шод ва хуррам бўлиб, икки биқинини ушлаганча қотиб-қотиб кулар эди.

Ҳар қалай бўлса ҳам Иван Никифоровичнинг бундай тез ғурсат ичида аслзодаларга лойиқ ва муносиб бўлган либосларини кийиб, дарров етиб келишига ҳеч кимнинг ақли етмас эди. Иван Иванович бу чокда бирон ҳожат билан ташқарига чиққан эди шекилли, йўқ эди. Меҳмонларнинг ҳайронликлари ёзилиб, ҳушларига келгач, Иван Никифорович билан сўраша кетдилар ва семириб йўғон тортганига хурсандлик изҳор қилдилар. Иван Никифорович ҳамма билан ўпишиб кўришар ва ҳаммага «балли» дер эди.

Бу орада карам шўрва ҳиди келиб уйни босди ва ҳийла очиқиб қолган меҳмонларнинг димоғини китиклади. Ҳаммалари ёпирилишиб дастурхон ёзиғлик уйга кирдилар. Баъзилари сергап, баъзилари индамас озғин ва семиз хонимлар турна қатор бўлиб, олдинга ўтдилар ва турли-туман товланиб, дастурхон тепасига ўтирдилар. Дастурхонга қўйилган анвойи таомларни баён қилиб ўтирмайман. Қаймоқли вараки, боршчга қўшиб келтирилган калла-поча, ғайноли билан майиз қўшиб пиширилган курканинг гўшти, квасга солиниб ивитиб қўйилган этикка ўхшаган ғалати бир овқат, кекса ошпазнинг лаззатли таоми, устига ароқ сепилган, алангалатиб келтириладиган жуда ғалати, ғалатилиги билан бирга хонимларни хийла қўрқитадиган бир хил қовурма ва бошқа бунинг сингари алвон турли овқатлар бор эди, уларни ҳам айтиб ўтирмайман. Бу таомлар тўғрисида гапириб ўтирмаганимнинг боиси шуки, уларни баён қилишдан кўра, тановул қилишни афзалроқ кўраман.

Хрен билан тайёрланган балиқ гўшти Иван Ивановичга жуда ёки қолди. У киши ниҳоятда фойдали ва тўйимли бўлган бу таомга жуда киришиб кетдилар; баликнинг нозик-нозик қилганокларини териб, тарелкага ташлар эдилар ва шу иш билан машғул бўлган чокларида беҳосдан кўзлари қамти томонга тушар эди, қараса ё раббий! Рўпарасида Иван Никифорович ўтирибдилар. Худди шу пайтда Иван Никифоровичнинг ҳам кўзи тушди... Йўқ! Ортиқ ёзолмайман, қўлимга бошқа қалам беринг! Бу ҳолатни ёзмоққа энди қаламим сустлик қилади, жони қолмади, учи хит бўлди. Ҳайратдан икковининг юзи ҳам қотиб, безрайиб қолди. Икковининг ҳам важоҳати шундай эдики, икки эски кадрдон дўст тўсатдан дуч келиб қолди-ку, беихтиёр кучоклаша кетиб, «марҳамат қилинг» ёки «илтифотингиздан умидвор бўлсам мум-

кинми» деган сўзлар билан кортикларини бир-бирларига тутмоққа тайёр тургандек эдилар. Аммо бунинг бараварида икковининг ҳам важохати нохуш бир фалокатни бошлагундай баднома эди. Иккови ҳам терга пишилди.

Дастурхон устида ўтирган меҳмонларнинг ҳаммаси, жуда диққат билан караганларидан ҳайрон бўлиб қолдилар ва бир маҳалларда яқин дўст бўлган икки биродарга тикилганча аграйиб қолдилар. Хўрозни қандай ахта қилиш тўғрисида ширин суҳбат билан овора бўлган хонимлар ҳам, суҳбатларини тўхтатиб, жим бўлиб қолдилар. Ҳамма жим бўлди, бу ҳолат ҳақиқатан улуғ рассом қаламига лойик манзара эди!

Бир маҳал Иван Иванович рўмолчасини олиб бурун қокмокка бошлади. Иван Никифорович эса, у ёқ-бу ёққа қараб аланглагач, очиқ турган эшикни мўлжаллаб қолди. Ҳоким унинг бу харақатини дарҳол сизди ва эшикни қаттиқроқ ёпмокка буюрди. Шундан кейин икки дўст овқатга уриниб кетдилар ва бир-бирларига сира карамадилар.

Дастурхон йиғиштирилгач, икки эски дўст бирданига ўринларидан туриб секин чикиб кетмоқ ниятида шапкаларини қидириб қолдилар. Ҳоким бир имо қилиб эди, Иван Иванович, буниси, анави ғилай, Иван Никифоровичнинг кетига ўтиб олди. Ҳоким бўлса, Иван Ивановичнинг орқасига ўтиб, икковини бир-бирига тўқнаштириб қўл бериб кўришмагуналарича қўйиб юбормаслик учун орқаларидан ҳадеб турта бердилар. Ғилай Иван Иванович Иван Никифоровични итариб юборди, гарчи тўғрисига итармай қинғирроқ итарган бўлса ҳам Иван Иванович турган жойга қараб итарди, лекин ҳоким тўғрига қараб итара олмасдан қийшайтириб юборди, чунки бу пайтда унинг ҳеч қандай амри-фармонига итоат қилмаган ва фалокат босгандек буқун бутунлай тесқари томонга силтанглаб кетаётган сарқаш оёқларини ҳеч эълолай олмай қолган эди (дастурхон тепасида ҳар хил шароби-шарбатларнинг кўп истеъмол қилинганидан бўлса ҳам ажаб эмас). Шунинг учун Иван Иванович ўзи ҳангома талаблигидан орқага суқилиб кириб қолган кизил қўйлакли бир хонимнинг устига йиқилиб тушди. Бу воқеа албатта бир фалокатнинг боши эди. Бироқ судья ишни ўнгламоқчи бўлиб, ҳокимнинг ўрнига ўтди ва юқори лабидаги бурнақисини бир тортишда тақир қўймай тортиб олгач, Иван Ивановични нари ёққа туртиб юборди. Миргородда аразлашганларни расми шу йўл билан яраштирадилар, бу расм копток ўйинига ўхшанқираброқ кетади. Судья Иван Ивановични бу томонга итариб юборган ҳамон, ғилай Иван Иванович ҳам кучаниб туриб, аъзойи-баданидан тер шариллаб оқиб турган Иван Никифоровични у томонга итариб юборди. Икки дўст ҳар қанча тихирлик қилиб кўнмасалар ҳам; алоҳа уларни тўқнаштирдилар, чунки бу ишга бел боғлаган

азаматларга бошқа меҳмонлар ҳам хийла ёрдам бердилар

Шундан сўнг уларни тўрт томондан маҳкам ўраб олиб, бир-бирларига қўл беришмагунларича қўйиб юбормадилар.

— Эй, Иван Никифорович, эй Иван Иванович, худо урди кетди! Ахир ўзларинг инсоф қилиб айтингиз: нима талашиб уришдингиз? Жанжалингиз беҳуда эмасми? Худодан, элу юртдан уялинг-эй!

Иван Никифорович жуда чарчаганликдан ҳансирай-ҳансирай (унинг ярашмоққа кўнгли борлиги билиниб турар эди) деди:

— Билмайман, нима қилибман Иван Ивановичга! Катагимни бузиб, ўзимга қасд қилишининг сабаби нима?

— Ҳеч қандай ёмон ниятим йўқ эди,— деди Иван Иванович Иван Никифоровичга қарамасдан.— Сиз мухтарам дворянларнинг ҳузурингизда ва худо қошида қасам ичаманки, менга ғанимлик қилган бу кишига ҳеч ёмонлик қилганим йўқ. Нега у киши мени ҳақорат қилиб, ному насабим ва мансабимга зиён етказди?

— Эй, Иван Иванович, сизга қандай зарар етказдим мен? — деди Иван Никифорович.

Яна бир дамгача бундай гинахонлик қилсалар адоват ўти ўчар эди. Иван Никифорович бурнақисини олиб «марҳамат қилинг» демоқчи бўлиб қўлини киссасига солиб ҳам эди.

Иван Иванович кўзини ердан олмай деди:

— Сиз, мухтарам зот боборакот, менинг даражам ва наслина-сабимни бу ерда зикр қилиб бўлмаётган қабиҳ иборалар билан ҳақорат қилдингиз, зарар етказмоқ бундан ортиқ бўладими?

— Ижозатингиз бўлса агар, Иван Иванович, сизга дўстона бир гап айтай! (Иван Никифорович бу сўзни айтганда Иван Ивановичнинг тугмасини ушлади, унинг бу ҳаракати унга жуда дўстлигини кўрсатар эди).— Сиз ўзингиз қаердаги бўлмагур гаплардан бекорга озорда бўлиб юрибсиз: сизни ниҳоят эркак ғоз деганимга шунча хафа бўласиз...

Иван Никифорович бу сўзни айтди-ю, лекин чакки қилганлигини ўзи фаҳмлади, аммо пушаймоннинг фойдаси йўқ эди.

Сўз оғиздан чикдими, бас, ҳамма ҳаракат бекор бўлиб кетади!

Иван Никифорович бу сўзни танҳо жойда айтганида Иван Иванович унга ҳеч чидай олмай шундай ғазабга келган эдики, ҳеч кимни худо бундай ҳолга солмасин. Мухтарам ўқувчилар, бу қабиҳ сўз бир талай хонимлар ҳузурида айтилганидан кейин нима бўлишини ўзингиз билаверинг. Иван Иванович хонимлар олдида ўзини ниҳоятда сипо тутмасмиди?! Агар Иван Никифорович э р к а ғ о з демасдан п а р р а н д а деганда ҳам, иш ўнганлиб кетармиди?!

Аммо энди иложи қолмади!

У киши Иван Никифоровичга шундай бир қаради, шундай

карадики! Агар бундай қараган одамда амр қилмоқ ҳаққи бўлса, Иван Никифоровични бирпасда ер билан яқсон қилар эди! Иван Ивановичнинг авзойи ёмонлигини меҳмонлар ҳам пайқадилар ва дарҳол уларни ажратиб қўйдилар. Юввошлик намунаси бўлган ва ҳар бир гадойни кўрганда ҳол-аҳвол сўрамасдан ўтмаган бу одам, қаттиқ жаҳолат билан ўзини олиб қочди. Жаҳл кишини шундай қўйларга солар экан!

Бир ойгача Иван Ивановичдан ҳеч хабар эшитилмади. У киши уйига беркиниб олди. Эски табаррук сандиқ очилди ва — нима деб ўйлайсиз,— ота-бободан мерос қолган пуллар чиказилди ва бу пуллар «қалам» аҳли балохўрларнинг кир қўлига ўтди. Иш юқори маҳкамага берилди. Мазкур маҳкамадан даъво эртага бартараф бўлади деган хушxabар келгунча Иван Иванович уйдан чиқмади. Афсуски, шундан бери мазкур маҳкама «иш эртага бир ёқлик бўлади» деб ўн йилдан бери ҳар куни бир хабар юборади!

Бундан беш йилча мукаддам шу Миргород шаҳрига йўлим тушиб қолди. Мен сафарга бемаҳал чиққан эканман. Куз фасли бўлиб, ҳаво нам, йўллар лой, осмонни туман босган вақт эди. Тинмасдан ёққан бемаза ёгингарчиликдан сўнг сийрак бўлиб чиққан бемаҳал ўтлар, мўйсафидга шўхлик, кампирга гул қандай ярашмаса, бу ўтлар ҳам далаларга шундай ярашмай турар эди. У маҳалда ҳавонинг нохушлиги менга жуда ёмон таъсир қиларди: ҳаво хира бўлганда кўнглим ғаш тортиб зерикардим. Аммо шундай бўлса ҳам Миргород шаҳрига яқинлашиб қолганимда юрагим така-пука бўлиб қолди. Ё олло, қанча-қанча хотиралар эсимга тушди! Бу шаҳарни ўн икки йилдан бери кўрганим йўқ эди! Дўстликда мислсиз бўлган икки зот, икки қалин дўст шунда турар эдилар. Бу орада қанча-қанча мўътабар — донгдор кишилар дунёдан ўтдилар. Судья Демьян Демьянович аллақачон вафот этган эди. Филай Иван Иванович ҳам дорилбақога риҳлат қилган эди. Шаҳарнинг катта кўчасига кирдим. Ҳар ерда учига бир тутам похол боғланган ҳодалар қадалган эди, чунки шаҳар кўчаларини тузатиб, янгича қилмоқда эдилар. Бир неча уйлар бузилиб ташланиб, уларнинг деворлари қўнқайиб қолган эди.

Бир куни ҳайит эди; чипта соявон аравамни бутхона олдида тўхтатиб, ҳеч кимга пайқатмасдан оҳиста бутхонага кирдим. Аммо, ростини айтсам, келганимни пайқайдиган одам йўқ эди, чунки бу ерда ҳозирча ҳеч ким йўқ деса бўларди, ибодатини тарк қилмайдиган намозхонлар ҳам лой-ёмғирдан қочиб келмабдилар. Ҳаво хира кунда, дурустроғи, айниган кунда шамлар аллақандай нохуш кўринар эди; бутхонанинг қоронғу жиловхонаси ҳам ғамгин кўринар эди; гардиш ойнали узунчоқ дарчалардан ёмғир чак-чак томар эди... Мен ўзимни секин бир чеккага олиб, бунда ўтирган бир мўйсафид чолдан:

— Малол келмаса айтинг, Иван Никифорович тирикмилар? — деб сўрадим.

Шу онда бут олдида, ёниб турган шам чирок лопиллаб ёниб кетди ва унинг шуъласи тўппа-тўғри ёнимда турган мўйсафиднинг юзига тушди. Тикилиброқ караб, у одамнинг башарасини таниганимда хайратим ҳаддан ошди. Бу одам Иван Никифоровичнинг ўзи экан! Аммо шунчалик ўзгарибдики!

— Саломат бормисиз, Иван Никифорович? Жуда кексайиб қолибсиз!

— Ҳа, қариб қолдим, бугун Полтавадан келдим,— деди Иван Никифорович.

— Нима деяпсиз! Шундай ёмон ҳавода Полтавага бордингизми?

— Нима қилай! Даъво иши...

Бу гапни эшитганимда беихтиёр ух тортдим. Ух тортганимни Иван Никифорович пайкаб:

— Хотиржам бўлинг, иш янаги ҳафтага кўрилиб, менинг фойдамга ҳукм бўлиши хусусида аниқ хабарим бор,— деди.

Мен таажжубланиб, елкамни қисганимча Иван Ивановичдан ҳам бир хабар олай деб нарироқ бордим.

Аллаким:

— Иван Иванович шу ерда, ханокода,— деди.

У ёққа караб озгин бир кишига кўзим тушди; Иван Иванович шундай бўлиб қолибди-я. Афтини ажин босган, сочлари оқарган, аммо устидаги тўни ўша-ўша эди! Ҳол-ахвол сўрашгандан кейин, воронка нусха башарасига ярашган жилмайишни қилиб:

— Сизга бир янги хуш хабар айтайми? — деди.

— Қандай янги хуш хабар? — деб сўрадим мен.

— Эртага ишим албатта бир ёқлик бўлади, маҳкама аниқ айтди.

Мен яна каттикроқ ух тортдим ва жуда зарур иш билан бо-раётганимдан, хайрлашиб, бундан тезроқ кета қолай деб аравага миндим. Миргородда почтовой деб ном чиқарган хароб отлар ҳар гал туёқлари лойга тикилганда қулокка ёкмаган нохуш овоз чиқашиб секин йўлга тушдилар. Устига чипта ёпиниб олган жуҳуднинг бошига ёмғир челақдан куйгандек куяр эди. Менинг ҳам аъзойи баданим зах тортиб кетди. Шаҳардан чиқаверишдаги хафагазаккина жойда посбон турган коровулхона ичида бир чўлок увадаларини ямаб ўтирар эди, бу коровулхона ҳам орқада қолиб, яна ўша ўнқир-чўнқир далалар бошланди; баъзида кўкаламзор, баъзида тақир қора ерлар ўта берди, патлари ҳўл зоғу зағчалар ҳамда бир мақомда тинмасдан қуйиб турган ёмғир, қоп-қора булут босган осмон, йиғлоқи ҳаво. Хуллас, жаноблар, бу дунёнинг ҳеч қизиги йўқ экан!